एतन्नानावताराणान्निधानम्बीजमव्ययम् ।
यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्य्यङ्नरादयः ॥ ५ ॥
सएव प्रथमन्देवः कौमारं सर्गमास्थितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम् ॥ ६ ॥
द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगताम्महीम् ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥ ७ ॥
तृतीयमृषिसर्गञ्च देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्म्मणां यतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एतच्च कूटस्थं न त्वन्यावतारवदाविर्भावतिरोभाववदित्याह । एतदिति । एतत्तदादि नारायणरूपम् । निधीयतेऽस्मिन्निति निधानम् कार्यावसाने प्रवेशस्थानमित्यर्थः । बीजमुद्गमस्थानम् । बीजत्वेऽपि नान्यबीजतुल्यं किन्त्वव्ययम् । न केवलमवताराणामेव बीजं किन्तु सर्वप्राणिनामपीत्याह । यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेन ॥ ५ ॥

सनत्कुमाराद्यवतारं तच्चरित्रं चाऽऽह । स एवेति । कौमारं ब्राह्मः प्राजापत्यो मानव इत्यादीनि सर्गविशेषनामानि । यः पौरुषं रूपं जगृहे स एव देवः कौमाराख्यं सर्गमास्थितः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार । प्रथमद्वितीयादिशब्दा निर्देशमात्रविवक्षया ॥ ६ ॥

वराहावतारमाह । द्वितीयमिति । अस्य विश्वस्य भवायोद्भवाय महीमुद्धरिष्यन्निति कर्तोक्तिः । एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्मोक्तमित्यनुसंधेयम् ॥ ७ ॥

नारदावतारमाह । तृतीयमिति । ऋषिसर्गमुपेत्य । तत्र च देवर्षित्वमुपेत्येत्यर्थः । सात्वतं वैष्णवं तन्त्रं पञ्चरात्रागममाचष्टोक्तवान् । यतस्तन्त्रात् । निर्गतं कर्मत्वं बन्धहेतुत्वं येभ्यस्तानि निष्कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यम् । कर्मणामेव मोक्षकत्वं यतो भवति तदाचष्टेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीवीरराघवः

एतदनिरुद्धाख्यंरूपंनानाविधानामवताराणां निदानंमूलकारणंबीजंकृत्स्नजगद्बीजभूतं कृत्स्नजगत्स्रष्टृचतुर्मुखोत्पत्तिस्थानत्वादितिभावः अव्ययमपक्षयविकाररहितमनेनाप्राकृतत्वमुक्तंयस्येतियस्यभगवतोऽनिरुद्धस्यांशांशेनशरीरभूतचिदचित्त्वेकदेशेनदेवादयःसृज्यन्ते ५

सदेवःपरमपुरुषएवब्रह्माचतुर्मुखशरीरकः सन्प्रथमंकौमारंसर्गंसनत्कुमारादिसर्गमास्थितः सनकादिरूपेणावतीर्णइत्यर्थः अखण्डितंनिर्विघ्नंब्रह्मचर्य्यमूर्ध्वरेतस्कत्वोपेतंभगवदुपासनं चचारतेचकुमाराः प्रथमावताररूपाः प्रथममितिविशेषणाद्द्वितीयमित्यनन्तरोक्तेश्चप्रथमेऽकुमाराभनुप्रवेशावताररूपाःतथाचतुर्मुखोऽपिब्रह्मरूपश्च:"ब्रह्मानारायणात्मक" इत्यादिभिःसृष्ट्यादिकालेतदात्मकतयाऽयोगिभिश्चिन्त्यत्वपक्षनात्भगवताशौनकेनच"आब्रह्मस्तम्बपर्यन्ताजगदन्तर्व्यवस्थिताःप्राणिनःकर्मजनितसंसारवशवर्तिनः यतस्ततोनतेध्यानेध्यानिनामुपकारकाः अविद्यान्तर्गताःसर्वेतेहिसंसारगोचराः पश्चादुद्भूतबोधास्तेध्यानेनैवोपकारकाः नैसर्गिकोनवैबोधस्तेषामप्यन्यतोयत"इति चतुर्मुखसनकादीनांजगदन्तर्वर्तिनामविद्याघोदितत्वेनशुभाश्रयत्वानर्हतामुक्त्वावज्ञानमेवसतांपश्चाद्योगेनोद्भूतबोधानां स्वस्वरूपापन्नानांनखलः शुद्धिविरहेणामुमुक्षूपास्यत्वनिषेधात् "सृष्टिंततः करिष्यामित्वामाविश्यप्रजापते"इति श्रीजन्मरहस्यवचनैकार्थ्याच्चतदेवंचतुर्मुखसनकादयःभगवदनुप्रवेशावताराः प्रथमश्चेत्युक्तंभवतिब्रह्मचर्यंचचारेत्यवतारप्रयोजनमुक्तमेवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

अथवराहावतारमाह द्वितीयमिति अस्यजगतः भवायाभ्युदयायरसातलगतां महींपृथ्वीमुद्धरिष्यन्यज्ञेशोभगवान् द्वितीयंसौकरंवाराहंवपुरादत्तजगृहेवराहंद्वितीयावतारंइत्यर्थःअयंचस्वेनरूपेणावतारः यज्ञेशइत्यनेनयज्ञाराध्यत्वतत्फलदत्वयोः कथनात्चकारीयकत्वायुक्तःवपुरुपादत्तेतिवपुर्ग्रहणपरिग्रहोक्तेः अस्यभवायेतिकेवलसाधुपरित्राणार्थत्वंसूचनाच्च ॥ ७ ॥

नारदावतारमाहतृतीयमिति तृतीयंवपुरुपादात्ऋषिसर्गः ऋषिरूपजन्मेत्यर्थः तत्रतृतीयेऽवतारेसभगवान्देवर्षित्वंनारदरूपमापद्यनारदाख्यंजीवमनुप्रविश्येत्यर्थः सात्वतंतन्त्रंपञ्चरात्रशास्त्रमाचष्टावोचत्प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः तत्रैवविहितानियतस्तंत्राद्यकर्मणांनिवृत्तिधर्मत्वंनैष्कर्म्यंनिवृत्तिधर्मोविरक्तंप्रवृत्तिधर्मोपासमकत्वंव्यवदावगम्यतइति ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

प्रयासाणां रूपाणां मध्ये पद्मनाभाख्यं रूपमवतारकारणमित्याह एतदिति यत्क्षीरार्णवशायिपद्मनाभाभिधं रूपं एतन्मत्स्यादिनानावतारा
णां बीजं व्यंजकं निधानमुक्तं ततोऽत्र सर्वावतारा निधीयंते एकीक्रियंत इति लयेतीत्यर्थं यस्य पद्मनाभस्यांशांशेन सामर्थ्यैकदेशेन देवादयः सृ
ज्यंते स एव पद्मनाभ एव सर्वावतारहेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

स एव पद्मनाभो देवः प्रथमं स्वस्मादेव कौमारमुसनत्कुमाराभिधमवतारम् आस्थितः ब्रह्मा बृंहितः स्वतः पूर्णो विशिष्टजनशिक्षायान्वीर्यं भार
ब्रह्मचर्यमखंडितमप्रतिहतं यथा भवति तथा चचारेत्यर्थः सनत्कुमारोऽन्यः सनकादिषु पठितः ॥ ६ ॥

रसातलगतां महीमुद्धरिष्यन्नुद्धर्तुकामो यज्ञेशः आनाद्यवग्रोऽप्यजातः भवायतुस्थित्यर्थमेव सौकरं सूकरस्य वराहस्य विग्रहमात्तवपुरुपा
पत्ते स्यान्वयः ॥ ७ ॥

ऋषिसुसर्गाभिव्यक्त्यर्थस्य यतथोक्तः ऋषीणां क्षमावोधस्य सततं तृतीयं महिदासाभिधावतारमुपेत्य देवर्षित्वं चोपेत्य स भगवान् स्तवाव
देसात्वतं पंचरात्रनामग्रंथविशेषमाचष्टव्याचख्यौ नारदादेरिति शेषः यतः सात्वततंत्रोक्तानुष्ठानात्कर्मणां नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वं स्यादित्यन्वयः
"सर्गः स्वभावनिर्मोकनिश्रयाध्यायसृष्टिष्वित्यभिधानं श्रुत्यादिप्रसिद्धिद्योतकेन देवर्षित्वेन नारदत्वमुपेत्येत्यपव्याख्यानमपहस्तितमि
तिज्ञातव्यं मोक्षीनकादयः तृतीयमृषिसर्गं विशेतितिवा तदवतारप्रयोजनमाह देवर्षित्वमिति ॥ ८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तत्र श्रीभगवन्तं शुद्धस्वरूपीकृत्य गर्भोदकस्थस्य द्वितीयस्य पुरुषव्यूहस्य नानावतारित्वं विवृणोति एतदिति । एतद्ब्रह्माण्डस्य
मित्यर्थः । निधानम् सागराणां समुद्र इव सदैवाश्रयः अतएवाव्ययम् अनपक्षयम् । बीजम् उद्गमस्थानम् ॥ ५ ॥

अथ प्राचुर्येण तदवतारान् कथयन् तदैक्यविवक्षया तदंशांशानामप्याविर्भावमात्रं गणयति द्विसप्तत्या । तत्र स एवेति । योऽयमसि
शयानो यश्च सहस्रपादादिरूपः स एव पुरुषाख्यो देवः । एते चांशकलाः पुंसः इत्युपसंहारस्यापि संवादात् । कौमारं यत्
सनरूपम् ॥ ६—७ ॥

तृतीयमिति । ऋषिसर्गमुपेत्य तत्रापि देवर्षित्वं श्रीनारदत्वमुपेत्य कर्म्मणां कर्म्माकारेणापि सतां श्रीभगवद्धर्माणां यतस्तन्त्राव
नैष्कर्म्यं कर्म्मबन्धमोचकत्वेन कर्मभ्यो निर्गतत्वं तेभ्योऽभिन्नत्वं प्रतीयत इति शेषः ॥ ८—९ ॥

सुबोधिनी

ननु "वात्वंधेनुमुपासीतेतिवत् उपासनाप्रकारेणाभगवद्रूपत्वेन जगतोध्यानसंभवात्कथमेकांततोवतार इत्याशंक्याह एतन्नानावतारा
णामिति अयमर्थः अवतारा णां मूलभगवान्मूलावतरणं वा तत्रतत्र निर्मितत्वान्नभगवान् तदावतार रूपमपि न भवेत् अवताराणांमुख
मपि न भवेत् अवतारोत्कर्षश्च अतः पुरुषस्यावतारत्वेन संदेहः नानावताराणांमत्स्यादीनां निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं स्थानं बीजमुद्गमे
हेतुः तत्राविनाशिकंदवदंकुरोत्पत्तौ न न्यस्यतीत्यर्थः अवतारप्रयोजनं सूचितं विस्तारयतियस्यांशांशेनेति अंशो ब्रह्मा तस्य मरीच्यादिः
सवनाद्योऽत्रादेवादयः सात्त्विकादिप्रधानाः ॥ ५ ॥

एवं पुरुषावतारमुक्त्वा तदप्रकृतिकपालनं तदंशसृष्टावप्यवतारानाह स एवेत्यादेकविंशतिश्लोकैः सर्वेषामवतारनामप्रयोजनं चोच्यते
अवतरणरूपस्य तुल्यत्वेन आवेशावतारयोरविशेषेणानिरूपणं "तत्त्वरूपशरीरेषु ब्रह्मणः संक्रमः स्मृतः अशुद्धशुद्धभेदेन शरीराणामतो
द्विधा" कार्यकाले संक्रमणमावेशः सर्वदा परंतत्रनियामेयोविष्णावनंतेनेन निरूपितः "क्रियाशक्त्याज्ञानशक्त्या चावतारकरोऽयजः वाराहादिस्वरूपेषु
बलकार्यं जनार्दनः दत्तव्यासादिरूपेषु ज्ञानकार्यतयाप्रभुः मत्स्यकूर्मवराहाश्च सिंहवामनभार्गवाः राघवः कृष्णबुद्धौ च कृष्णद्वैपायनस्तथा क
पिलो दत्त ऋषभः शिशुमारोरुचेः सुतः नारायणो हरिः कृष्णस्तापसो मनुरेव च महिदासस्तथा हंसः स्त्रीरूपो हयशीर्षवान् तथैव वडवावक्त्रः
कल्कीधन्वंतरिः प्रभुः इत्याद्याः केवलो विष्णुर्नविशेषो न कश्चन श्रीब्रह्मरुद्रशेषाश्च कवींद्रः कामएव च कामपुत्रोऽनिरुद्धश्च सूर्यश्चंद्रो बृहस्पतिः धर्मे
भवांतथा भार्गवादुद्धाधामनवस्तथा मनुपुत्राश्च पृथुः प्रद्युम्नोनारदः पर्वतस्तथा कश्यपः सनकाद्याश्च ब्रह्माद्याश्चैवदेवताः भरतः कार्तवीर्यश्च कैनाद्या
भक्तवत्सिनः गयश्चलक्ष्मणाद्याश्च ये वाहिताः प्रद्युम्नो रौक्मिणेयश्च तत्पुत्राश्चानिरुद्धकः नरः फाल्गुन इत्याद्याश्चिंत्यावाचिनोहरेः
द्रोकिरविशेषेण सामान्यतश्चातत्कृतः" प्रथमं ब्रह्मणः सनकादय उत्पन्नाः तथावेदास्तस्य प्रयोजनं ब्रह्मचर्यमितिनहि जीवस्य ब्रह्मचर्यं स्वतः संभव
लिंद्रियवत्त्वात्सर्वथाहिदुर्निराविभूतः सोढुमशक्यः एवं वीर्याधारकामाग्निरपि तत्र यथा जलपानेन तथा स्त्रीप्रेक्षणादिय थाजलस्तथा
स्त्रियारेतोनिर्वृत्तिः तत्रमनसास्त्रीणामस्मरणेन रेतोधारणं ब्रह्मचर्यं भगवदावेशेनैव भवतीति प्रथमं सनत्कुमारः स एव देवो नारायणः
कौमारं सनत्कुमाररूपं स्त्रीभिर्जलरूपैः धीजेवृद्धे यौवनं भवति तदभावात्सेषु सर्वदा कौमारमेव कुत्सितो मारो यस्मादिति दुश्चरणमिति लोकस्य
चरणमसिक्रमखंडितं यथा भवति तथा चस्खलितत्वं नाशसंभवः ॥ ६ ॥

तस्यैव जगन्निर्माणे प्रयत्नं पंचमस्य भूयस्त्वं न भवेदिति वराहेणाभूम्युद्धरणं द्वितीयम् एषामवताराणां विचारो द्वितीयस्कंधे करिष्यते अत्र
तूद्देशमात्रेणानिरूपणम् आदिवराहकल्पे निर्मिताभूमिः वराहकल्पेऽद्धृतातदाह रसातलगतामिति विरोधपरिहारं चाग्रे वक्ष्यामः उद्धारं करि
ष्यन् सौकरं वपुरुपादत्ते नायं पुरुषावतारः किंतु यज्ञाधिष्ठातृधर्मे रूपभगवदवतारः क्रियायास्तन्मूलकत्वात् अयं मन्युरूपः क्षत्रिये
प्रतिष्ठित इति द्वितीयत्वम् ॥ ७ ॥

60

तुर्य्ये धर्म्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥ ९ ॥

सुबोधिनी

भगवदावेशः ऋषयोऽपि भगवद्रूपाः तेषु कर्मांगभूतासृष्टि तृतीयस्तं दृष्ट्वा देवतायन्त्रभेदेनयास पुरुषएवप्रथमतो ऋषिसर्गमुपेत्यतत्रावतारकार्यमपश्यन्ततो देवर्षित्वमुपेत्यनारदेआवेशंप्राप्यसात्वतं वैष्णवंतंत्रंपंचरात्ररूपम् आचष्टभगवत्परिचर्यानिरूपणंनभगवद्व्यतिरेकेणान्यशक्यमितिकर्मणां प्रतीहनाशास्त्रेनेतिपरिचर्यायां सर्वाण्यपिकर्माण्यंगभावंभजंतेपरिचर्यायाभगवद्भक्तित्वेनभगवत्येसर्वेषामेवनैष्कर्म्यम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

षोडशकलत्वेन यत् पूर्वात्वमुक्तं तद्दर्शयति एतदिति । बीजत्वेऽपि नान्यबीजतुल्यं किन्तुनिधानं निखिलराशीभूतमित्यर्थः । यस्यमायाअवतारा एतस्यांशाइति भावः । न व्येतीत्यव्ययं नित्यम् यस्यांशो ब्रह्मा तस्यांशो मरीच्यादिस्तेनेति । देवादयो विभूतय उक्ताः ॥ ५ ॥

सनत्कुमाराद्यवतारं तत्चरितं चाह स एवेति । यस्यांशांशेन देवादयः सृज्यन्ते स एव पद्मनाभ इत्यर्थः । कौमारं सर्गमाश्रितः कुमारेषु प्रादुर्भावं प्राप्तः सन् ब्रह्मा ब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मचर्यं चचार स्वयमाचरन् लोकेषु प्रचारयामासेत्यर्थः । प्रथमद्वितीयादिपदान्निर्देशमात्रापेक्षया ॥ ६ ॥

भवाय क्षेमाय । उद्धरिष्यन्निति कर्म्मोक्तिः । एवं सर्व्वत्रावतारस्तत्कर्म्मचोक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

ऋषिषु सर्गं प्रादुर्भावम् उपेत्य तत्र च देवर्षित्वं नारदत्वमुपेत्येत्यर्थः । सात्वतं पञ्चरात्रागमं । यतस्तन्त्रात् कर्म्मणां तत्तोकानाम् नैष्कर्म्यं कर्म्मबन्धमोचकत्वम् ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

श्रीकुमारावतारमाह सएवेति सएवभगवान्कौमारंसर्गंप्रादुर्भावमास्थितः ब्रह्माब्राह्मणोभूत्वा अखंडितंदुश्चरंनैष्ठिकंब्रह्मचर्यंसंप्रदायप्रवृत्त्यर्थंचचार एतेनावतारप्रयोजनमप्युक्तम् एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यम् प्रथमद्वितीयादिशब्दाः निर्देशमात्रापेक्षया ॥ ६ ॥

अथवराहावतारमाह द्वितीयमिति अस्यजगतः भवायउद्भवाय उपादत्तजगृहे ॥ ७ ॥

नारदावतारमाह तृतीयमिति सःभगवान्तृतीयम् ऋषिसर्गम्ऋषिजन्म उपादत्त तत्रदेवर्षित्वमुपेत्ययतस्तंत्रात् कर्मणांनिवृत्तलक्षणानाम् नैष्कर्म्यंजायते निर्गतेकर्मसंसारहेतुत्वंयेभ्यस्तानिनिष्कर्माणितद्भावोनैष्कर्म्यम् तत्तंत्रंसात्वतंवैष्णवम् अचोचत ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

यह रूप नाना अवतारों का निधान अर्थात् लयस्थान है और अव्यय बीज है कि जिसके अंशांशों से देवता तीर्यक और मनुष्यादिकों कि सृष्टि होती है ॥ ५ ॥

वही देव प्रथम कौमार सर्ग का आश्रय कर ब्राह्मण रूप धरकर सनत्कुमार सनातन सनक सनंदन चार रूप मे अवतीर्ण हुए । और अखण्ड ब्रह्मचर्य आचरण किया ॥ ६ ॥

द्वितिय*अवतार मे इस जगत् के मंगल के अर्थ रसातल मे डूबी हुई पृथवी को उद्धार करनेकेअर्थवाराह रूप धारण किया ॥ ७ ॥

तृतीय ऋषि सर्ग मे देवऋषि नारद रूप धारण कर सात्वततंत्र श्रीनारद पंचरात्र का उपदेशदिया कि जिस तंत्र के अनुसार कृत कर्म, नैष्कर्म्य अर्थात् मुक्ति के साधन होते हैं । कर्म यद्यपि बंधन है परंतु भक्त्यंग होने से वेही मुक्ति के साधन होजाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

नरनारायणावतारमाह । तुर्ये इति । तुर्ये चतुर्थेऽवतारे । धर्मस्यकला अंशः भार्येत्यर्थः । "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इतिश्रुतेः । तस्याः सर्गे । ऋषी भूत्वेत्येकावतारत्वं दर्शयति ॥ ९ ॥

पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् ।
प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ॥ १० ॥
षष्ठे अत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥ ११ ॥
ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कपिलावतारमाह । पञ्चम इति । आसुरये तन्नाम्ने ब्राह्मणाय । तत्त्वानां ग्रामस्य सङ्घस्य विनिर्णयो यस्मिंस्तच्छास्त्रे तत्साङ्ख्यम् ॥ १० ॥
दत्तात्रेयावतारमाह षष्ठमिति । अत्रेरपत्यत्वं तेनैव वृतः सन् प्राप्तः अत्रेरपत्यमभिकांक्षते आह तुष्ट इति वक्ष्यमाणत्वात् । कथं प्राप्तः अनसूयया ... आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम् । प्रह्लादादिभ्यश्च ... ॥ ११ ॥
यज्ञावतारमाह । स यज्ञः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवाः तदाद्यैः सह स्वायम्भुवं मन्वन्तरं पालितवान् तदा स्वयमिन्द्रोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

दीपनी ।

भार्येति । धर्मस्य भार्यायाम् मूर्त्तिनाम्न्यामिति शेषः ॥ ९ ॥
आसुरिस्तावत् तत्रभवतः कपिलदेवस्य आद्यशिष्य इतीश्वरकृष्णीयसांख्यकारिकायां सुस्पष्टम् ॥ १० ॥
अत्रेरपत्यमिति द्वितीयस्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य चतुर्थश्लोकः । अन्वीक्ष्यते आत्मा इत्यन्वीक्षातामधिकृत्य कृताम् । तामेवाह स्वामिपादः आत्मविद्यामिति ॥ ११—१२ ॥

श्रीवीरराघवः

तुर्येइति धर्मकलासर्गे धर्मात्पितुः कलासर्गे देहजन्मरूपे तुर्ये चतुर्थावतारे नरनारायणाख्यावृषी भूत्वा आत्मोपशम इन्द्रियनिग्रहः तेनो पेतं दुश्चरम् इतरैश्चर्तुमशक्यं तपश्चकार ॥ ९ ॥
पंचमइति पंचमोऽवतारः कपिलो नाम कपिलाख्यः सिद्धानामात्मयाथात्म्यानुसंधानयोगेन सिद्धानां स्वस्वरूपापन्नानामीशः कालेन प्रवर्त्त यितृरहितेन कालेन विप्लुतं तिरोहितं सांख्यं कथंभूतं तत्त्वानां प्रकृतिमहदादीनां ग्रामस्य कलापस्य विनिर्णयो याथात्म्यनिर्णयो यस्मात् तथाभूत आसुरये प्रोवाच आसुरिर्नाम सिद्धेषु प्रधानस्तस्मै ॥ १० ॥
षष्ठमिति अत्रेः प्रजापतेरपत्यत्वं प्रतिवृतः मम पुत्रो भवेत्यात्रिणा वृत इत्यर्थः अनसूयया अत्रेर्भार्यया प्राप्तः तस्य पुत्रो दत्तात्रेयाख्यो विद्यादिति यत्तच्छन्दाध्याहारेणान्वयः षष्ठे सूत्वेत्यर्थः अलर्काय प्रह्लादादिभ्यश्चान्वीक्षिकीमध्यात्मविद्यामूचिवान् तत्षष्ठमवतारं पश्चरूपंवित्विता ॥ ११ ॥
ततइति । ततः सप्तमेऽवतारे रुचेस्तद्भार्यायामाकूत्यांव्यजायत स च यज्ञ इति प्रसिद्धः स यज्ञः यामप्रमुखैः सुरगणैः सहस्वायं भुवमन्वंतरमपात्पालयामास ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

पोशौनकाद्यः तुरीयं चतुर्थं शृणुत कथं सप्तमनामः धर्मनाम्नि भगवति कलासर्गे स्वांशावतारेनाज्ञानरनारायणावृषीभूत्वा अत्रलोकदृष्ट्या स्वनौतः करणस्य उपशमेनाधिकशान्त्या उपेतं युक्तम् अन्यैः कर्तुमशक्यं तपः अकरोदित्येकान्वयः अत्र कलासर्गेइत्युक्तानारायणस्यावतारत्वेन हेतुविशेषाभावेशङ्कातिज्ञातव्यं तुर्येइति केचित्पठंति तत्र तुर्ये चतुर्थे धर्मकलासर्गेइति सुगमोन्वयः ॥ ९ ॥
पंचमोवतारोपि कपिलोनामेत्यन्वयः ससिद्धेशः कपिलः कालबलेन तिरोहितं तत्त्वानां चतुर्विंशतिसंख्याकानां ग्रामः समूहः तस्याविशेषेण निर्णयो भगवत्परत्वेन यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । सांख्यं भगवज्ज्ञानप्रतिपादनपरं वेदार्थपरिबृंहितं नाम्ना आसुरये स्वशिष्याय प्रोवाचेति पश्चादन्वयः अत्राद्यलोकप्रसिद्धसांख्यशास्त्रप्रणेता कपिलः तच्छिष्यः आसुरिश्चान्य एवेति सतां संप्रदायः ॥ १० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

दत्तः षष्ठावतारः अनसूयया अत्रिपत्न्याहूतः अत्रेर्मुनेरनसूयायामपत्यत्वंप्राप्तः आन्वीक्षिकींतत्त्वविद्यामलर्कायप्रह्लादादिभ्यश्चोचिवान् तम-वतारंषष्ठंविद्धि ॥ ११ ॥

ततःसप्तमनामःसप्तमोरुचेःआकूत्यांपत्न्यांयज्ञोऽभ्यजायतजातःसयज्ञोनाम्नायामाद्यायैर्यामैतितथातैः सुरगणैःसहस्वायंभुवमन्वंतरम-पात्परक्षदित्यन्वयः प्रतिमन्वंतरंदेवानांनाम्नभेदाद्यामादयुक्तम् ॥ १२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

पञ्चम इति । आसुरिनाम्ने विप्राय ॥ १० ॥

षष्ठमिति । अत्रिणा तत्सदृशपुत्रोत्पत्तिमात्रं प्रकटं याचितमिति चतुर्थस्कन्धाद्यभिप्रायः । एतद्वाक्येनानसूयया तु कदाचित् साक्षादेव श्रीमदीश्वरस्यैव पुत्रभावो वृतोऽस्तीति लभ्यते । उक्तञ्च ब्रह्माण्डपुराणे पतिव्रतोपाख्याने । "अनसूयाब्रवीन्नत्वा देवान् ब्रह्मेशकेशवान् । यूयं यदि प्रसन्ना मे वरार्हा यदि वाप्यहम् । प्रसादाभिमुखाः सर्वे मम पुत्रत्वमेष्यथेति श्रीविष्णोरेवावतारोऽयम् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुबोधिनी

नरनारायणयोश्चतुर्थाश्रमधर्मप्रतिपादकत्वेनतुरीयत्वम् अथवाब्रह्मचर्ययज्ञभगवत्परिचर्योपशमाः क्रमेणाश्रमधर्माः धर्मकराः श्रद्धादयः तासांसर्गेजातेपश्चान्मूर्तौ मूर्तधर्मरूपामूर्तिः धर्मस्तुवेदमूलइतिमूर्त्यांअविकपेणाविर्भूतौपारमहंस्यधर्मोद्विविधइतिसहस्र-कवचवधार्थमित्यन्यत्रनारायणावतारः नरेआवेशः तयोस्तपोज्ञानसहितमित्याह आत्मोपशममितिआत्मनः उपशमःशांतिःज्ञानंज्ञानसाध्या वासर्वत्रहितपः क्रोधसहितःशांतिसहितस्तुलोकेदुर्लभइतिदुश्चरमित्युक्तम् ॥ ९ ॥

सांख्यस्यवेदानंतरभावित्वात् श्रमानंतरत्वेनपंचमत्वम् पूर्वंहिपुराणेषुसांख्यंसिद्धंतत्पुराणानामप्रचारात्योगादिभिः सांकर्यात् संन्यासस्यचांगभूतस्याभावात्सांख्यं कालेनविप्लुतंपुनःकालविप्लुतशंकांवारयतिसिद्धेशइति सिद्धियुक्ताःसिद्धाःतेषांमनः सिद्धौ-घनप्लुतंभविष्यतीतिभावः आसुरिऋषिःइदंज्ञानंसूक्ष्मसाधारणमितिप्रवर्त्तकस्यताहशंनामसंख्याहि पदार्थानामसांकर्यप्रतिपादिकाभवति साधर्म्यवैधर्म्यरूपातस्याः फलमाहतत्त्वग्रामविनिर्णयमिति तत्त्वानांसमूहस्यविशेषेणनिर्णायकम् ॥ १० ॥

योगस्यषष्ठत्वात्तत्प्रवर्तकमाह षष्ठमिति । अनसूयायास्तादृशव्याजेनमामेववृतवतीतीर्ष्याभावेनमात्राचाआन्वीक्षिकीयोगपुरः-सरात्मविद्याअलर्कोराजासहिराजसः तत्रशास्त्रपरिनिष्ठायाः संदिग्धत्वात्प्रह्लादादिभ्यउक्तवान्प्रह्लादस्तुस्पष्टः ॥ ११ ॥

एवंब्राह्मणानांपड्विधत्वमुक्तम् षट्कर्माणिब्राह्मणेप्रसिद्धानित्रीणिक्षत्रियेतदर्थंधीनाहयज्ञऋषभपृथुरूपान्शत्रुजयःधर्मनिष्ठाप्रजापालनं चेतित्रिषुप्रतिष्ठितम् अतोभिन्नप्रक्रमंवक्तुंततइत्याह आकूतिर्मनुकन्या सचयज्ञः रुचेर्जातोपिपुत्रिकापुत्रः यज्ञोहिब्राह्मणैः क्रियमाणः क्षत्रियेफलतितथासोपियामाद्यैः प्रथममन्वंतरदेवादिभिश्च दर्वि ः समंतप सिस्थितमनुरक्षांविधापतदंतरंपालितवानितिअवतारप्रयोजनं प्रियव्रतादयस्तुकल्पांतरेराजानः प्रथममसमर्थाइत्यग्रेउपपादयिष्यते ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

तुर्ये चतुर्थेऽवतारे धर्मस्य कला अंशः भार्येत्यर्थः । "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः । तस्यां सर्गे प्रादुर्भावे ऋषी भूत्वेति द्वाभ्यामेकावतारम् दर्शयति ॥ ९ ॥

आसुरये तन्नाम्ने ब्राह्मणाय ॥ १० ॥

अनसूयया अत्रेः पत्न्या वृतः सत्रपत्यत्वं प्राप्तः । यदुक्तम् ब्रह्माण्डपुराणे पतिव्रतोपाख्याने । "अनसूयाब्रवीन्नत्वा देवान् ब्रह्मेशकेशवान् । यूयं यदि प्रसन्ना मे वरार्हा यदि चाप्यहम् । प्रसादाभिमुखाः सर्वे मम पुत्रत्वमेष्यथेति । आन्वीक्षिकीमात्मविद्याम् प्रह्लादादिभ्यश्च ॥ ११ ॥

स यज्ञः यामाद्यैः स्वस्यैव पुत्रा यामा नाम देवास्तदाद्यैः सह स्वायंभुवं मन्वन्तरं पालितवान् तदा स्वयमिन्द्रोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

नरनारायणावतारमाह तुर्येइति धर्मकलासर्गेतपोलक्षणधर्मभार्यार्थसर्गे ॥ ९ ॥

कपिलावतारमाह पंचमइति आसुरयेशिष्याय हेयसांख्यप्रवर्तकोऽन्यइत्याकरेस्थितम् ॥ १० ॥

दत्तात्रेयावतारमाह ममपुत्रोभवत्वनसूययावृतः सन् तद्भर्तुरत्रेरपत्यत्वंयद्वंजन्मप्राप्तः आन्वीक्षिकीम् अध्यात्मविद्याम् ॥ ११ ॥

यज्ञावतारमाह ततइति सप्तमेऽवतारे स्वभगवान् यामःआद्यायेषांतैः सहस्वायंभुवंमन्वंतरम् अपात्पालयामास ॥ १२ ॥

अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः ।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्वाश्रमनमस्कृतम् ॥ १३ ॥
ऋषिभिर्याचितोभेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।
दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः ॥ १४ ॥ (१)
रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ॥ १५ ॥
सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम् ।
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

चतुर्थ धर्म की कला अर्थात् अंश रूपापत्नी मे नर नारायण ऋषि होकर उपशम मय दुश्चर तप किया ॥ ९ ॥
पञ्चम, कपिलनाम सिद्धेश होकर आसुरि ऋषि को काल विप्लुत तत्त्वग्रामनिर्णायक सांख्यशास्त्र, का उपदेश किया ॥ १० ॥
अत्रिऋषिने अपत्य रूपसे वरे भगवान, दोष दहिनकर षष्ठ दत्तात्रेयनामसे अवतीर्ण हुए । और अलर्क राजा प्रल्हादादियों को आत्मविद्या का उपदेश किया ॥ ११ ॥
सप्तम रुचि प्रजा पतिकी आकूती पत्नी मे यज्ञ रूपसे अवतीर्ण हुए । याम नामक देवगण को लेकर स्वायं भुव मन्वंतरमे इन्द्रीकार त्रिलोकी की रक्षाकी ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ऋषभावतारमाह । सर्व्वाश्रमनमस्कृतम् अन्त्याश्रमं पारमहंस्यम् वर्त्म धीराणां दर्शयन् नाभेः आग्नीध्रपुत्रात् ऋषभो जातः ॥ १३ ॥
पृथोरवतारमाह । पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपम् । पार्थवमिति पाठे पृथोरिदं पार्थवम् । ओषधीरित्युपलक्षणम् । इमां पृथ्वीम् सर्व्वाणि वस्तूनि दुग्ध अदुग्ध । महाननामावस्त्वार्षः । हे विप्राः तेन पृथ्वीदोहनेन सोऽयमवतार उशत्तमः कमनीयतमः यद्वा कान्तावित्यस्मात् ॥ १४ ॥
मत्स्यावतारमाह । चाक्षुषमन्वन्तरे य उदधिसंप्लवस्तस्मिन् । यद्यपि मन्वन्तरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित् कौतुकेन सत्यव्रताय माया दर्शिता यथा अकाण्डे मार्कण्डेयाय इति द्रष्टव्यम् । महीमय्याम् नावि नौकारूपायां मह्यामित्यर्थः । अपात् रक्षितवान् । वैवस्वतमिति भाविनी संज्ञा ॥ १५ ॥
कूर्म्मावतारमाह । कमठः कूर्म्मस्तद्रूपेण एकादशे अवतारे विभुर्दध्रे दधार ॥ १६ ॥

दीपनी ।

ऋषभेति । द्वितीयस्कन्धीयसप्तमाध्यायस्य दशमश्लोके द्रष्टव्यः ॥ १३—१४ ॥
अकाण्डे इति । असमये इत्यर्थः । एतद्विशेषश्च द्वादशस्कन्धे नवमाध्याये द्रष्टव्यः ॥ १५—१७ ॥

श्रीवीरराघवः

अष्टमेऽवतारेउरुक्रमोभगवान्नाभेः स्वायंभुवपौत्रस्यभार्यायांमेरुदेव्यांजातः सचऋषभाख्यः धीराणांयोगीश्वराणांवर्त्मानुष्ठेयधर्म-
मार्गंदर्शयन्दर्शयितुंजातइत्यर्थः वर्त्मविशिनष्टि सर्व्वाश्रमैराश्रमस्थैर्नमस्कृतं पूजितमाश्रमधर्मवर्त्मभ्यउत्कृष्टमितिभावः ॥ १३ ॥
ऋषिभिरितिहुंकारैर्नेहतवद्भिः ऋषिभिर्याचितः जगत्पालनार्थंयाचितोभगवान्नवमं पार्थिवंपृथोः संबंधिवपुर्भेजेप्राप्तः अंशेनानु-
प्रविष्टःपृथ्व्याख्यजीवानुप्रवेशेनपृथुरूपेणावतीर्णइत्यर्थः हेविप्राः शौनकादयःसइमांपृथ्वींगोरूपेधृतवतीमओषधीर्दुग्धवुदोहअदमावसार्षः
यतोऽदुग्धतेनकारणेनसपृथुरुशत्तमः सर्वेषामिष्टतमोबभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥
अवतारप्रयोजनमाह नावीतिपोतस्व-
रूपमितिचाक्षुषांतरंचाक्षुषमन्वंतरंतत्रयः संप्लवः प्रलयः तस्मिन्सभगवान्मात्स्यंदशमंरूपंजगृहे ।
तंमनुंवैवस्वतमनुरूपेणजनिष्यमाणंसत्यव्रतं महीमय्यांपृथ्वीरूपायांनाव्यारोप्यापाद्ररक्ष ॥ १५ ॥
एकादशेऽवतारेविभुर्भगवान्सुरासुराणामुदधिममृतार्थंमथ्नतांसतां कमठरूपेणपृष्ठेमंदराख्यमचलंदध्रेधृतवान् ॥ १६ ॥

---

(१) पार्थवमितिदुग्धवानितिच विजयध्वजः ॥

श्रीविजयध्वजः

षष्ठकमष्टमं नाभेराग्नीध्रपुत्रात्मेरुदेव्यामित्यत्रांशजातः सर्वाश्रमनमस्कृतं धीराणां विशारदानां योवर्त्मपारमहंस्याश्रमं ददर्शयद्भूतस्य सोऽष्टमो-ऽवतारः मधुमदशोणितमिश्रतयात्स्वजननं किंतुद्वारमात्रमित्यस्मिन्नर्थे तुशब्दः ॥ १३ ॥

ऋषिभिःप्रार्थितःपद्मनाभःनवमावतारंपार्थवंपृथुचक्रवर्तिशरीरं विदंर यभेज हेविप्राःज्ञानिनः गोरूपिण्याःभुव ओषधीःक्षीरात्मिका दुग्धवान्इतियेनतेनकर्मणाऽयंभगवानुशत्तमःसत्यकामेष्वुत्तमः ऽशाश्वत्वायां वत्सभूतोदोहक्कर्मणोऽस्यानुपवंघोतयति ॥ १४ ॥

सभगवान् चाक्षुषांतरसंप्लवे चाक्षुषमन्वंतरप्रलये मात्स्यं तस्यरूपंविद्यमानंरूपंजगृहे किंचमहीमय्यांनावि तरीस्थानीयभूमौवैव-स्वतंमनुमारोप्यापादित्यन्वयः ॥ १५ ॥

सुरासुराणामुदधिंसमुद्रंप्रमथ्नतांयोभगवान् पातालमाविशंतंमंदरंपर्वतंकूर्मरूपेण पृष्ठेनधारयामासेत्येकान्वयः तमवतारमेकादशंविदुरिति ॥ १६ ॥

क्रमसंदर्भः ।

रूपमिति । चाक्षुषमन्वन्तरे तदन्ते यं उदधिसंप्लवस्तस्मिन् । वैवस्वत इति भाविनी संज्ञा सत्यव्रतस्य । प्रतिमन्वन्तरावसानेऽपि प्रलयः श्रूयते विष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डे । "मन्वन्तरे परिक्षीणे कीदृशी द्विज जायते" इत्यादि श्रीवज्रप्रश्नस्य मन्वन्तरे परिक्षीणेइत्यादि श्रीमार्कण्डेयदत्तोत्तरे । "ऊर्मिमाली महावेगः सर्वमावृत्य तिष्ठति । भूर्लोकमाश्रितम् सर्वं तदा नश्यति यादव । न विनश्यन्ति राजेन्द्र विश्रुताः कुलपर्वताः । नौभूत्वा तु मही देवीत्यादि । एवमेव मन्वन्तरेषु संहार इत्यादि प्रकरणम् श्रीहरिवंशे तट्टीकासु च स्पष्टमेव । अतश्चाक्षुषेत्युपलक्षणमेव ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

सुबोधिनी

तस्येहेदेशकालेसर्वाश्रमधर्माइतिप्रश्नानंतर ऋषभकथापूर्वोक्तक्रमस्योत्तरत्वविवक्षितत्वाद्ष्टमादिपदप्रयोगः । मेरुदेवीमेरुदुहितामातृ पुत्रत्वंवारयितुंतुशब्दः प्रतिपक्षशंकाभावार्थंवा अयंतुगुणावतारस्यविष्णोरवतारस्तदाह उरुक्रमइतिऋषभ विरूपितसन्यासधर्मै मुख्यंधैर्यसाध्यं साधनम् अत्याश्रमत्वाश्च सर्वाश्रमनमस्कृतम्एषाहिपराकाष्ठानिवृत्तिमार्गे नत्वन्याश्रमित्वेनपापंडत्वसंभावनेतिनमस्कृतं पृथुस्त्वावेशीदृश्रोः संयंत्रिनपुरीतिवचनाच अयंपुमानेवस्तइतिवचनात् श्रेयःप्रजापालनमेवराज्ञामितिवचनात्सर्वात्मकरक्षाधर्मसर्वतः सर्वहितकारीधर्मःऋषभधर्मोदप्युत्तमइतिपृथोर्नवमत्वम् ॥ १३ ॥

ननुकथंविरनादवतारः तदाहः ऋषिभिर्याचितइति तत्रापिनसाक्षात्किंतुपृथुशरीरेदुग्धाअदुग्धदोग्धावा अलौकिकत्वार्थंछांदस पदप्रयोगःइमामोषधीरितिद्विकर्मत्वंकर्मद्वयस्याप्यभीष्टत्वात्एवंसर्वैषु द्विकर्मकेषुबोद्धव्य विशेषणापूरकाइतिसंबोधनेभवद्भिरेवमदुदोहनेन सर्वेदुग्धमितिज्ञापितंदोहनमेवावतारकार्यंनजीवसाध्यमितितेनायंसः तेनहेतुनापृथुर्नारायणइत्यर्थः विशेषमाहउशत्तमः एवंसर्वोपकारः अवांतरेष्वपिदुर्लभइतिअतिकमनीयइत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवंक्षत्रियभावेनअितयं निरूप्यवैश्यभावेनचतुष्टयमाहरूपमित्यादित्रिभिः । वचनेनकार्यसिद्धिर्वैश्यतासत्यानृतंतुवाणिज्यमितिवचना देकंवंचकमपरंनविपरीतंत्र चाक्षुषमन्वंतरानंतरंप्रलयोपाधितइति मायिकत्वंकेचिदाहुः वस्तुतस्तुस्वायंभुवादीनांक्रमनियमेननप्रतिकल्पं चतुर्दशत्वमधिकारिणांमुक्तिसंभवात्तस्माच्चाक्षुषएवकदाचिच्चतुर्दशो भवतिकल्पेषुसात्त्विकादिविभेदान्मुख्यस्यप्राथम्यं सात्त्विकानि चत्वारिइतरयोः एवंसंभवतोबहुवाक्यानुरोधात्उपपत्तिसंभवाच्च नप्रलयस्यमायिकत्वंमार्कंडेय हष्टस्यतुतत्रैवस्फुटंप्रति पादितमित्य दोषः पृथिव्यादेवरूपत्वात्नौकारूपतापिभवति सत्यव्रतंमन्वंतरांतरेविवस्वतउत्पन्नएव अस्मिन्मन्वंतरेऽधिकारीभवतिअतोनमायि कत्वंभक्त परिपालनमवतारधर्मः वैवस्वतमनुरितिभाविनीसंज्ञा ॥ १५ ॥

कापट्येनैवामृतमपनीयप्रवृत्तः कूर्मस्यापिवंचकत्वहितकारित्वाद्प्रवेशः पूर्वकल्पस्थत्वान्मत्स्यस्यनक्रमोबाधकःवचनाधिक्यात्एकादशत्व एवमुत्तरत्रापिउदधिंमथ्नतां सुरासुराणांसंबंधिमथनसाधनंमंदराचलंधृतवान्कमठः कच्छपः पृष्ठेनधारणामवतारस्तार्थ्यंजलक्षणाधारेनतु पृष्ठस्यपिच्छलत्वात्कथंधारणं संभवतितत्राहविदुरिति ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

नाभेराग्नीध्रपुत्रादष्टमो जातः ॥ १३ ॥

पार्थिवं वपुः राजदेहं पृथुरूपम् । पार्थवमिति पाठे पृथुसम्बन्धि । ओषधिरित्युपलक्षणम् इमाम् पृथ्वीम् सर्वाणि वस्तूनि दुग्ध अदुग्ध । अद्वतामाम्भव आर्षः । तेन हेतुना सोऽयमवतार उशत्तमः कमनीयतमः वशाकान्ताविर्लैतस्मात् ॥ १४ ॥

चाक्षुषे मन्वन्तरे य उदधिसंप्लवस्तस्मिन् । चाक्षुषान्तरसंप्लव इति च पाठः महीमय्याम् नावि नौकारूपायां मह्यामित्यर्थः । अपात् रक्षितवान् । वैवस्वत इति भाविनी संज्ञा । यद्यपि मन्वन्तरावसाने प्रलयो नास्ति तथापि केनचित् कौतुकेन सत्यव्रताय माया दर्शिता

धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥ १७ ॥
चतुर्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितम् ।
ददार करजैर्वक्षस्येरकां कटकृद्यथा ॥ १८ ॥
पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपम् ॥ १९ ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

यथा मार्कण्डेयायेति श्रीधरस्वामिपादाः । विष्णुधर्मोत्तरे तु । "मन्वन्तरे परिक्षीणे कीदृशी द्विज जायते" । इत्यादिवज्रप्रश्नान्ते मार्क-
ण्डेयोत्तरम् । ऊर्मिमाली महावेगः सर्वमाप्लुत्य तिष्ठति । भूर्लोकमाश्रितं सर्वं तदा नश्यति यादव । न विनश्यन्ति राजेन्द्र विश्रुताः
कुलपर्वताः । नौर्भूत्वा तु महीदेवीत्यादिः । एवमेव मन्वन्तरे तु संहार इत्यादि प्रकरणमतएव भागवतामृते प्रतिमन्वन्तरान्त एव प्रलय
उक्तः । श्रीहरिवंशे तदीयटीकासु च । तदप्यत्र चाक्षुष एवोक्तः सत्यव्रतस्य मनोर्मत्स्यदेवपरमभक्तत्वाङ्कोत्कर्षादेव भगवत्प्रादुर्भाव-
स्याप्युत्कर्षात् भक्तेच्छोपात्तदेहायेत्यादिभिर्युक्तिसिद्धात् सर्वमन्वन्तरापायेषूपलक्षयति ॥ १५ ॥
सुरासुराणाममृतोत्पादनार्थमिति शेषः । कमठरूपेण कच्छपरूपेण ॥ १६ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

ऋषभावतारमाह अष्टमइति सर्वाश्रमनमस्कृतम् सर्वाश्रमेभ्यः उत्कृष्टम् पारमहंस्यंवर्त्म ॥ १३ ॥
पृथ्ववतारमाह पार्थिवंवपुः राजशरीरम् मेअेप्राप्तः इमांपृथिवीम् ओषधीःदुग्धअङभावणार्थः तेनपृथिवीदोहनेन उशत्तमः कमनीयतमः १४
ततोवामात्स्यंरूपंजगृहे एकीभूतत्वाच्चाक्षुषाग्न्याः चाक्षुषाउदधयः तैः संप्लवः प्रलयस्तस्मिन् "आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मोनैमित्तिको
लयइतिवक्ष्यमाणो वैवस्वतम् तद्रूपेणाजनिष्यमाणम् सत्यव्रतम् अपात् रक्षितवान् ॥ १५ ॥
कमठरूपेण कूर्मरूपेणाद्रिंदधार ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अष्टम, नाभि राजा की पत्नी मेरु देवी में ऋषभ रूपसे अवतीर्ण हुए । और समस्त आश्रमोंको धैर्यधीरों का मार्ग पारमहंस्य
आश्रम का आचरण किया ॥ १३ ॥
ऋषियों की प्रार्थनासे 'नवम' अवतारमें पृथुरूप धर कर इस पृथवी रूपागौसे औषधि धान्यादिकों का दोहनकिया । हे विप्र
गण ! इसीसे यह अवतार बड़ा सुन्दर है ॥ १४ ॥
चाक्षुष मन्वंतर में जब समुद्रों के बढनेसे प्रलय होगयाथा तब भगवानने मत्स्य रूप ग्रहणकर वैवस्वत को पृथवी रूपनौकामें
बैठाकर उसकी रक्षाकी ॥ १५ ॥
एकादश कूर्म अवतार है कि जबसुर असुर समुद्र मथन करतेथे और मंदराचल डूब गयाथा तबउसको पीठपर धारणकियाथा ।१६।

श्रीधरस्वामी ।

धन्वन्तर्यवतारमाह । धान्वन्तरं धन्वन्तरिरूपम् । द्वादशमादिप्रयोगस्त्वार्षः । त्रयोदशमेव रूपम् तच्चरितेन सह दर्शयति अपाय-
यदिति । अत्र सुधामित्यध्याहारः । मोहिन्या स्त्रिया रूपेण अन्यानसुरान् मोहयन् धन्वन्तरिरूपेणाहृतमानीय मोहिन्या अपाय-
यदित्यर्थः ॥ १७ ॥
नृसिंहावतारमाह । नारसिंहं रूपं बिभ्रत् । एरका अग्रन्थितृणविशेषः ॥ १८ ॥
वामनावतारमाह । दुष्टानां मदं वामनयतीति वामनकं रूपं कृत्वं वा । प्रत्यादित्सुः तस्मात्प्राच्छिद्य प्रदातुमिच्छुः ॥ १९ ॥
परशुरामावतारमाह अवतार इति । त्रिः त्रिगुणं यथा भवति तथा सप्तकृत्वः सप्तवारान् एकविंशतिवारान् इत्यर्थः ॥ २० ॥

दीपनी ।

(कटकृदिति । कटः पुंसि किलिञ्जक इत्यमरः । तद्कृत तृणविशेषेणास्तरणानिर्मातेत्यर्थः) १८ ॥
(पदत्रयमिति । अत्र पदशब्देन छलः पदं स्थाने प्रतिष्ठायां त्रिभोक्परिमितभूमिका इति व्याख्या केषः) १९—२७ ॥

श्रीवीरराघवः ।

द्वादशमं वपुस्तु धान्वंतरं धान्वंतराख्यजीवानुप्रवेशरूपमित्यर्थः त्रयोदशमं रूपं तु यन्मोहिन्याख्यया अन्यानसुरान्मोहयन्सुरानमृतमपाययत् तदेव मोहिनीरूपं त्रयोदशमित्यर्थः ॥ १७ ॥
नारसिंहं चतुर्दशं रूपं बिभ्रदूर्जितं बलिष्ठं दैत्येंद्रं हिरण्यकशिपुं वक्षसि करजैर्नखैर्ददार यथा कटकृदास्तरणकृदेरकां तदर्थं तृणविशेषान्विदारयति तद्वत् ॥ १८ ॥
वामनकं वामनाख्यं पंचदशं वपुः कृत्वा धृत्वा बलेरध्वरं यज्ञवाटमगाजगाम प्रयोजनमाह यो विष्टपं भुवनं त्रयाद् दितिसुताद् हृत्वेंद्राय दातुमिच्छुः पदत्रयं पदत्रयव्याजेन त्रिलोकीं याचमानः याञ्चयैवाशोऽध्वरमगादित्यन्वयः ॥ १९ ॥
षोडशमेऽवतारे भार्गवरामाख्यो नृपान्कार्तवीर्यादीन्ब्रह्मद्रुहः ब्रह्मकुलद्रोहकान् नृपान्कुपितः त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारं महीं निःक्षत्रां क्षत्रबीजरहितामकरोत् ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

द्वादशमवतारं धान्वंतरं धन्वंतर्याख्यरूपसंबंधिनं विदुः स हरिर्यस्मिन्नवतारे मोहिन्या मोहकया कामिन्या स्त्रिया स्त्रीमूर्त्याऽन्यानसुरान्मोहयन्सुधामपाययत्तं त्रयोदशममेव विदुरित्येकान्वयः चशब्दो मोहयन्नित्युक्त्या मायामयं तद्रूपमिति शंकानिरासार्थः ॥ १७ ॥
नरसिंहसंबंधिविग्रहं बिभ्रत्स भगवान् करजैर्नखैरूर्जितं हिरण्यकशिपुम् ऊरौ अंके निपात्य तथा ददार यथा कटकृत् तृणास्तरणकर्ता एरकान् दीर्घकारांस्तृणविशेषान् ददारदारयति तमवतारं चतुर्दशं विदुरित्येकान्वयः ॥ १८ ॥
त्रिविष्टपं त्रैलोक्यं प्रत्यादितसुतः बलेराच्छिद्य इंद्राय ददातु कामः तदर्थं बलिं पदत्रयं याचमानः स पद्मनाभः पंचदशमवतारं वामनसंबंधिनं कृत्वा बलेरध्वरं यज्ञमगादित्यन्वयः ॥ १९ ॥
षोडशमे अवतारे स भगवान् जमदग्निसुतो भूत्वा ब्रह्मद्रुहः ब्रह्मद्रोहिणो नृपान् यच्छत्रु घ्नन्नृपैः सप्तकृत्वः एकविंशतिवारं महीं निःक्षत्रियां क्षत्रियजातिरहितामकरोदित्येकान्वयः । कुपिताकारं दर्शयन्नतु कुपितः । नहि ईश्वरस्य कोपः संभवत्यशक्तस्यतः कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेदिति हेयत्वात्तस्येति ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

धान्वन्तरमिति । बिभ्रदित्युत्तरेणान्वयः । द्वादशमं धान्वन्तरं रूपं बिभ्रत् । त्रयोदशञ्च मोहिनीरूपं बिभ्रत् सुरानपाययत् सुधामिति शेषः केन रूपेण मोहिन्या स्त्रिया तद्रूपेणेत्यर्थः । किम् कुर्वन् अन्यानसुरान् मोहयन् धन्वन्तरिरूपेण सुधाञ्चोपहरन्निति शेषः । अजितस्यावतारा एते त्रयः ॥ १७ ॥ १८ ॥
पञ्चदशमिति । कृत्वा प्रकटयन् ॥ १९ ॥
अवतार इति । अवतारे श्रीपरशुरामाभिधे ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

एकस्य द्विरूपमाह धान्वंतरमिति । अत्र मादेशश्छांदसः द्वादशेमातीति याधन्वंतरिपदेनैव आयुर्वेदप्रवर्त्तनादेः स्पष्टत्वात् प्रकृतेत्वन्यार्थकथनात् तावतारप्रयोजनमित्युक्तं धान्वंतरमेव त्रयोदशमपवंचशब्दौ संदेहाविरोधनिवारकौ धान्वंतररूपं धन्वंतरेः संबंधि देवकर्तृकपानकर्मत्वादमृतस्य न भगवत्कार्यमिति प्रयोजक कर्त्तरि सुरा एव कर्तृत्वेनोक्ताः अर्थादमृतमत्र त्रयोदशस्यै वचरित्रमुच्यते अपाययादिति अन्यानसुरान् स्त्रियाकरणभूतया असौ मोहयदिति च अयमभिप्रायः नहि भगवान्स्त्रीरूपेण सर्वैर्दृश्यते सुरैर्भगवद्रूपेणैव दृश्यते राहुसूचनाच्च अतो वस्तुतो धन्वंतरिरूपमेव आकृत्यंतरयोः अनंतु सामर्थ्यात् अमृतहस्तस्य निर्गतस्य विच्छेदेनास्य रूपस्य दर्शनात् त्रयोदशत्वम् ॥ १७ ॥
एवं चतुष्टयं निरूप्य पुनरन्येनोत्कृष्ट प्रकारेणापरं परं निरूपयितुं नारायणवत् नृसिंहं निरूपयति पुष्टिमार्गीयमिति पूर्वस्माद्विशेषः पूर्वस्य क्रमस्य विवक्षितत्वाच्चतुर्दशत्वं नरसिंहसंबंधि नारसिंहं रूपं द्विरूपत्वेनालौकिकत्वात् पुष्टित्वम् अत्र द्विभक्तिरेव मुख्या वतः स्त्रीयमपि इत्यातद्वीर्यपालितवान् दैत्येंद्रहत्वादैत्यं च इंद्रपदेनावध्यता च सूचिता वधे हेतुरूर्जितमिति करजैर्नखैः ऊरावितिब्रह्मवाक्यसत्यकरणार्थम् एरका कटतृणविशेषः नखैर्दारणे दृष्टांतः कटकृद्यथेति लोकहितार्थं तद्वधइति सूचितम् ॥ १८ ॥

ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥ २१ ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्य्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्य्याण्यतः परम् ॥ २२ ॥

सुबोधिनी ।

एवंभाक्तिमार्गेनवावतारान्कथयन्प्रथमंप्रह्लादरक्षको नृसिंहोमुख्यइतिमुख्यत्वेनकथितः ततोप्रह्लादावेनचयः अयथाक्तप्रभावेनचक्रे
वैद्यभावेनपुनरिममस्यमूलरूपमेकेनेतिनवधानिरूपणं भक्तिरनवच्छिन्नानिवर्त्ततइति सायुज्यलेवारंभवत् कलेरधिसारंमशक्तिहेतु
कश्यपाददित्यांजातोवामनेनरूपेणब्रह्मचारी पंचदशः । अयामनोपिवामनकरूपंकृत्वाबलेरध्वरमगादिति भक्तहितार्थस्वस्यधर्मस्यचा- ॥ १९ ॥
न्यथाकरणंपूर्वस्माद्विशेषः प्रत्यादानंदत्तस्यपुनर्ग्रहणायइदपरमात्मनः पदत्रयंगमनेकामितोर्थं उत्तरार्द्धेनिरूपितःचरित्रंतुगमनमेव
क्षत्रियायांजातंपरशुरामरूपंषोडशम् । सप्तधाजननेतिबीजत्वंजातंपुनर्ब्राह्मणाद्युत्पत्तःसम्भुद्धाःपुनः सप्तधापवमेकविंशतिधानिःक्षत्रिया
पृथिवीकृतापितृवधस्यनिमित्तत्वेपिब्रह्मरक्षैवहेतुः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

धान्वन्तरं धन्वन्तर्य्यवतारस्वरूपं द्वादशमं भवतीत्यन्वयः । सुधाकलसानयनं चास्य कर्म्म ज्ञेयम । द्वादशमादि प्रयोगस्त्वार्षः ।
त्रयोदशमं रूपं बिभ्रत् सुरानपाययत् सुधामिति शेषः । केन रूपेण मोहिन्या स्त्रिया अन्यानसुरान् मोहयन् ॥ १७ ॥
एरका निर्ग्रन्थितृणविशेषः ॥ १८ ॥
प्रत्यादित्सुस्तस्माद्वाच्छिद्य ग्रहीतुमिच्छुः ॥ १९ ॥
प्रत्यादित्सुस्तस्मादाच्छिद्य ग्रहीतुमिच्छुः । अत्र सप्तकृत्व इति कृत्वसुचाभिहिताया अभ्यावृत्तिक्रियायाः पुनरभ्यावृत्ति-
सप्तकृत्वः सप्तवारान् । कीदृशान् द्विः त्रिगुणितान् । अत्र सप्तकृत्व इति कृत्वसुचाभिहिताया अभ्यावृत्तिक्रियायाः पुनरभ्यावृत्ति-
गणनेन सुच् प्रत्ययः ॥ २० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

नारसिंहरूपंविभ्रत् दैत्येंद्रम् हिरण्यकशिपुम् एरकानिर्ग्रंथिस्तृणजातिः ॥ १७ ॥ १८ ॥
वामनावतारमाह वामनकम् ह्रस्वंरूपंकृत्वा प्रत्यादित्सुः आदातुमिच्छुः ॥ १९ ॥
परशुरामावतारम्.ह अवतारे इति ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

द्वादश अवतार धन्वंतरि है कि जो अमृत का कलसलेकर समुद्र से निकले थे और त्रयोदश मोहनी अवतार है कि जो सुंदरस्त्री
रूपसे असुरों को मोहकर सुरगण को अमृतपान कराया ॥ १७ ॥
चतुर्दश, नृसिंह रूप धारण कर परम प्रबल दैत्यको नखों से विदारणकिया जेसा चटाई बनानेवाला एरका (जिसमें बीचमें
गांठनहीं होती) तृण को विदीर्ण करता है तेसे ॥ १८ ॥
पंचदश, वामन रूप बनाकर बलिराजाके यज्ञमें गये और स्वर्ग पर्यंत लेने के इच्छासे तीनपाम पृथ्वी याच्नाकी ॥ १९ ॥
षोडश अवतार में, क्षत्रियों को ब्रह्मद्रोही देखकर परशुराम जीने कोपकर इस पृथ्वी को इकीसवेर बिक्षत्रिया क्षत्रियशून्याकी । २० ।

श्रीधरस्वामी ।

व्यासावतारमाह । तत इति । अल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञान्पुंसो दृष्ट्वा तदनुग्रहार्थं शाखाश्चक्रे ॥ २१ ॥
रामावतारमाह । नरेति । नरदेवत्वं राघवरूपेण प्राप्तः सन् । अतः परमनन्तरम् ॥ २२ ॥

एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् ॥ २३ ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।
बुद्धोनाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

रामकृष्णावतारमाह । एकोनेति । विंशतितम इति वक्तव्ये तकारलोपश्छन्दोऽनुरोधेन । रामकृष्णाविति एवं नाम्नी जन्मनी प्राप्य ॥ २३ ॥ बुद्धावतारमाह । तत इति । अञ्जनस्य सुतः । जिनसुत इति पाठे जिनोऽपि स एव । कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे ॥ २४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

ततः सप्तदशेऽवतारे पराशरात्सत्यवत्यां जातो बादरायण इति प्रसिद्धः अल्पमेधसः कृत्स्नवेदतदर्थावगमे असमर्थान् बुद्धिशून्यान्पुंसः पुरुषान् दृष्ट्वा वेदरूपवृक्षस्य शाखाश्चक्रे ऋग्यजुःसामादिभेदेन तदवान्तरभेदेन च विभक्तवानित्यर्थः ॥ २१ ॥
नरदेवत्वमिति अतः परमष्टादशेऽवतारे सुरकार्यं रावणवधरूपं कर्तुमिच्छया नरदेवत्वं क्षत्रियत्वं प्राप्तः श्रीरामरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः समुद्रनिग्रहः आदिर्येषां तानि वीर्याणि कर्माणि चक्रे ॥ २२ ॥
एकोनविंशे विंशतिमे चावतारे भगवान्वृष्णिषु यादवेषु रामकृष्णाविति जन्मनी रामः बलरामः कृष्णश्चेति द्वे जन्मनी प्रादुर्भावरूपे प्राप्य भुवो भारमहरत् रामस्त्वेकोनविंशः कृष्णस्तु विंशतितमोऽवतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥
ततः कलौ युगे संप्रवृत्ते सति सुरद्विषामार्हतानामसुराणां संमोहनार्थं भगवान् कीकटेषु जिनस्य सुतो भविष्यति नाम्ना बुद्ध इति प्रसिद्धः अयमेव विंशोऽवतारः ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः

ततः स हरिः सप्तदशेऽवतारे पराशरात्सत्यवत्यां जातोऽल्पमेधसः अल्पप्रज्ञान्पुरुषान्दृष्ट्वा वेदतरोः शाखाश्चक्रे कृतवान् रामावतारात्पूर्वं व्यासावतारस्त्वं ज्ञेयम् ॥ २१ ॥
अतः परं सप्तदशात्परं पश्चादष्टादशावतारे देवकार्यं करिष्यन् इच्छया नरदेवत्वं राजत्वं प्राप्तः समुद्रनिग्रहादीनि सेतुबन्धनपूर्वाणि वीरकर्माणि कृतवानित्येकान्वयः ॥ २२ ॥
स भगवानेकोनविंशे विंशतितमेऽवतारे वृष्णिषु नाम्ना रामकृष्णाविति जन्मनी प्राप्य भुवो भरमसुरपूतनालक्षणमहरदित्येकान्वयः जन्मनी इति द्विवचनाद्बलभद्रे विशेषावेशो ज्ञातव्यः ॥ २३ ॥
ततः कलौ युगे संप्रवृत्ते सति सुरद्विषां त्रिपुरवासिनां दैत्यानामयोग्यानां वेदमार्गप्रवर्तमानानां मोहायनाम्ना बुद्धः कीकटेषु मगधविषयेषु जिनसुतः जिनेन सुतत्वेन स्तुतः भविष्यतीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

ततः सप्तदश इति स्पष्टम् ॥ २१ ॥
नरदेवत्वमिति । अस्य स्कान्दे श्रीरामगीतायां विश्वरूपं दर्शयतो ब्रह्मविष्णुरुद्रकृतस्तुतिः श्रूयते ॥ २२ ॥
एकोनविंश इति । भगवानिति साक्षात् श्रीभगवत एवाविर्भावोऽयं न तु पुरुषांशस्येति विशेषप्रतिपत्त्यर्थं तत्र तस्य साक्षाद्रूपत्वात् श्रीकृष्णरूपेण तिरोभावरूपत्वाद्रामरूपेणापि भारहारित्वं भगवत एवेत्युभयत्रापि भगवानहरद्भरमिति श्लिष्टमेव । अतो रामस्याप्यनिरुद्धावतारत्वं प्रत्याख्यातम् । श्रीकृष्णस्य वासुदेवत्वात् श्रीरामस्य च तद्व्यूहरूपत्वात् युक्तमेव च तदिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सुबोधिनी ।

ततः उपरिचरवसोः मत्स्यगर्भाजातायां दासीकन्यायां तथा पराशरात् जातो वेदव्यासः सप्तदशः प्रकृते तृतीयः वेदस्य तत्त्वं पूर्वं निरूपितं अतः तमूर्तेर्ब्रह्मणश्च शिरसः एका मूर्तिः चतावेदभागेन प्रतिपाद्यते साचकाशाखासम्बन्धयापि ब्राह्मणेन सर्वो वेदः पठनीयस्तस्यापि प्रमेयबलमालंब्य एकैव मूर्तिः सर्वा मूर्तयः इत्यल्पमेधसोऽपि पुरुषस्य वेदाध्ययनं तद्धर्मपरत्वं कालीयथावदिष्टं तेतदर्थं खंडशः कृतवानित्यर्थः २१

अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥ २५ ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ।
यथाविदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ २६ ॥

सुबोधिनी ।

सिद्धप्रकारार्थैरघुनाथादिरूपग्रहणंवक्तुं ततःपरमित्युक्तमक्षत्रियभावोऽत्रविवक्षितः । यद्यपिसोमसूर्यभावेनद्विविधः तथापिसोमस्यवृद्धिक्षयरूपत्वेनद्विरूपत्वाद्भेदाभिरूपणंनरदेवत्वंराजत्वं सुरकार्यैरावणवधः अवतारचरित्रेसमुद्रनिग्रहः । तथामरुस्थलीकरणंपरशुरामजयः वालिवधश्चेत्यादिशब्दार्थः ॥ २२ ॥

अतःपरमष्टादशेबलरामेआवेशःकृष्णावतारः । एकोनविंशेविंशतिमे । अत्रतकारलोपश्छान्दसःवस्तुतः सोमस्यैकत्वादेकश्लोकेन निरूपणंवाप्यौयहतियक्तव्ये अजादयास्तद्राजाइतितद्राजसंज्ञायां तद्राजस्यबहुषु ॥ २ । ४ । ६२ ॥ इति प्रत्ययलोपेवृष्णिषुवृष्णिष्वित्युक्तम् । अत्र हिचतुर्णामवताराणांकृष्णरूपंस्थानं नारायणांशस्यकेशस्यसुतपावृष्णिप्रसङ्गस्य भगवतश्चतत्रैकमेवरूपंबहुवृष्णिषुप्राप्तिरूपत्वेनविवक्षितंबलरामस्त्वेकएवएवंपञ्चावताराः जन्मद्वयंतदुक्तंवृष्णिषुप्राप्यजन्मनीइतितत्रश्लोकेनामद्वयं प्रसिद्धमित्याहरामकृष्णावितिजन्मविशेषणंकार्यंतुभगवतैव कृतमित्याहभगवानहरद्भरमितिभूभारहरणम् अवतारकार्यंसामान्यतोलोकप्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

सिद्धप्रकमार्थंकलौसम्यक्प्रवृत्तेतद्धर्मप्रचारेजाते सुरद्विषांदैत्यराक्षसानांवैदिकेषूत्पन्नानांवेदत्यजनार्थंकीकटदेशेषुजिनस्यअजिनस्य वासुतोबुद्धोजातइत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

अल्पमेधसोऽल्पप्रज्ञान् । चक्रे व्यासः ॥ २१ ॥

नरदेवत्वं श्रीरामत्वं समुद्रनिग्रहादीनि समुद्रनिग्रहस्यैवाद्यापि सेतुबन्धरूपेण दृश्यमानत्वात् तत्रैव च महैश्वर्याविष्काराच्च तस्यैव प्राधान्येन निर्देशः ॥ २२ ॥

विंशतितम इति वक्तव्ये तकारलोपश्छन्दोऽनुरोधेन । रामकृष्णाविति नामभ्यामित्यर्थः । जन्मनी प्रादुर्भावद्वयम् प्राप्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

अञ्जनसुतोऽजिनसुतश्चेति पाठद्वयम् । कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे ॥ २४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमद्वेदव्यासावतारमाह ॥ ततइति ॥ २१ ॥

श्रीरामावतारमाह ॥ नरदेवत्वमिति ॥ २२ ॥

एकोनविंशेविंशतितमे अवतारे रामकृष्णावित्येवं जन्मनीप्राप्यभुवोभरमहरत्तत्ररामःएकोनविंशः श्रीकृष्णःविंशतितमःअवतारः॥ २३ ॥

एकविंशः अवतारःकीकटेषु अजिनस्यसुतः नाम्नाबुद्धोभविष्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सत्रह्वे अवतारमें पराशर ऋषीसे सत्यवती में अवतीर्णहो पुरुषों को अल्प बुद्धि देखकर वेदरूप वृक्षकी शाखाविभागकिया ॥२१॥
देवताओंके कार्य सिद्ध करनेकी इच्छाकर नरदेव रूपअर्थात् श्रीराम रूपधरकर समुद्र बंधन आदिक अतिमानुष कर्मकिये ॥ २२ ॥
उन्निश और विंश अवतार में यदुवंश में राम (बलदेवजी) कृष्ण रूपसे प्रकट होकर भगवान ने भूमिकाभारहरणकिया ॥२३॥
अब कलियुग प्रवृत्त होजायगा तब देवरूपी दैत्यों को मोह करने को कीकट देश में जिन के (अथवा अंजन के) पुत्र बुधनाम से अवतीर्ण होंगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

कल्क्यवतारमाह । अथेति । युगसंध्यायाम् । कलेरन्ते विष्णुयशसो ब्राह्मणात्तत्पत्न्यां कल्किः जनिष्यते ॥ २५ ॥

ऋषयोमनवोदेवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥ २७ ॥
एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

अनुक्तसर्वसंग्रहार्थमाह । अवतारा इति । असंख्येयत्वे दृष्टान्तः । यथेति । अविदासिनः उपक्षयशून्यात् । दसु उपक्षय इत्यस्माद् सरसः सकाशात्कुल्याः क्षुद्रप्रवाहाः ॥ २६ ॥

विभूतीराह । ऋषय इति ॥ २७ ॥

तत्रविशेषमाह । एते चेति । पुंसः परमेश्वरस्य केचिदंशाः केचित्कलाविभूतयश्च । तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेनसर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वेऽपियथोपयोगमेवज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् । कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः । तेषुकुमारादिषु ज्ञानावेशः पृथ्वादिषु शक्त्यावेशः कृष्णस्तुभगवान्नारायण एव । आविष्कृतसर्वशक्तित्वात् । सर्वेषां प्रयोजनमाह । इन्द्रारयो दैत्यास्तैर्व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयन्ति सुखिनं कुर्वन्ति ॥ २८ ॥

दीपनी ।

एते चांशकला इति । तथा च ब्रह्मसंहितायाम् । रामादिमूर्त्तिषु कलानियमेन तिष्ठन् नानावतारमकरोद् भुवनेषु किन्तु । कृष्णः स्वयं समभवत् परमः पुमान् यो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि । इति व्याख्यालेशः ॥ २९—३१ ॥

श्रीगिरिधरः ।

अथासौजगत्पतिर्भगवान्युगयोः कलिकृतयुगयोः संध्यायांसंधौराजसुदस्युप्रायेषुचौरप्रायेषुकेवलमधर्मबहुलेषुसत्सुतत्रपार्थविष्णुयशसोजनिता विष्णुयशसः पुत्ररूपेणावतरिष्यतिसचनाम्नाकल्किरितिप्रसेत्स्यति ॥ २५ ॥

दिङ्मात्रमेतद्दर्शितमित्यभिप्रायेणाहअवताराइतिहेद्विजाः सत्त्वनिधेःशुद्धसत्त्वमूर्तेर्भगवतोऽनिरुद्धादेतेऽवताराअन्येऽप्यसंख्येयाःस्युः अवसंते यथाऽविदासिनोऽशोष्यात्सरसः सहस्रशःकुल्याःस्युः स्पंदंतेतद्वत् कुल्याःक्षुद्रनद्यः ॥ २६

केतइत्यतआहऋषयः इतिऋषयोमंत्रद्रष्टारोवशिष्ठादयो मुनयःकेवलस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशीलाः शुकादयः देवाइंद्रादयःमनुपुत्राःप्रियव्रतादयः महौजसः महाप्रभावाः सप्रजापतयः दक्षादिभिः सहिताः प्रजापतयश्चेत्यर्थः तएतेसर्वेहरेरेवकलाः स्मृताःभगवदंशैर्मेघसंभूताइत्यर्थः तथाचोक्तंभगवता"यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंऽशसंभवमिति ॥ २७ ॥

(श्रीकृष्णायनमः) ॥ एतद्वचनार्थमेवाहएतइतिएतेऋषिप्रभृतयस्तुपुंसोऽनिरुद्धाख्यस्यांशकलाःअंशांशसंभूताः कृष्णस्तुभगवान्स्वयमितिश्रीकृष्णस्यपूर्णावतारत्वमुक्तमउदाहृतभगवद्वचनेन विभूत्यादिमतांजंतूनांममत्वेनानिर्दिष्टश्रीकृष्णस्य तेजोंशसंभवत्वंश्रीकृष्णस्यपूर्णत्वंस्थापितंसथत्रापिभगवानित्यनेनपूर्णषाड्गुण्यत्वमवगतम् यद्वाअथैतनित्यनेनपूर्वोक्तेषुहिरण्यगर्भसनकादिषुकेषांचिद्वराहनारायणमत्स्यकूर्मसोर्हहंसनृसिंहवामन श्रीरामावताराणांपूर्णानांसत्त्वेपि द्विविधायेनसर्वेप्यवताराः परास्तस्यंतेतत्रपूर्णत्वंनामषाड्गुण्यपूर्णत्वेनरूपेणसाक्षाद्वर्तीत्वमअंशांशसंभूतत्वंनामतत्तज्जीवांतरात्मतयावस्थितस्यषाड्गुण्यपूर्णस्यभगवतःकेनाप्यैश्वर्यवीर्यादिगुणलेशेनजीवद्वाराविर्भूतेनविशिष्टतयासंजातत्वं निरंशस्यब्रह्मस्वरूपस्यैकदेशभेदेनाविर्भावासंभवात् ननुधर्मिस्वरूपैकदेशवाचिनोंशशब्दस्यकथंगुणपरत्वमितिचेन्न अपृथक्सिद्धविशेषणस्याप्यंशशब्दवाच्यत्वाद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वस्यैवांशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वंच विशेषणविशेष्ययोरेकदेशतयाद्वयोरप्यविशिष्टेवाराहाद्यवताराणांपूर्णत्वंतुतत्तत्पुराणादिभ्यएवावगंतव्यं सर्वावतारसाधारणंप्रयोजनमुपसंहरतिइंद्रेतिइंद्रारिभिरसुरादिभिर्व्याकुलमुपद्रुतंलोकंयुगेयुगेप्रतियुगंमृडयंति ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः

अथबुद्धावतारादनंतरमसौजगत्पतिः पद्मनाभोयुगसंध्यायांप्रायशोराजसुदस्युप्रायेषुबहुलंचौरेषुसत्सु नाम्नाकल्किनाम्नाविष्णुयशसोविप्राज्जनितोत्पत्स्यतीत्येकान्वयः ॥ २५ ॥

हरेरवताराणामानंत्यादनंतपुरुषायुषापिसमापयितुंनास्माकंशक्तिरस्तीत्यभिप्रेत्याह अवताराइति । हेद्विजाः सत्त्वनिधेर्ज्ञानादिमहागुणनिधानस्यहरेरवताराअसंख्येयाहियस्मात्तस्मात्सामान्यतः संख्यातः नत्वाकल्पेनसमापयितुंशक्यः तत्रोदाहरणमाह यथेति

भावार्थदीपिका ।

यथाविदासिनः अतस्यलावमिवाद्धासरसः-सहस्रशःकुल्याः क्षुद्रनद्यः स्युरिति । इदमेव मतनिपेथ्यामीकनानुयोगिनः । क्षुद्रनदीनिति संख्ये
यत्वेपिनहरेरवतारः संख्यातुंशक्यंवद्भक्तोद्भवतारार्थमितितात्पर्यम् ॥ २६ ॥
इदानींप्रातिविंबांशानाह ऋषयइतिमनुपुत्राः प्रियव्रतादयः । प्रजापतिभिर्दक्षादिभिः सहितास्तेऋष्यादयः हरेः कलाः विभूतयः
स्मृताश्चउक्ताः ॥ २७ ॥
तांहकेस्वरूपांशाइतितत्राह एतइति सप्तवयप्रमितात्तरव्याघासाविर्यतेनप्रोक्ताप्तेशेषशायिनः परमपुरुषस्यस्वांशकलाः स्वरूपांशा
वतारः ततत्रांशांशिनांसेद्धःप्रतिबिंबांशवत् किमुक्तंभवति कृष्णोमेघश्यामःशेषशायीमूलरूपीपद्मनाभोभगवानुस्वयंतु स्वयमेव नक्षाधि
धाक्षावत्भेदाभेदोपीतिभावइत्याह इन्द्रारिभिर्दैत्यैर्व्याकुलंजगंतत्स्थानंचयुगेयुगअवतीर्यमृडयंतिरक्षंतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ श्रीहयग्रीव-हरि-हंस-पृश्निगर्भ-विभु-सत्यसेन-वैकुण्ठाजित-सार्वभौम-विष्वक्सेन-धर्मसेतु-सुधाम-योगेश्वर-बृहद्भान्वादीनां
गुरुक्षादीनाञ्चानुक्तानां संग्रहार्थमाह अवतारा इति । हरेरवतारा असंख्येयाः सहस्रशः सम्भवन्ति । हि प्रसिद्धौ । असंख्येयत्वे हेतुः ।
सत्त्वनिधेः सत्त्वस्य स्वप्रादुर्भावशक्तेः सेवधिरूपस्य । तत्रैव दृष्टान्तः यथेति । अविदासिनः उपक्षयशून्यात् सरसः सकाशात् कुल्या-
स्ततत्खनायकृता निर्झरा अविदासिन्यः सहस्रशः सम्भवन्तीत्यर्थः । अत्र ये अंशावतारास्तेषु चैव विशेषो ज्ञेयः । श्रीकुमारनारदादि-
ष्वाधिकारिकेषु ज्ञानभक्तिशक्त्यंशावेशः । श्रीपृथ्वादिषु क्रियाशक्त्यंशावेशः । कचित्तु स्वयमेवावेशः तेषां भगवानेवाहमिति वचनात् ।
अथ श्रीमत्स्यदेवादिषु साक्षादंशत्वमेव । तत्र चांशत्वं नाम साक्षाद्भगवत्त्वेऽप्यव्यभिचारितादृशतदिच्छावशात् सर्वदैवैकदेशतयैवाभि-
व्यक्तशक्त्यादिकत्वमिति ज्ञेयम् । तथैवोदाहरिष्यते । रामादिमूर्त्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्नानावतारमकरोदित्यादि ॥ २६ ॥
अथ विभूतीराह ऋषय इति । कलाः विभूतयः अल्पशक्तेः प्रकाशाद्विभूतित्वं महाशक्तेस्त्वावेशत्वमिति भेदः ॥ २७ ॥
तदेवं परमात्मानं लाङ्गमेव निर्द्धार्य प्रोक्तानुवादपूर्वकं श्रीभगवन्तमप्याकारेण निर्द्धारयति एत इति । एते चांशकला इत्येव पाठः
स्वामिसम्मतः । ऊनत्रवतितमे तथा टीकायां दर्शनात् । ततश्च एते पूर्वोक्ताः चशब्दादनुक्ताश्च प्रथममुद्दिष्टस्य पुंसः पुरुषस्य अंशकलाः
केचित् अंशाः स्वयमेवांशाः साक्षादंशत्वेनांशांशत्वेन द्विविधाः । केचिदंशाविष्टत्वादंशाः । केचित्तु कला विभूतयः । इह यो विंशतित-
मावतारत्वेन कथितः स कृष्णस्तु भगवान् स्वयं एव पुरुषस्याप्यवतारी भगवानित्यर्थः । अत्र "अनुवादमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति
दर्शनात् श्रीकृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणो धर्मः साध्यते न तु भगवतः श्रीकृष्णत्वमित्यायातम् । ततश्च श्रीकृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणध-
र्मित्वे सिद्धे मूलत्वमेव सिद्ध्यति न तु ततः प्रादुर्भूतत्वम् । एतदेव व्यनक्ति स्वयमिति । तत्र च स्वयमेव भगवान् न तु भगवतः प्रादु-
र्भूततया न तु वा भगवत्ताध्यारोपेनेत्यर्थः । न चावतारप्रकरणे पठित इति संशयः । पौर्व्वापर्ये पूर्व्वदौर्ब्बल्यं प्रकृतिवदिति न्यायात् । यथा
अग्निहोत्रे यद्युद्गाता विच्छिद्यादक्षिणेन यजेत यदि प्रतिहर्त्ता सर्व्वस्वदक्षिणेनेति श्रुतेः । तयोश्च कदाचिद्द्वयोरपि विच्छेदे प्राप्ते विरु-
द्धयोः प्रायश्चित्तयोः समुच्चयासम्भवे च परमेव प्रायश्चित्तं सिद्धान्तितं तद्वदिहापीति । अथवा कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति श्रुत्या
प्रकरणस्य बाधः । यथा शङ्करशारीरकभाष्ये । "श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधइति सूत्रे ते हैते विद्याचित एवेति श्रुतिर्मनश्चिदादीनाम-
ग्नीनां प्रकरणप्राप्ते क्रियानुप्रवेशलक्षणमस्वातन्त्र्यं बाधित्वा विद्यात्वेनैव स्वातन्त्र्यं स्थापयति तद्वदिहापीति । अत एतत्प्रकरणेऽप्यन्य-
त्र कचिदपि भगवच्छब्दमकृत्वा तत्रैव भगवानिति भगवानहरद्भरमिति कृतवान् । ततश्चास्यावतारेषु गणना तु स्वयं भगवानप्यसौ स्व-
रूपस्थ एव । निजपरिजनवृन्दानामानन्दविशेषचमत्काराय किमपि माधुर्य्यं निजजन्मादिलीलया पुष्णन् कदाचित् सकललोकदृश्यो
भवतीत्यपेक्षयैवेत्यागतम् । यथोक्तं ब्रह्मसंहितायाम् । रामादिमूर्त्तिषु कलानियमेन तिष्ठन्नानावतारमकरोद्भुवनेषु किन्तु । कृष्णः स्वयं
समभवत् परमः पुमान् यो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामीति । अवतारश्च प्राकृतवैभवेऽवतरणमिति कृष्णसाहचर्य्येण रामस्यापि
पुरुषांशत्वात्पयो ज्ञेयः । अत्र तुशब्दोऽंशकलाभ्यः पुंसश्च सकाशात् भगवतो वैलक्षण्यं बोधयति । यद्वा अनेन तुशब्देन सावधारणा
श्रुतिरियं प्रतीयते । ततश्च सावधारणा श्रुतिर्ब्बलवतीति न्यायेन श्रुत्यैव श्रुतमप्यन्येषां महानारायणादीनां स्वयं भगवत्त्वं गुणीभूतमा
पद्यते । एते पुंस इति भगवानिति च प्रथममुपक्रमोद्दिष्टस्य तस्य शब्दद्वयस्य तत्सहोद्देशेन तेनैव पदाब्देन प्रतिनिर्द्देशात् तावेव खल्वे-
कार्थाविति स्मार्य्यते । उद्देशप्रतिनिर्द्देशयोः प्रतीतिस्थगितत्वानिरसनाय विद्वद्भिरेक एव शब्दः प्रयुज्यते तत्समो वा । यथा ज्योतिष्टोमा-
धिकारे वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवतीति । इन्द्रारीति पद्यार्द्धं त्वत्र शान्वेति । तुशब्देन वाक्यस्य
भेदनात् । तच्च तावतैवाकांक्षापरिपूर्त्तेः एकवाक्यत्वे तु चशब्द एवाकरिष्यत । ततश्चेन्द्रारीत्यत्र अर्थात् तएव पूर्व्वोक्ता मृडयन्तीत्या-
यातिः । अत्र विशेषजिज्ञासायां कृष्णसन्दर्भो दृश्यः । तत्तद्प्रसङ्गे च दर्शयिष्यते ॥ २८ ॥

सुबोधिनी ।

अथेतिमहानभिक्रमः कूर्म्मभारभ्यबुद्धान्तेनपुरुषस्यावताराः कल्कीतुपुरुषस्यावतारइत्याह अंशाचितिअत्रकूर्मः आदिकूर्मस्यधन्वंतरि
विष्णोः नृसिंहः कालस्यवामनोविष्णोर्दत्तात्रेयस्परशुरामः संकर्षणस्यबलरामः व्यासोविष्णोर्ज्ञानस्यवासुदेवस्यरामः चतुर्थोकृष्णः
वासुदेवस्यबुद्धइतियुगसंख्यायांजाता वांसभाप्तायोनसंत्येवराजानः भूमिश्चपूर्ण्यप्रायाप्तथापि विद्यमानाअपिराजानीदृस्यवः प्रायप्रद्यो

सुबोधिनी।

विष्णुभक्तिप्रतिपादकब्राह्मणसंगेन केषांचिद् इतरथात्वमिति अतएव विष्णुयशानाम ब्राह्मणस्य वैष्णवत्वं तस्य पत्न्यां भविष्यतीत्यर्थः जगत्पतिरित्यवतारप्रयोजनं जगतः क्षीणत्वात् पुनरुद्धारकर्त्तेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अवताराणामेतावत्त्वं निवारयति अवतारा हीति ॥ सत्त्वनिधेरिति हेतुः पालनोद्भवादेरवश्यकर्त्तव्यत्वादिति संख्यातुं सर्वोत्पत्तिबहुकालस्थितत्वादवताराणां स्वरूपमाह यथाविदासिन इति अविदासिनः अक्षयजलस्य कुल्याः क्षुद्रप्रवाहा दाक्षिणात्यदेशे प्रसिद्धाः ॥ २६ ॥

सर्वेषां सामान्यतः स्वरूपं प्रकृतिफलं चाह ऋषय इति द्वाभ्याम् ऋषयो भृग्वादयः मनवः स्वायंभुवादयः देवा ब्रह्मादयः मनुपुत्राः प्रियव्रतादयः महौजसः अन्येऽप्यतिवीर्यवंतः एते सर्वे सत्यमूले भगवतो विष्णोर्हरेः कलाः धर्मांशेनेति अर्थः प्रजापतयो मरीच्यादयः चकारेणान्यं संबंधं वारयति स्मृता इति प्रमाणं पूर्वोक्ताः कुमारादयस्तु केचन अंशाः केचन कलाः तेषामवतारावेशभेदेन निरूपिताः चकारादनुक्ता अपि पुंसो नारायणस्य ब्रह्मांशभूताः अंशाः कलाश्च कृष्णोऽतितथात्वं सामान्यतः प्राप्तं तुशब्देन व्यावर्त्तयति यस्यांशाः पुंरूपादयः स भगवान् कृष्ण इत्यर्थः सामान्यतः प्रयोजनमाह इन्द्रेति इन्द्रारयो दैत्याः तैर्व्याकुलं जगन्मृडयंति सुखयंति प्रतियुगं चैते अवताराः प्रतिकल्पं चतुर्दशमन्वंतराणि च असंख्याताश्च कल्पात् यथाप्रयोजनं सर्वत्रावतारा इति बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती।

विष्णुयशसो ब्राह्मणात् सकाशात् ॥ २५ ॥

हयग्रीवहंसाद्यनुक्तसर्व्वसंग्रहार्थमाह अवतारा इति । असंख्येयत्वे हेतुः सत्त्वानां शुद्धसत्त्वचिदानन्दानां निधेः सेवधिरूपस्य । तत्र दृष्टान्तः यथेति । अविदासिनः उपक्षयशून्यात् । दसु उपक्षये इत्यस्मात् सरसः सकाशात् कुल्यास्तत्स्वभावकृता निर्झराः अविदासिन्यः सहस्रशः स्युः असंख्याता इति श्लेषेणेते पुरुषाद्या एवावताराः ख्याताः अन्ये तु न सम्यक् ख्याता वर्त्तन्ते एवेति ज्ञाप्यते । यदुक्तं प्रह्लादेन ।"इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि हंसि जगत्प्रतीपान् । धर्म्मं महापुरुष पासि युगानुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वमिति छन्नत्वादेवासंख्यात इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अवतारानुक्त्वा विभूतीराह ऋषय इति ॥ २७ ॥

नन्वेषां सर्व्वेषां तुल्यत्वमेवथवा अस्ति वा तारतम्यमित्यपेक्षायामाह एते चेति । एते पूर्व्वोक्ताः चशब्दादनुक्ताश्च पुंसः प्रथमनिर्द्दिष्टस्य पुरुषस्य अंशकलाः । केचिदंशाः मत्स्यकूर्म्मवराहाद्याः । केचित् कलाः कुमारनारदादयः आवेशाः । यदुक्तं भागवतामृते । "ज्ञानशक्त्यादिकलया यत्राविष्टो जनार्द्दनः । त आवेशा निगद्यन्ते जीवा एव महत्तमाः । वैकुण्ठेऽपि यथा शेषो नारदः सनकादय" इति । तथा पाद्मे । आविष्टोऽभूत् कुमारेषु नारदे च हरिर्विभुः । तथा तत्रैव । आविवेश पृथुं देवः शङ्खी चक्री चतुर्भुज इति । एतत्ते कथितं देवि जामदग्न्यमहात्मनः । शक्त्यावेशावतारस्य चरितं शार्ङ्गिणः प्रभोरिति । कलेरन्ते च संप्राप्ते कल्किनं ब्रह्मवादिनम् । अनुप्रविश्य कुरुते वासुदेवो जगत्स्थितिमिति । तत्र कुमारनारदादिषु ज्ञानभक्तिशक्त्यंशावेशः । पृथ्वादिषु क्रियाशक्त्यंशावेशः । ते चावेशा महाशक्त्या अल्पशक्त्या चेति द्विविधाः । प्रथमाः कुमारनारदाद्याः अवतारशब्देनोच्यन्ते । द्वितीया मरीचिमन्वाद्या विभूतिशब्देनेति भेदो ज्ञेयः । इह यो विंशतितमावतारत्वेन कथितः स कृष्णस्तु भगवान् न त्वंशः न चांशी पुरुषः किन्तु भगवान् । जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिरिति पद्योक्तो यः पुरुषस्यावतारी भगवान् स एवेत्यर्थः ।"अनुवादमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति दर्शनात् कृष्णस्यैव भगवत्त्वलक्षणो धर्म्मः साध्यते न तु भगवतः कृष्णत्वं तेन कृष्ण एव भगवान् मूलभूत इति । एतदेव पुनः स्पष्टीकुर्व्वन्नाह स्वयमिति । तेन पुरुषावतारिणो भगवतो महानारायणादपि कृष्णस्योत्कर्षः साधितः । अत एव छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके ।"ज्यायांश्च पुरुषः सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म एव प्राणा आदित्या इत्याद्युक्त्वा पश्चादुपसंहृतं कृष्णाय देवकीपुत्रायेत्यादिना तेनात्र पुरुषादिभ्योऽपि श्रेष्ठो देवकीपुत्र एव ज्ञेयः । तदप्यवतारमध्ये तस्य गणनम् । भूर्लोकस्थमथुरादिधामविलासित्वान्नरलीलत्वात् प्रापञ्चिकलोकेषु करुणाधिक्यादाविर्भावतिरोभावाभ्याञ्च । तथा च गोपालतापिनी श्रुतिः ।"स होवाचाब्जयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भविता येन लोकास्तुष्यन्ति देवास्तुष्टा भवन्ति । यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारात् तरन्तीति । ननु"तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्य्याणि शंस न इति । दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद्भगवान् भवाय न" इति । ताविमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतावित्यादि बहुवाक्यविरोधे कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येकेनैव वाक्येन कृष्णस्य पूर्णत्वं कथं व्यवतिष्ठताम् । अत्रोच्यते । श्रीभागवतशास्त्रारम्भे जन्मगुह्याध्यायोऽयं सर्व्वभगवदवतारवाक्यानां सूचकत्वात् सूत्रम् । तत्र चैते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति परिभाषा सूत्रम् । यत्र यत्रावताराः श्रूयन्ते तत्रान्यान् पुरुषांशत्वेन जानीयात् कृष्णन्तु स्वयं भगवत्त्वेनेति । प्रतिज्ञारूपमिदं सर्व्वत्रोपतिष्ठते । परिभाषा ह्येकदेशस्था सकलं शास्त्रमभिप्रकाशयति यथा वेश्म प्रदीप इति प्राञ्चः । सा च शास्त्रे सकृदेव पठ्यते नत्वभ्यासेनेति वाक्यानां कोटिरपि अनेनैकेनापि महाराजचक्रवर्त्तिनेव शासनीया अतो द्वित्रैतद्विरुद्धायमानानां तेषां वाक्यानामेतदनुगुणार्थतैव तत्र तत्र व्याख्येया । किञ्च तेषां वाक्यानां प्राकरणिकत्वेन दुर्ब्बलत्वात् अस्य तु श्रुतिरूपत्वेन प्राबल्यात् । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति न्यायेन तान्येवार्थान्तरतया संगमनीयानि । न तु तदनुरोधेनैतदित्यतः श्रीधरस्वामिपादैरपि तत्र तत्र तथैव समाहितमिति । ननु मत्स्यकूर्म्मादिसर्व्वावताराणां कृष्णस्य च द्विभुजत्वचतुर्भुजत्वबालत्वकिशोरत्वाद्याकाराणाञ्च सर्व्वेषां नित्यत्वश्रवणात् अनेकेश्वरत्वप्रसक्तिः । मैवम् । बहुमूर्त्त्येकमूर्त्तिकमिति दशमाद्यथा एकस्यैव जीवस्य कालभेदेनाल्पशक्तिकबहुशक्तिकानन्तनश्वरस्वभिन्नविग्रहधारित्वं प्रतीयते । एवमेकस्यैवेश्वरस्य सर्व्वव्यापकस्याचिन्त्यशक्त्या यौगपद्येनैवानन्तनित्यस्वाभिन्नविग्रहधारित्वम् । जीवानामनन्तानामानन्त्यम् ईश्वरस्यैकस्यैवानन्त्यमिति जीवरूपैव तद्विलक्षण ईश्वरश्च प्रत्येतव्य इति । नन्वानन्दमात्रस्य चिद्वस्तुनो व्यापकस्य परमेश्वरस्य किं नामांशित्वमंशत्वं वा परि-

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

ञ्चिद्रूपस्यैव वस्तुनो भागविभागादिसम्भवात् । यदुक्तं महावाराहे ।"सर्व्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य परात्मनः । हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् । परमानन्दसन्दोहाज्ञानमात्राश्च सर्व्वतः । सर्व्वे सर्व्वं गुणैः पूर्णाः सर्व्वदोषविवर्जिता" इति । सत्यम् । तदपि तस्य माधुर्य्यैश्वर्य्यकारुण्यादिशक्तिप्राकट्यतारतम्येनैवांशत्वपूर्णत्वव्यवस्था आविर्भावितत्त्वयाप्रयोजनाल्पशक्तित्वमंशत्वम् । यदुक्तं भागवतामृते । शक्तेर्व्यक्तिस्तथाव्यक्तिस्तारतम्यस्य कारणमिति । शक्तिः समापि पूर्ण्यादिदाह दीपाग्निपुञ्जयोः । शीतार्त्तिक्षये चाग्निपुञ्जादेव सुखा भवेदिति । एवञ्च पूर्णत्वांशत्वाभ्यामुत्कर्षापकर्षौ महानुभावमुनीनामप्यनुभवसिद्धौ ज्ञेयौ । यथा तृतीये ।"आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं सङ्कर्षणं देवमकुण्ठधिष्ण्यम् । विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् । स्वमेव धिष्ण्यं बहु मानयन्तं यं वासुदेवाभिधमामनन्तीति । अतश्चिद्वस्तुनः परमेश्वरस्यांशांशित्वभेदो न विरुद्धः । यदुक्तं वाराहे ।"स्वांशश्चाथ विभिन्नांश इति द्वेधांश इष्यते" इत्यादि । तत्र मत्स्यादीनामवतारत्वेन सर्व्वज्ञत्वसर्व्वशक्तित्वेऽपि यथोपयोगमेव ज्ञानक्रियाशक्त्याविष्करणम् । कुमारनारदादिष्वाधिकारिकेषु यथोपयोगमंशकलावेशः । इति श्रीधरस्वामिपादाः । अत्र प्राचां कारिकाः ।"नृसिंहो जामदग्न्यश्च कल्की बुद्ध एव च । धर्म्मार्थानामेव वैविध्यादमी धर्म्मप्रदर्शकाः । रामो भगवस्ते च तत्रादैश्वर्य्यस्य प्रकाशकाः । नारदोऽथ तथा व्यासो वराहो बुद्ध एव च । धर्म्मारामेव वैविध्यादमी धर्म्मप्रदर्शकाः । रामो धन्वन्तरिर्यज्ञः पृथुः कीर्त्तिप्रदर्शिनः । बलरामो मोहिनी च वामनः श्रीप्रधानकाः । श्रीरत्र सौन्दर्य्यम् । दत्तात्रेयश्च मत्स्यश्च कुमारः कपिलस्तथा । ज्ञानप्रदर्शका एते विज्ञातव्या मनीषिभिः । नारायणो नरश्चेति कूर्म्मश्च ऋषभस्तथा । वैराग्यदर्शिनो ज्ञेयास्तत्तत्कर्म्मानुसारतः । कृष्णः पूर्णषडैश्वर्य्यमाधुर्य्याणां महोदधिः । अन्तर्भूतसमस्तावतारो निखिलशक्तिमानिति । सर्व्वेषां साधारणप्रयोजनमाह । इन्द्रारयोऽसुरास्तैस्तन्मतैश्च व्याकुलमुपद्रुतं लोकं मृडयन्ति सुखिनं कुर्व्वन्ति । युगे युगे तत्तत्समये ॥ २८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

कल्क्यवतारमाह अथेति युगसंध्यायाम् युगस्यकलेः युगस्यसंध्यायामादौशास्त्रात्भविष्यतिकलेर्मंगलात्युगांते इतिवक्ष्यमाणात् कलेरंतेतथाचकल्किकलयोः संधाविस्यर्थः विष्णुयशसः ब्राह्मणात्सकाशात् जनिताजनिष्यते दस्युप्रायेषुराजसुसत्सु ॥ २५ ॥

विद्यशोऽपक्षयस्तद्राहितात्सरसः सकाशात् ॥ २६ ॥

विभूतीराह ऋषयइति ऋषयः भृगुवशिष्ठादयः मनवःस्वायंभुवप्रभृतयः देवावासवादयः मनुपुत्राःप्रियव्रतेक्ष्वाकुप्रभृतयः महौजसः शिवादयःसप्रजापतयः ब्रह्मकश्यपदक्षादिभिःसहिताः एतेसर्वेहरेरेवकलाः "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेववा तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंशसंभवमिति श्रीमद्भगवद्वचनात् ॥ २७ ॥

एतेपुंसःपुरुषावतारस्य अंशकलाः छत्रिणोयांतीतिन्यायेन केचिदंशाः केचित्कलाः केचिद्विभूतयः केचित्स्वरूपावताराइतिबोध्यम् कृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्यन्वयःतपूर्वेपौरुषंरूपंभगवानितिप्रागुक्तोयस्यपुरुषोप्यवतारःसभगवान्श्रीकृष्णइत्यर्थः महत्स्रष्टुरपिपुरुषस्यश्रीकृष्णावतारत्वंचतत्ः पुमान्समभिगम्ययस्यवीर्यंधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः सोयंतयानुगतआत्मनअंडकोशंहेमसमंजंबहिरावरणैरुपेतमित्येकादशेप्रसिद्धमेव "शुद्धेमहाविभूत्याख्येपरब्रह्मणिवर्त्तते मैत्रेयभगवच्छब्दःसर्वकारणकारणे इत्येवंश्रीपराशरादिभिर्व्याख्यातःस्वयंभगवान्निनिखिलेभ्यः परःब्रह्मनारायणवासुदेवादिशब्दाभिधेयः श्रीकृष्णइतिभावः मत्तः परतरंनान्यदितिश्रीमुखोक्तेश्च सर्वेषांप्रयोजनमाह मृडयंतीतिसुखिनंकुर्वंति ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

कलियुग की संध्या अर्थात् शेष काल में जब राजा सब दस्यु प्राय होजावगें तब विष्णुयशा ब्राह्मण के यहां जगत्पति कल्की नाम से अवतीर्ण होंगे ॥ २५ ॥

हे शौनकादि द्विजगण ! सत्वनिधि भगवान के असंख्य अवतार हैं जैसा सजीवन सरोवर से हजारों छोटी छोटी धारा निकला करती हैं ॥ २६ ॥

ऋषि मनु देवता महौजस मनु पुत्र और प्रजापति ये सबही श्री हरि की कला हैं ॥ २७ ॥

यह सब पूर्वोक्त ऋषि मन्वादिक अनिरुद्ध पुरुषके अंश औ कला रूप हैं श्रीकृष्णतो स्वयं भगवान् हैं यह सब अवतार युगयुगमें दैत्यों करके व्याकुल लोकको सुखी करते हैं ॥ २८ ॥

जन्मगुह्यं भगवतोयएतत् प्रयतोनरः।
सायं प्रातर्गृणन् भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यते ॥ २९ ॥
एतद्रूपं भगवतोह्यरूपस्य चिदात्मनः।
मायागुणैर्विरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ३० ॥
यथा नभसि मेघौघोरेणुर्वा पार्थिवोऽनिले।
एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ॥ ३१ ॥
अतः परं यदव्यक्तमव्यूढगुणबृंहितम्।
अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् स जीवोयत् पुनर्भवः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी।

एतत्कीर्तनफलमाह। जन्मेति। गुह्यमतिरहस्यं जन्म। प्रयतः शुचिः सन्। दुःखग्रामात्संसारात् ॥ २९ ॥

विमुच्यत इति यदुक्तं तत्र कथं देहद्वयसम्बन्धे सति तद्विमुक्तिरित्याशङ्क्य देहद्वयसंबन्धस्य भगवन्मायोत्थाविद्याविलसितत्वादेतच्छ्रवणादिजनितविद्यया तन्निवृत्तिरुपपद्यत इत्याशयेनाऽऽह। एतदिति पञ्चभिः। अरूपस्य चिदेकरसस्यात्मनो जीवस्यैतत्स्थूलं रूपं शरीरं भगवतो या माया तस्या गुणैर्महदादिरूपैर्विरचितम्। क्व। आत्मनिआत्मस्थाने शरीरं कृतमित्यर्थः ॥ ३० ॥

कथमित्यपेक्षायां स्वरूपावरणेन तदध्यासत इति सदृष्टान्तमाह। यथेति। यथा वाय्वाश्रितो मेघौघो नभस्याकाशेऽबुद्धिभिरज्ञैरारोपितः। यथावा पार्थिवो रेणुस्तद्गतं धूसरत्वञ्चानिले। एवं द्रष्टर्यात्मनि दृश्यत्वं दृश्यत्वादिधर्मकं शरीरमारोपितमित्यर्थ ॥ ३१ ॥

किञ्च। अतः स्थूलाद्रूपात्परमन्यदपि रूपमारोपितमित्यनुषङ्गः। कथंभूतं तत्। यदव्यक्तं सूक्ष्मम्। तत्र हेतुः। अव्यूढगुणबृंहितम् व्यूहः करचरणादिपरिणामः। तथा अव्यूढा अपरिणता ये गुणास्तैर्बृंहितं रचितम्। आकारविशेषरहितत्वादव्यक्तमित्यर्थः। एतदेव कुतस्तत्राह। अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्। यथाऽऽकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिभिर्दृश्यते। श्रूयते वा इन्द्रादिवत्। इदं तु न तथा। तर्हि तस्य सत्वे किं प्रमाणं तत्राऽऽह। सजीवो जीवोपाधिः। 'जीवो जीवेन निर्मुक्तो' 'जीवो जीवं विहाय' इत्यादौ जीवोपाधौ लिङ्गदेहे जीवशब्दप्रयोगात्। जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः। ननुस्थूलस्यैव भोगायतनत्वाज्जीवस्योपाधिरस्तु किमन्यकल्पनयेत्यत आह। यद्यस्मात्सूक्ष्मात्पुनर्भवः पुनर्जन्म। उत्क्रान्तिगत्यागतीनांतेन विनाऽसंभवादिति भावः ॥ ३२ ॥

दीपनी।

जीवो जीवेनेति एकादशस्कन्धीयपञ्चविंशाध्यायस्य षट्त्रिंशश्लोकः ॥ उत्क्रान्तिगत्येति। उत्क्रान्तिगतिर्देहत्यागः तथा गतीनां देहान्तराणाम् असम्भवात् स्थूलस्य ध्वस्तत्वात्। गम्यन्ते प्राप्यन्ते इति गतयः। इति व्याख्यालेशः ॥ ३२। ३३ ॥

श्रीवीरराघवः

अवतारकीर्त्तनादिफलमाहजन्मगुह्यमिति यःकश्चिन्नरोभगवतः एतज्जन्मगुह्यमवताररहस्यम् सायंप्रातः समाहितचित्तोभक्त्या गृणन्कीर्त्तयन्दुःखं जाताद्विमुच्यतेसंसारान्मुक्तोभवतीत्यर्थः जन्मगुह्यमित्यनेनभगवज्जन्म न जीवजन्मवत्कर्ममूलमपितुस्वसंकल्पमूलमित्यभिप्रेतम ॥ २९ ॥

तदेवदर्शयिष्यन्रूपप्रसंगात्केवल मवतीर्णमेवरामकृष्णाद्याख्यं भगवतोरूपमपितुपरिदृश्यमानंप्रकृति गुणवैषम्यमूलमहदादिकृतं जगदपितद्रूपमित्याहएतद्रूपमितिचिदात्मनः ज्ञानस्वरूपस्यातएवारूपस्यामूर्त्तस्वरूपस्यभगवतः मायागुणैर्गुणपरिणामरूपैर्महदादिभिरात्मन्याधारभूतेस्मिन्नेतत्परिदृश्यमानंजगदात्मकंरूपंचिदचित्त्वम्‌आत्मनीत्यनेन रूपशब्देनचजगतोभगवद्रूपत्वमुपपादितंशरीरस्यात्मनोऽर्थत्वानियमात् ॥ ३० ॥

एवंजगदंतर्गतदेवमनुष्यादिशरीराणामपि भगवद्रूपत्वेसतिजीवानां केवलंदेवोहंमनुष्योहमित्यभिमानिनोभ्रमएवेत्याहयथेतियथामेघसमूहोनभस्याकाशेऽबुद्धिभिराकाशयाथात्म्याविद्भिरारोपितायथाच पृथिव्याः संबंधीरेणुर्धूलिरनिलेतद्याथात्म्याविद्भिरारोपितापवमबुद्धिभिःप्रत्यगात्मयाथात्म्याविद्भिर्द्रष्टरिजीवेदृश्यत्वमारोपितंदेवादिशरीरजातमहं ममाभिमानविषयत्वेनारोपितमित्यर्थःअतोनदेवादिशरीरजातंजीवस्वरूपमितिभावः यद्यपिदेवादिशरीरस्यतदभिमानिजीवेनधार्यत्वात्तं प्रतिरूपत्वमस्त्येवतथापि"यआत्मनितिष्ठन्यस्यात्माशरीरमित्याद्युक्तरीत्याजीवस्यापिपरमपुरुषधार्यत्वान्मुख्यधारकत्वंपरमात्मनिष्ठमेवेति तैप्रत्येवदेवाद्यचेतनजातं मुख्यंरूपंदेहात्मनां

श्रीवीरराघवः

रुभयोरपिपरत्वंपुरुषधार्यत्वज्ञानंस्वमेकरूपंप्रकृतिपुरुषयोरज्ञानात्मकत्वज्ञानं प्रकृत्यादौषात्माभिमानः स्वातंत्र्याभिमानः प्रकृतेः प्रसंगादात्मै
कार्यत्वाभिमानश्चाबुद्धिकृतइत्यभिप्रायः ॥ ३१ ॥
ननुदृश्यधर्मस्तस्मिन्नारोपितश्चेत्सजीवः कीदृशइत्यत्राहमतइतिअतः अचिदात्मकदृश्यप्रपंचात्परंविलक्षणंतत्त्वंसजीवः परत्वमेव
दर्शयितुंविशिनष्टिअव्यक्तंबाह्येन्द्रियैर्द्रष्टुमशक्यं कुतइत्यपेक्षायांहेतुरदृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति तत्रहेतुमाहअव्यूढगुणबृंहितमितिव्यूढंगुणै
र्बहुधाविभक्तैर्गुणैर्बृंहितंस्थूलीकृतंयन्नभवतितदव्यूढगुणबृंहितम् अनेनाचिद्व्यावृत्तिः कारणदशायामस्थूलमचेतनंकार्यदशायांहिव्यूढगु
णैःसत्त्वादिभिरन्वितंस्थूलीभवतिनतथेत्यर्थः अतएवादृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्तदन्यार्थत्वात्तत्रदृष्टंकार्यावस्थितमचिद्व्यश्रुतंतुकारणावस्थम
'अचेतनापरार्थाचनित्यासततविक्रियेत्यादिशास्त्रैःश्रुतंतदुभयविलक्षणवस्तुत्वादव्यक्तम्'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यतइतिहिभग
वतागीयते एवंभूतेयद्वस्तुकसजीवःयःपुनर्भवः प्रकृतिसंगात्पुनः पुनर्जन्मभागित्यर्थः यत्पुनरितिपाठेयतोयत् संबंधात्पुनर्भवस्ततः
परमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

फलमाह जन्मेति प्रयतःअक्षग्रामनिर्जितेंद्रियग्रामोयोनरोजन एवमुक्तप्रकारेण जन्मरहस्यंसायंप्रातर्भक्त्यागृणन्पठन्सांसारिकदुः
खसमूहात्मुच्यतइत्यन्वयः ॥ २९ ॥
इदानींप्रतिमारूपमाह एतदिति मायागुणैःप्रकृतिविकारैः महदहंकारादिभिरुपादानकारणैः आत्मनिस्वयंतेहरिणाविरचितमेतत
जडंब्रह्मांडमरूपस्यप्रकृतिविकृतिरूपरहितस्याचिदात्मनः केवलज्ञानस्वरूपस्यभगवतोरूपंप्रतिमास्थानीयंहिहेतोर्यस्माज्जडंतस्मात्प्रतिमेव
नसाक्षात्स्वरूपंचिदेकरूपस्यभगवतोमायाकल्पितसत्त्वादिगुणैर्महदाद्याकारेणपरिणतैरेतत्प्रतीयमानं विराड्रूपमात्मनिचिद्रूपेकल्पितम्
अतएवतन्मिथ्याअतस्मिंस्तद्बुद्धेरितियैःकैश्चिदुच्यते तदयुक्तं प्रमाणविरोधादित्यस्मिन्नर्थेचाहि: ॥ ३० ॥
प्रतिमात्वकल्पनामेतरश्चसाक्षाद्रूपत्वं किन्नस्यादित्याशंक्यसाभ्रांतिरितिसोदाहरणमाह यथेति यथामेघौघानभस्यारोपितासेघौघान्
नभसियमाकाशइतिकल्पयंतिविवेकशून्याः यथाअनिलेवायौपार्थिवोरेणुरारोपितः वायुनोद्धूयमानम्रेणुंधूसरेणुंदृष्ट्वाऽयंवायुरिति आकाशवा-
य्वोश्चधूसरत्वाभावाद्भ्रांतिरेवसा एवंद्रष्टरिसर्वगेभगवतिप्रतिमांदृष्ट्वामनुष्यदृश्यगोचरंअबुद्धिभिरज्ञैर्भ्रांत्याहश्यत्वंजडरूपत्वमारोपितंकल्पि-
तंतस्मात्तद्भ्रांतमतोनसाक्षाद्रूपं प्रतिमैवेतिभावः ॥ ३१ ॥
एवंहरेर्वासुदेवादिपरमंरूपंब्रह्मांडाख्यंप्रतिमारूपंचनिरूप्यजैवंरूपमाह अतइति यज्जैवंरूपमतउक्तयोःजडेश्वररूपयोः परंयदव्यक्तंसूक्ष्म
मव्यूढगुणबृंहितम् अनादिकालात्कदाचिदप्यनपगतसत्त्वरजस्तमोगुणपूर्णंपश्चाददृष्टाश्रुतवस्तुत्वादश्रुतामतानुपासितान् परोक्षितपरमा
त्मस्वरूपत्वात्पुनःपुनर्भवः उत्पत्तिर्यस्यसतथोक्तः पुनः पुनर्जायमानोम्रियमाणश्चसजीवः तस्मात्रिविधादमीश्वरवशंजैवंरूपमितिभावः
अतःकार्यरूपात् परंव्यतिरिक्तंयदव्यक्तंयदनभिव्यक्तंरूपादिव्यक्ति कारणसाधनैः शून्यमव्यूढमनभिव्यक्तंगुणानांबृंहितंकार्यंयस्मिन्नतद
व्यूढगुणबृंहितम्अतएव अदृष्टाश्रुतवस्तुतस्माद्व्यक्तंसप्रसिद्धोजीवोयद्यस्मात्पुनर्भवतीतिपुनर्भवः देहादिप्रपंचलक्षणः संसारोयस्माज्ज्ञ
तीतिचतत्कारणमितियद्व्याख्यानं तददृष्टाश्रुतवस्तुत्वादितिहेत्वभिधानेविरुध्यतेतस्मिन्पक्षेयददृष्टादिविशेषणैर्विशिष्टंतद्वस्तुमूलकारण
मितिवक्तव्यं प्रकृतानुपयुक्तंचअत्रदेवादिप्रपंचस्यमिथ्यात्वाचिपदंप्रक्षेप्यमतोयत्किंचिदेतत् ॥ ३२ ॥

क्रमसंदर्भः ।

जन्मेति । स्पष्टम् ॥ २९ ॥　　　तदेवमेतानि साक्षाद्रूपाणयाविष्टरूपाणि चोपदिश्य उपासनार्थं शास्त्रेण भगवत्यारोपितं रूपमुपदि-
शति एतद्रूपमिति । अरूपस्य प्राकृतरूपासम्बद्धस्य मायागुणैर्विरचितमेवैतज्जगदाकारं रूपम् । तच्चात्मनि जीव एव विरचितं तत्स-
म्बन्धतयैव कल्पितं न तु परमेश्वरसम्बन्धतयेत्यर्थः । असङ्गाद्नासङ्गाचेति भावः ॥ ३० ॥
तर्हि कथं तस्यैतद्रूपमित्युक्तम् । पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिना च तथा वर्णयितव्यम् । उच्यते अज्ञदृष्ट्यपेक्षया तदुपा-
सनार्थं तदध्यासेनैवेत्याह यथेति ॥ ३१ ॥
तस्य यथा स्थूलं रूपं तथा सूक्ष्ममपीत्याह अतः परमिति । अतः स्थूलाद्रूपात् परम् अन्यदपि यदव्यक्तं सूक्ष्मं तस्य रूपम् । सूक्ष्मत्वे
हेतुः अदृष्टेति । अदृष्टत्वाददृष्टमित्यन्यतोऽप्यश्रुतत्वाच्चेत्यर्थः । तत्र हेतुः । अव्यूढेति । अस्पष्टशब्दादिगुणमित्यर्थः । यदूयस्मादेव रूपा
द्धेतोः यदंशावेशेनेत्यर्थः । स जीवोऽपि पुनर्भवो भवति पुनः पुनर्जन्मादिकं लभत इत्यर्थः । तदपि मायागुणैर्विरचितमिति पूर्वेणा
नुषङ्गः । पूर्ववदुपासनार्थमेवेदं रूपमारोपितमिति भावः । वक्ष्यते च "अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते । उभे अपि न गृह्णन्ति माया-
सृष्टे विपश्चित" इति ॥ ३२ ॥

सुबोधिनी

कृष्णावतारप्रयोजनंनोक्तमितिश्रवस्यावधानदोषंनिवारयन्नवतारायां दुर्लभत्वमाह जन्मगुह्यंभगवतइतिभगवतः कृष्णस्यजन्मगुह्यंगोप्यंनप्रकटतयावक्तव्यमित्यर्थः । तर्हिकथंनिस्तारइत्याशंक्याह यएतदिति एतदवताररूपंसामान्यतोऽस्मदुक्तंप्रयतः सावधानःशुचिःशुद्धः सायंप्रातर्भक्त्यास्तोत्रपाठंकुर्वन्दुःखग्रामात्दुःखसमूहाद्विशेषेणमुच्यते । जन्मरहस्यज्ञानाभावेपिकेवलंजन्मकीर्तनमात्रेणापिसर्वदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । श्रद्धयागृह्णन्मुच्यतएव ॥ २९ ॥

एवंपुरुषावतारंस्वांशावतारैः सपरिकरंनिरूप्यतस्यविचारमाह एतद्रूपमित्यादिपंचभिः एतद्रूपंब्रह्मांडात्मकंभगवतोरूपंपूर्णंब्रह्मणएवसत्वोपहितस्यसत्यरूपंशरीरव्यतिरेकेणात्मनोन्यत्रहृत्तिलाभाभावात् "अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वात् ३ । २ । १४ ।इतिन्यायेनब्रह्मणिस्वतो रूपंनास्तितत्रहेतुः चिदात्मनइतिजडमेवहिरूपंभवति चैतन्यमात्रस्यामूर्त्तत्वस्यहिरूपाभावादितिहिशब्दार्थः । तर्हिकथंब्रह्मांडशरीरत्वमुक्तं मायागुणैर्विरचितमितिविष्णावतंत्रेआधिदैविकस्य शक्तिर्मायातस्याएवत्रयोगुणाःसत्वरजस्तमांसितैरेवमहदादयोजाताःतैः स्वशरीरएव तच्छरीरंनिष्पादितम् इदंहिभगवच्छरीरमत्रभगवान्समाहितोभक्तानांयोभविष्यतीतिततश्चमहदादि रूपयाभगवानत्रसंहितःआविर्भूतस्तस्मायोगोलकेवन्हिरिवतिष्ठतीतिवोद्धव्यम् ३० ननुजडरूपेकथमस्मिन्ब्रह्मप्रतीतिःतथासतिनचेतनत्वंप्रतीयतेततश्चदृश्यत्वाज्जडत्वाच्चनभगवदावेशोप्यस्तीतिकथमिदं शरीरंतत्राहयथानभसीति अयंहिद्रष्टादेवदत्तवद्भगवान्सर्वंपश्यतियपिशरीरमपिदृश्यंतथापिद्रष्ट्राव्याप्तमितितद्व्यतिरिक्तस्यैवदृश्यत्वप्रतीतिर्लोके । तत्रयेमहांतस्तेसर्वत्रब्रह्मांडेऽयोगोलकेवान्हिमिवभगवंतंपश्यंति येपुनर्मूढास्तेतस्मिन्द्रष्टरिदृश्यत्वमारोपयंति ॥ ३० ॥

ननुकथमन्यस्मिन्नन्यधर्माध्यारोपइत्याशंक्याह । दृष्टांतं । यथानभसिमेघौघइति वस्तुतस्त्वाकाशोऽदृश्यः ततश्चतदाधारत्वेनकथं मेघादृश्याभवेयुः । येषामपिमतेदृश्यस्तेषामपिमतेनाकाशेमेघाः किन्तुवायावेव तत्रयथान्यत्रस्थितानामन्यत्रप्रतीतिः अत्रविशिष्टप्रतीतिरारोपितेनसहतथानास्तीति दृष्टांतांतरमाह । रेणुर्वापार्थिवोऽनिलइति यथावात्यादौतद्विशिष्टरेणुप्रतीतिः ततोभ्रांताःवात्यादितेरेणुं मन्यंतेवस्तुतस्तुपार्थिवोरेणुः ॥ ३१ ॥

प्रपंचेजडबुद्धिर्भ्रांताभगवद्बुद्धिर्मुख्येतिनिरूप्यजीवेऽपिभगवत्बुद्धिरेवमुख्यानजीवबुद्धिरितिनिरूपयतिअतःपरमितिअतोब्रह्मांडविग्रहात्सूक्ष्मंसर्वेंद्रियाणांचरमंअव्यक्तापरपर्यायंकरचरणाद्याकारेणापरिणतैर्गुणैःस्वाभाविकैर्व्याप्तम् अस्तीतिसंबंधःतर्हिकमित्याकांक्षायांसजीवएवजीवजडभगवद्व्यतिरेकेणचतुर्थपदार्थस्याभावात्ननुतथापिजीवत्वंकुतः अतआहअदृष्टाश्रुतवस्तुत्वादिति यदितज्जडंस्याद्दृश्यं स्यात्यदिवाभगवद्रूपंस्यात्वेदादौश्रुतंस्यात् । नचानिः स्वभावंशशशृंगवदवस्तुत्वात् तस्मात्पारिशेष्याज्जीवएवकेचनतंजीवोपाधिमन्यंतेतथाप्रास्तविवेकेनभगवद्व्यतिरिक्तस्यजीवस्याभावात्कस्योपाधिःस्यात्तस्माज्जीवएवसः किंचयस्मात्पुनर्भवः पुराणोलोकैश्चैवं प्रतीयते पूर्वमयंदेवःस्थितः इदानींमनुष्यत्वमापन्नइति अतः पुनर्भवान्यथानुपपत्त्याभगवदुपाधिः सूक्ष्मोजीवः कश्चिदस्तीतिमंतव्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

एतत् कीर्त्तनफलमाह जन्मेति । गुह्यमतिरहस्यं यो गृणन् कीर्त्तयन् भवेत् ॥ २९ ॥

ननु पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादिना द्वितीयस्कन्धादौ योऽयं विराड्रूपी भगवान् प्रथममुपास्यत्वेनोक्तः स कथमवतारमध्ये न गणितस्तत्राह । एतत् समष्टिव्यष्टिविराडात्मकं जगच्चिदात्मनश्चिन्मयविग्रहस्य अतएवारूपस्य प्राकृतरूपरहितस्य भगवतो रूपं स्थूलं शरीरं किन्तु मायागुणैर्महत्तत्त्वादिभिः पृथिव्यन्तैस्तत्त्वैर्विरचितम् आत्मनि स्वस्मिन्नेतदन्तर्यामिन्यधिष्ठाने स्थितमित्यर्थः । अतो विशुद्धसत्त्वरूपमत्स्यकूर्म्माद्यवतारमध्ये मायिकरूपी विराडेष न पठित इति भावः ॥ ३० ॥

कस्मिन् किमिवेत्यत आह । यथा नभसि आकाशे मेघसमूहः । अनिले च पृथ्वीविकारो रेणुस्तथैव आत्मनि एतद्विराड्रूपमिति पूर्व्वेणैवान्वयः । तेन मञ्चस्थः पुरुषो यथा मञ्च उच्यते तथा भगवति स्थितो विराडपि भगवानुच्यते इत्यर्थः । एवमेवाश्रितधर्म्मो दृश्यत्वमपि द्रष्टरि भगवत्यदृश्येऽपि आरोपितमित्यर्थः । अबुद्धिभिः अल्पबुद्धिभिः । यथा अदृश्ययोरपि नभोऽनिलयोर्नीलं नभ इति धूसरोऽनिल इति मेघरेणुधर्म्मौ नीलिमधूसरत्वलक्षणं दृश्यत्वमारोपितं ततश्च भगवानयं विराड् दृश्यः प्रथमदशास्थैर्योगिभिराराध्य इत्युपपन्नम् ॥ ३१ ॥

तथा स्थूलं रूपं भगवद्रूपत्वेनोक्तमपि योगिभिरुपास्यमपि मायागुणैर्विरचितं तथैव सूक्ष्ममपि रूपम् अमुनी भगवद्रूपे इत्यनेन भगवद्रूपत्वेन प्रयुक्तमपि कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्द इति । सर्व्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रमित्याद्युक्तेर्योगिभिरुपास्यमपि मायिकमेवेत्याह । अतः स्थूलादन्यत् अव्यक्तं सूक्ष्मम् । तत्र हेतुः । अव्यूढाः करचरणादित्वेनापरिणता ये गुणास्तैर्बृंहितं रचितम् आकारविशेषरहितमित्यर्थः । एतदेव अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात् । यथाकारविशेषवद्वस्तु तदस्मदादिभिर्दृश्यते श्रूयते वा इन्द्रादिवत् इदन्तु न तथा । ननु तस्य सत्त्वे किं प्रमाणं तत्राह । स जीवः जीवोपाधिः ।" जीवो जीवेन निर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय चेत्यादौ जीवोपाधौ लिङ्गदेहे जीवशब्दप्रयोगात् जीवोपाधितया कल्प्यत इत्यर्थः । ननु स्थूलमेव भोगायतनत्वात् जीवस्योपाधिरस्तु किमन्यकल्पनया इत्यत आह । यद्यस्मात् सूक्ष्मात् पुनर्भवः पुनः पुनर्जन्म उत्क्रान्तिगत्यागतीनां तेन विना असम्भवादिति भावः । तेन च समष्टिव्यष्टिविराजां जीवत्वात्तत्स्थूलसूक्ष्मयोरूपयोर्मायिकत्वात् तत्र चेश्वरत्वमारोपितमेव न तु साहजिकमिति भावः । यदुक्तम् ।"विराड् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः । ईशस्य यत्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत् प्रचक्षते"इति । अत्रापि वक्ष्यते । "अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते । उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चित"इति ॥ ३२ ॥

यत्रेमे सदसद्रूपे प्रतिषिद्धे स्वसंविदा।
अविद्ययात्मनि कृते इति तद्ब्रह्मदर्शनम् ॥ ३३ ॥
यद्येषोपरता देवी माया वैशारदी मतिः।
सम्पन्नएवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते ॥ ३४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

जन्मेतिकर्मोपलक्षणम् उक्तप्रकारेजन्मकर्मरहस्यमित्यर्थः गृणन्नित्युपलक्षणंजन्मकर्मगुह्यश्रवण
अवतारकीर्तनादिफलमाहजन्मेति
मननादेः दुःखग्रामात्संसाराद्विमुच्यतेमुक्तोभवति उक्तंच श्रीमुखेनापि "जन्मकर्मचमेदिव्यमेवंयोवेत्तितत्त्वतः त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैति
मामेतिसोऽर्जुनेति ॥ २९ ॥
अथैवंदर्शितस्यभगवज्जन्मकर्मरहस्यस्यैवगुह्यत्वं कथितंयतः बन्धमोक्षप्रसंगाज्जीवबंधमोक्षप्रकारमाह पंचभिःश्लोकैः ननुजन्मगुह्यं
गृणन् योदुःखग्रामाद्विमुच्यतेतस्यबन्धः कथमस्तीत्यतआह एतद्रूपमिति चिदात्मनः जीवस्यएतद्रूपम् इदंस्थूलंशरीरम्
भगवतः प्रकृतिगुणैर्महदादिभिर्विरचितम् आत्मनितत्स्थानेकृतम् अनादिकर्मबन्धेनजीवेन आत्मतयास्वीकृतमितिफलितोऽर्थः ३० ॥
नन्वनात्मात्मतयाकथंस्वीकृतइत्यतआह यथेति वाय्वाधिकरणपिमेघः यथाअबुद्धिभिर्नभसिआरोपितः यथाचानिलेवायुस्थानेपार्थिवो
रेणुःरेणुसंघः आरोपितःएवमज्ञानादेवाऽबुद्धिभिर्द्रष्टरिदृश्यविलक्षणेजीवेदृश्यत्वंशरीरत्वम् आरोपितम् ॥ ३१ ॥
अतः इतिअतःस्थूलशरीरात्परमुत्कृष्टम् अधिककालस्थायि अव्यक्तम्सूक्ष्मम् अव्यूढैः सूक्ष्मैर्गुणैःगुणकार्यैः एकादशेन्द्रियपंचतन्मा-
त्रैर्बृंहितम् रचितम् यत्येनानुवर्त्तमानेनपुनर्भवः पुनःपुनर्जन्मभवति तदपिसजीवइत्यबुद्धिभिः स्थूलदेहपरित्यागग्रहणांतराले आत्मत्वे-
नारोपितमिति पूर्वेणैवान्वयः तत्रहेतुमाह इतरेतरपृथक्त्वाऽदृष्टाश्रुतानिवस्तूनि आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपाणियैस्ते अदृष्टाश्रुतवस्त
वस्तेषांभावस्तत्त्वं तस्माददृष्टाश्रुतवस्तुत्वादित्यर्थः एतेनयेषांदेहदेहिज्ञानंनास्तितेषां परमात्मज्ञानंनास्तीतिकिमुवक्तव्यम् किंचाने-
नोभय शरीरमूलभूतायास्त्रिगुणायाः प्रकृतेः संग्रहोक्तः तदित्थंतत्त्वत्रयाविवेकादनादि मायापरियुक्तरूपत्वाज्जीवात्मनोर्बन्ध-
इतिफलितोऽर्थः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका।

जो नर सावधान होकर यह भगवान का गुप्त जन्म को सायंकाल मे प्रातः कालमें पाठ करताहै सो दुःख समूहसे छूटजाताहै २९।
यह रूप चैतन्य स्वरूप प्राकृत रूपरहित भगवान ने महदादिक माया गुणों से अपने स्वरूप मे स्वयं ही रचा है ॥ ३० ॥
जैसे आकाश मे मेघ समूह और पवन मे पृथिवी का रेणु आरोपित किया हो तैसे द्रष्टात्मा के विषय मे अज्ञानी पुरुषों ने दृश्य
त्व आरोपित किया है ॥ ३१ ॥
इस अचिद्रूप देहादिक से भिन्न इंद्रियों से अप्रकट अदृष्ट अश्रुत वस्तु के होने से बहुधा विभक्त गुणों से स्थूलकिया हुआ जो न
होय जिसका फिर २ जन्म होता रहता है सोही जीवतत्त्व है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामी।

तदेवमुपाधिद्वयमुक्त्वा तदपवादेन जीवस्य ब्रह्मतामाह। यत्रेति। यत्रयदाइमे स्थूलसूक्ष्मे रूपे स्वसंविदा आत्मसम्यग्ज्ञानादिसम्पत्त्या स्वरूप
सम्यग्ज्ञानेनप्रतिषिद्धे भवतः। ज्ञानेन प्रतिषेधार्हत्वे तयोरेव हेतुमाह। अविद्ययाऽऽत्मनि कृते कल्पिते इति। हेतोः। तद्ब्रह्म। तदा जीवो
ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः। कथंभूतम्। दर्शनं ज्ञानैकस्वरूपम् ॥ ३३ ॥
तथाऽपि भगवन्मायायाः संसृतिकारणभूताया विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मता तत्राऽऽह ॥ यद्येति। यदीत्यसंदेहे संदेहवचनम्।
'यदि वेदाः प्रमाणंस्युः' इतिवत्। वैशारदी विशारदः सर्वज्ञ ईश्वरस्तदीया देवी संसारचक्रेण क्रीडन्ती एषा माया यद्युपरता भवति
किमित्युपरता भवेत्तत्राऽऽह। मतिर्विद्या। अयं भावः। यावदेवाऽविद्यात्मनाऽऽवरणविक्षेपौ करोति तावन्नोपरमति। यदा तु सैव विद्या
रूपेण परिणतातदा सदसद्रूपंजीवोपाधिं दग्ध्वा निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपरमेदिति। तदा संपन्नो ब्रह्मस्वरूपं प्राप्त एवेति विदुस्तत्त्वज्ञाः
किमतः। यद्येवं स्वे महिम्नि परमानंदस्वरूपे महीयते पूज्यते विराजत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥
यथा जीवस्य जन्मादि माया, एवमीश्वरस्यापि जन्मादि मायेत्याह। एवमिति। अकर्तुः कर्माणि। अजनस्य जन्मानि।
हृत्पतेरन्तर्यामिणः ॥ ३५ ॥
तर्हि जीवादीश्वरस्य को विशेषः। स्वातन्त्र्यमेव विशेष इत्याह। स वाइति। षाड्गुणिकमिन्द्रियषड्वर्गविषयं जिघ्रति दूरादेव गन्धवद्
गृह्णाति नतु सज्जत इत्यर्थः। कुतः। षड्गुणेशः षडिन्द्रियनियन्ता ॥ ३६ ॥

एवं जन्मानि कर्म्माणि ह्यकर्त्तुरजनस्य च ।
वर्णयन्तिस्म कवयोवेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥ ३५ ॥
स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।
भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः षाड्वर्गिकं जिघ्रति षड् गुणेशः ॥ ३६ ॥

दीपनी ।

किमिति किं रूपेणेत्यर्थः । विघेति विघाकपा सतीत्यर्थः ॥ ३४ । ३५ ॥
इन्द्रियषड्वर्गः ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं मनश्चेति ॥ ३६—४३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तर्हिकेनोपायेनप्रकृतिमूलसंज्ञकपुनर्भवस्यनिवृत्तिः । कीदृशंवानिवृत्तपुनर्भवंजीवरूपमित्यत्राह यथेतिद्वाभ्यामसदसच्छब्दौकार्यकारणपरौ "असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायत" इतिप्रयोगात्कारणावस्थाचप्रलयदशातत्श्चायमर्थः यत्रात्मनीमेऽचिद्गतंसदसद्रूपंवत्पत्तिविनाशावित्यर्थः अविद्ययाऽज्ञानेनात्मनिकृतेआरोपिते च तस्मिन्नात्मनिस्वसंविदा स्वशरीरकपरमात्मविषयसम्यग्ज्ञानेनप्रतिषिद्धेनिवृत्तेभवतः अनेनस्वसंविदेवपुनर्भवनिवृत्तिहेतुरितिदर्शितम् इतिशब्दः प्रकारवाचीइत्थंचविधंस्वसंविन्निवृत्तोत्पत्तिविनाशमित्यर्थः अतएवदर्शनंज्ञानं प्रकृतिसंगवियुक्तकेवलपरिशुद्धात्मस्वरूपज्ञानंयत्तद्ब्रह्मगुणतोबृहत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यमुक्तात्मस्वरूपं "ब्रह्मभूयायकल्पते" "ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहमितिमुक्तात्मन्यपिब्रह्मशब्दप्रयोगोदृश्यते ॥ ३३ ॥

॥ यदीति ॥ यदिपदाप्यषावैशारदीमहदादिकार्यमुखेनविपुलाप्यषामायातन्मूलामतिरभिमतिः देहात्माभिमानादिरूपाचोपरतानिवृत्ताभवति उपरतिरत्रसंबंधविरहः "नित्यासततविक्रियागौरनाद्यंतवतीतिमाया शब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्नित्यत्वावगमेनविनाशायोगात्एवंस्यतदेत्यादितदेवसंपन्नेपरमात्मप्राप्त्याअभिव्यक्तेस्वस्वकार्यैर्महिम्निगुणाष्टकरूपेमुक्तैश्वर्यात्मके महिम्निमहीयतेमहपूजायांमहशब्दाद्दाचारक्यजंतात्कर्मरयात्मनेपदंस्वकीयमहिमलब्ध्याहेतुनापरमव्योमवासिभिर्बहुमतोभवतीतिविदुःमुक्तात्मस्वरूपयाथात्म्यविदः यद्वा संपन्नइतिप्रथमांततयाछेदःस्वमहिम्निमुक्तैश्वर्येसंपन्नःतल्लब्ध्यासमृद्धः महीयतइतिनिरवशेषत्वेनप्रकृतिसंबंधतत्कार्यनिवृत्त्याविर्भूतगुणाष्टकयुक्तःपरब्रह्मानुभवन्परमव्योमनिवासिभिर्बहुमतोवतिष्ठतेइत्यर्थः अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमहिम्नि "प्रकाश्यंतेनजन्यंत" इत्यादिशास्त्रेभ्यःस्वाभाविकत्वावगमात्स्वेमहिम्नीत्युक्तंभवति ॥ ३४ ॥

तदेवंप्रसक्तानुप्रसक्ततयाजीवस्वरूपंस्थितम् अथपरमप्रसक्तस्यभगवज्जन्मनोविलक्षणत्वमाह । एवमिति अजनस्यजीववत्कर्मायत्तजननरहितस्याकर्तुस्तद्वदेवपुण्यपापात्मककर्मरहितस्यहृत्पतेः हृदयकमलमध्यावस्थानेनपातिसर्वाणिभूतानिनियमयतीतिहृत्पतिः तस्यसर्वांतरात्मनोभगवतः एवमुक्तविधानिजन्मानिकर्माणिकवयोवेदगुह्यानिवर्णयंतिकवयोज्ञानाधिकाः "नमुह्यान्वितयनूकविरितिप्रयोगात्वेदगुह्यानिवेदरहस्यानिवर्णयंति "अजायमानोबहुधाविजायते तस्यधीराःपरिजानंतियोनिमित्यादिहिवेदतात्पर्यविषयविभागप्रदर्शनपूर्वकंयादृशानिवर्णयंति तत्त्वाजायमानइत्यनेनजीवस्ययाकर्मायत्तोत्पत्तिः सेश्वरस्यप्रतिषिध्यतेबहुधाविजायतइत्यनेनाकर्मायत्तास्वसंकल्पमूलाचोत्पत्तिर्बोध्यते नहिंस्याद्भूतानिपशुमालभेतेत्यादिवद्विधिनिषेधयोर्भिन्नविषयत्वावश्यंभावात्तयोरेकविषयत्वे पूर्वोत्तरव्याघातापत्तेः एवमुत्सर्गापवादसामान्यविशेषन्यायादिभिर्निर्णीतमर्थमिममर्थंकवयएवजानंतीत्यभिप्रायेणोक्तंतस्यधीराः परिजानंतियोनिमितितस्यप्रकृतस्यभगवतोयोनिमधिष्ठेयंशरीरंधीराः परिजानंतिअकर्मायत्तत्वस्वेच्छोपात्तत्वाजहत्स्वभावत्वादिरूपेणधीराएवजानंतीत्यर्थः अकर्त्तुःकर्माणिवेदगुह्यानिइत्यनेनकर्मविधिनिषेधवाक्यो "निष्क्रियंनिष्कलंयस्यवैतत्कर्मसर्वैर्वेदितव्य" इत्यादिश्रुत्योरपिकविभिर्निर्णीतव्योविषयविभागोद्रष्टव्यःइतिसूचितम् एवंसगुणानिर्गुणासशरीराशरीर विकाराविकारजीवब्रह्मभेदाभेदश्रुतिविषयविभागस्याप्युपलक्षणम् एवंचजन्मकर्मगुणशरीरविकारभेदप्रतिपादकानांवेदांतवाक्यानां तत्प्रतिषेधपरैर्वाक्यैर्बाध्यत्वंमृषावादिभिरुक्तमनादरणीयमितिभावःतथाचोक्तंवात्स्यवरदगुरुभिः "यद्ब्रह्मणोगुणशरीरविकारभेदकर्मादिगोचरधियः प्रतिषेधवाचः अन्योन्यभिन्नविषयान्नविरोधगंधमर्हंतितथाविधयः प्रतिषेधबाध्या" इतिअकर्त्तुःकर्माणिवेदगुह्यानिइत्यनेनभगवच्चेष्टितानांजगद्व्यापाररूपाणांजीवचेष्टितसजातीयतयाचिंतयितुमशक्यानिकिंतुतद्वैजात्येनवेदादेवावगंतव्यानितथैवचकविभिरपिवर्ण्यंतइतिचोक्तं कवयोवर्णयंतीत्यनेनकवीनांभगवज्जन्मकर्मयाथात्म्यवेदनमूलकतद्वर्णयितृत्वोक्त्याकुदृष्टीनांभगवज्जन्मकर्मादियाथात्म्यावेदित्वंचसूचितमिति ॥ ३५ ॥

तदेवोपपादयितुंतावद्भगवतस्तच्चेष्टितस्यजीवतच्चेष्टिताभ्यांवैजात्यंदर्शयति सवाइतिसएवभगवानमोघलीलः अमोघावितथालीलायस्यसः इदंपरिदृश्यमानंचिदचिदात्मकंजगत्सृजत्यवतिरक्षतिअत्तिसंहरतिनचास्मिन् जगतिसज्जते चलीलाशब्देनजगद्व्यापारस्यलीलात्वकथनात्प्राचीनकर्मवासनानुगुणप्रवृत्तबुद्ध्यनुगुणाकेवलसुखदुःखाद्यर्थजीवकर्मव्यावृत्तिः अमोघपदेननिर्विघ्नसमाप्तिवद्ताप्यनेकांतत्वायोपहतजीवकर्मवैजात्यमुक्तंसमुदायेनजीववैजात्यंविश्वंसृजत्यवत्यत्तीत्यनेनसर्गादिकर्मणः कृत्स्नजगद्विषयकत्वोक्त्यानल्पत्वमवगतम् अनेनाप्यल्पजीवव्यावृत्तिः अस्मिन्नसज्जतइतिसंगनिषेधेनसंगहेतुकरागद्वेषादिराहित्यंलब्धंतेनवैदम्यनैर्घृण्याभावः एवंचजीवव्यावृत्तिः किंचभूतेषुचिदचिदात्मकेषु "नहिंस्याद्भूतानीत्यदाविवाचभूतशब्दोऽचेतनसंसृष्टचेतनवाचीअंतर्हितःअंतरात्मतयावस्थितोऽपिभूतैरविज्ञातइत्यर्थःजीवस्त्वचक्षुमापकैर्लक्षणैर्विज्ञायतइतिततोव्यावृत्तिः आत्मतंत्रःस्वतंत्रःजीवस्तुकालकर्मदैवादिपरतंत्रः षड्गुणेशःज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजसांषण्णांगुणानामीशः अधिपतिराश्रयइतियावत् जीवस्तुतद्विपरीतगुणाश्रयः षाड्वर्गिकंषडिंद्रियवेद्यंशब्दादिकंभुंक्तेनलीलारसमनुभवतिजीवस्तुसुख्यतिदुःख्यतिमुह्यतिचेतिभावः ॥ ३६ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

जीवस्येवंविधानादिबंधनिवर्तकंब्रह्मज्ञानमेवनकर्मादिकमित्यभिप्रेत्याह यत्रेति यत्रपरमात्मनिसदसद्रूपेऽव्यक्तमव्यक्तमितिप्रकृतिप्राकृ-
तरूपेस्वसंविदात्स्वरूपज्ञानेनप्रतिषिद्धे अनादितएवनिवृत्ते अविद्ययाअज्ञानेनआत्मनिजीवेकृतेइतियद्दर्शनंज्ञानंतद्ब्रह्मज्ञानंसंसारनिवर्तकमिति-
शेषइत्येकान्वयः ॥ ३३ ॥

यदीति यदिसम्यगपरोक्षज्ञानोदयसाध्योत्तमप्रसादरूपैषा विशारदस्यहरेर्विद्यमाना देवीद्योतमानामतिर्ज्ञानरूपा माये-
त्युक्त्याऽऽह यदीति यदिसम्यगपरोक्षज्ञानोदयसाध्योत्तमप्रसादरूपैषा अपरोक्षज्ञानदानेननैनंजीवंसंसारयामीत्युपरतातस्मान्निवृत्तातर्हितंजीवंसंपन्नएवेतिपरंब्रह्मप्राप्तएवेतिविदुःकिंच स्वस्वरूपेज्ञानानंदा-
त्मकेमहिम्निस्थितःस्वापरमुक्तजनैर्महीयतेपूज्यतइत्यन्वयः महीयतइत्युक्त्याप्यपाकार्यकारणलक्षणप्रपंचविवर्तरूपादेवस्यविष्णोःसंबं-
धिनीमायावैशारदीविघटमानसंसाररूपामतिर्बुद्धिर्यद्युपरतातदात्मस्वरूपंब्रह्मसंपन्नंतदैक्यमापन्नंविदुरित्येतन्निरस्तं भेदनिष्ठत्वात्पूजक
भावस्येति भावः ॥ ३४ ॥

हरेरेवंविधावतारकर्मभिरातकामत्वेनप्रयोजनाभावेपिजीवानांप्रयोजनमस्तीत्याह एवमितिअनन्याधीनकर्तृत्वात्फलोद्देशाभावाच्चाऽक-
र्तुरजनस्यजनाविलक्षणस्यवाहृत्पतेःमनःप्रेरकस्यविष्णोरेवंविधानिवेद गुह्यानिउपनिषत्प्रतिपाद्यानिजन्मानिकर्माणिचकवयःसंसारमो-
क्षायवर्णयंतिस्म हिशब्देनहरेःसाकल्येनक्रियाराहित्यंप्रतिषेधतिअन्यथोत्तरश्लोकविरोधादित्येकान्वयः तस्माज्जीवानांसंसारमोक्षएव
भगवदवतारपराक्रमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

फलाभिसंबन्धाभावादकर्तृत्वंनकर्तृत्वाभावादितियत्तत्स्वरूपमाह सवाइति अमोघलीलः सत्यकामलक्षणक्रीडः स्वपरप्रतातस्वपदद्वंवि-
श्वंसृजतिभवतिरक्षति अत्तिसंहरति नरुद्रादिः तथाप्यस्मिञ्जगतिनसज्जतेलौकिककर्तृवत्फलासक्तोनभवति अतोऽकर्ता नतुकर्तृत्वाभा
वात् अभोक्तृत्वमपिदुःखाभोगादेव नतुभोगाभावात् सुखभोक्तृत्वसंभवादित्यभिप्रेत्याहभूतेष्विति पंचभूतैःसंभूयोत्पन्नत्वाद्भूतेषुशरी
रेष्वंतर्हितःमनः श्रोत्रादिषडिंद्रियवर्गग्राह्यशब्दादिविषयसारंजिघ्रतिभुंक्तेनतुदुःखांशिकं कुतःआत्मतंत्रः नहिस्वतंत्रस्यदुःखादनंघटते।
इतोपिनेत्याह षडिति षड्गुणेशः षडिंद्रियविषयेशः अतएवसारभुक् तस्माद्भोक्तृत्वंनासद् दुःखाभोगएवनतुभोक्तृत्वाभावादित्यर्थः ॥ आ-
त्मतंत्रइत्यनेनविशेषणेनईश्वरएवदेहप्रविष्टोजीवोभवति नान्यइत्यर्थः सवाइदमित्यनेनसमर्थ्यतइत्येतन्नदूषितं नहिसुखमेवस्यादुःखमस्य
पितस्यादितिकर्तुंसमर्थईश्वरः सुखदुःखपात्रीभूतंजीवत्वमभिकांक्षतिईश्वरस्वविरोधात् ॥ ३६ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

अथ जीवस्वरूपे भगवत्स्वरूपे च तत्सम्बन्धं वारयति पूर्वव्याख्यातं ब्रह्म च लक्षयति यत्रेति द्वाभ्याम् । यत्र यस्मिन् दर्शने स्थू-
लसूक्ष्मे रूपे शरीरे स्वसंविदा जीवात्मनः स्वरूपज्ञानेन प्रतिषिद्धे भवतः । केन प्रकारेण वस्तुत आत्मनि ते नस्त एव किन्त्वविद्ययैवा-
त्मनि कृते अध्यस्ते इति एतत्प्रकारेणेत्यर्थः । तद्ब्रह्मदर्शनमिति यत्तदोरन्वयः । ब्रह्मणो दर्शनं साक्षात्कारः । यत्र स्वसंविदित्युक्त्या
जीवस्वरूपज्ञानमपि तदाश्रयमेव भवतीति तथा केवलस्वसंविदा ते निषिद्धे न भवत इति च ज्ञापितम् । ततश्च जीवत एवाविद्याकल्पित-
मायाकार्यसम्बन्धमिथ्यात्वज्ञापकजीवस्वरूपसाक्षात्कारतादात्म्यापन्नब्रह्मसाक्षात्कारो जीवन्मुक्तिविशेष इत्यर्थः । ईदृशमेव तन्मु-
क्तिलक्षणं श्रीकापिलेये मुक्ताश्रयमित्यादि चतुष्टये दर्शितम् । तस्मादस्य प्रारब्धकर्म्मणालाभासमात्रसन्निवेशेनैव भोगः । एवमेवोक्तं "तत्र
को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यत" इति ॥ ३३ ॥

अथान्तिमां ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणां मुक्तिमाह यदीति । एषा जीवन्मुक्तिदशायां स्थिता । विशारदेन परमेश्वरेण दत्ता । देवी द्योत-
माना मतिर्विद्या तद्रूपा माया स्वरूपशक्तिवृत्तिभूतविद्याविर्भावद्वारलक्षणा सत्त्वमयी मायावृत्तिः सा यदि उपरता निवृत्ता भवति तदा
व्यवधानाभासस्यापि राहित्यात् सम्पन्नो लब्धब्रह्मानन्दसम्पत्तिरेवेति विदुर्मुनयः । ततश्च तत्सम्पत्तिलाभात् स्वे महिम्नि स्वरूपसम्प-
त्तावपि महीयते पूज्यते प्रकृष्टप्रकाशी भवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्त्वं दर्शयित्वा ब्रह्मत्वं दर्शितम् । ननु ब्रह्मानुभवेनैव यदि मुक्तिः स्यात्तर्हि कथं जन्मगुह्यमित्यादिना तत्कीर्त्तनमात्रेण
संसारविमोक्ष उक्तस्तत्राह एवमिति । यथैवाव्यवहितपूर्व्वोक्ताविद्यामायोपरतावेव ब्रह्मानुभवसम्पत्ती भवतः । एवं प्राकृतजन्मकर्म्मर-
हितस्य हृत्पतेः सर्व्वेन्द्रियगोचरस्य जन्मानि कर्म्माणि च कवयो वर्णयन्ति । तत्तदुपरतावेव तज्जन्मकर्म्मानुभवसम्पत्ती साधकानां
भवतः इति सन्यस्त इत्यर्थः । सम्पत्तिरत्र साक्षाल्लब्धिः । अतएव वेदगुह्यानीति । तथोक्तं श्रीभगवता । "जन्म कर्म्म च मे दिव्यमेवं यो
वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्ज्जुनेति । तथैव तेषु श्रीशुकदेवादीनामपि ब्रह्मनिष्ठापरित्यागेनापि रागतः प्रवृत्ति-
र्वर्णयिष्यते द्वादशे स्वसुखनिभृतचेता इत्यादौ । अतो ब्रह्मवत्तन्निदिध्यासनेनैव संसारदुःखोपक्षयः स्यात्तदनुभवसम्पत्ती च भवत इत्य-
र्थः । पृथगर्थस्त्वेवमित्यस्य व्यवहितवाक्यार्थेनान्वयायोगात् कष्टाय सम्पद्यते चेति ॥ ३५ ॥

अथ प्राकृतासङ्गरहितस्यानन्दैकलीलत्वमाह स इति । षड्भिरैश्वर्य्यादिभिर्गुणैर्भगाख्यैरीष्टे यः स षड्गुणेशः षाड्वर्गिकं जिघ्रति
तेषु नानाभेदत्वाद्बहुलात्मकेषु चरति । यद्भक्तानां भक्तिसुखम् । यद्वा "तत्तेऽर्हत्तम नमस्स्तुतिकर्म्म पूजाकर्म्मस्मृतिश्चरणयोः श्रवणं कथा-
याम् । संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेतेति श्रीमत्प्रह्लादसम्मत्या षडङ्गवर्गसंसेवातः संजातं यत् प्रेम-
भक्तिसुखं तदेव जिघ्रति अन्विष्य आस्वादयतीत्यर्थः । ततश्च न चास्यैति तादृशतल्लीलानभिज्ञानां कुमनीषित्वे स वेदेति तादृशतल्लीला-
तत्त्वस्य भक्त्यैकानुभवनीयत्वे सङ्गमनीयम् । अतएव अथेह धन्या इत्यादीनि सुष्ठु सङ्गतानि स्युः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सुबोधिनी ।

किमर्तायथेवंतत्राहयत्रेमेइतिद्वयस्कतुस्कसर्वोभगवानेवनजीवोनापिजडः प्रतीतिस्त्वाविद्यकी । यदापुनःस्वस्मिन्नेवाधिष्ठानेइमे स्थूलसूक्ष्मेब्रह्मानुभवेनप्रतिषिद्धे भवतश्चेत् प्रतिषेधेहेतुमाहअविद्ययात्मनिकृतेइति ब्रह्मानुभवव्यतिरेकेणात्मनिकृतेआत्मस्थानेतत्प्रतीयतइत्यर्थः इतिशब्दो हेतौतच्चदैवब्रह्मदर्शनं ब्रह्मानुभवोभवतीत्यर्थः सर्वत्रब्रह्मप्रतीतिस्तिष्ठति अहंजीवप्रतीतिर्गच्छतीतिभावः ॥ ३३ ॥

किंतात्रताकदाचाप्रतीतिरेवागच्छतीतितत् इयंनिरूपयतियद्येषेति एषामायाभगवतोविशारदस्यसंबंधिनी देवीदेवतारूपापूर्वोक्तरूपा चेदुपरता भवतितथापितस्यानेतिस्वभावत्वंभवेत् किंतुसामतिरूपाभवतियदाप्रकृतिरूपाभवति तदामायानिवृत्तिरूपामतिरिति विशेषः तदाऽयंजीवः स्वेमहिम्निसंपन्नएवस्वरूपंप्राप्तइवमहीयते स्वाराज्यंकरोतीत्यर्थः एवंसर्वैर्हरिरित्येतदर्थसपरिकरः पुरुषावतारोनिरूपितःएवमन्यत्रापिकृष्णोपुरुषोत्तमेजन्मकर्मनिरूपणंतस्यभगवत्तत्त्वज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमिति ननुउपदेशातिदेशयोः कोविशेषइत्यतआह अजनस्यजन्मानिअकर्तुःकर्माणीति विरुद्धधर्माश्रयत्वेनमाहात्म्यविशेषः "एतावानस्यमहिमेतिवचनातएवमेवहिकवयोवर्णयंतिविरुद्धधर्माश्रयत्वेनमाहात्म्यविशेषः ननुकथंप्रतीतिपविरोधेनतत्राहवेदगुह्यानीतिवेदेऽपि गोप्यानिअज्ञातानांविरुद्धवत्प्रतीत्यर्थतथायचनंवस्तुतस्तुसर्वं भवनसमर्थब्रह्मणिविरोधएवनास्तिकिंचहृत्पते सर्वेषांहृदयानांसपतिरेकः तद्यथाअनेकविधंप्रेरयतितथाऽनेकविधोभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कथंवर्णयंतिकायातस्यलीलाकिंस्वरूपंकथंजायतेइत्याकांक्षायामाहसवाइदमितिविभिः । अथवासूतजानासीत्यस्यवाउत्तरंसपुरुषोत्तमः वैनिश्चयेनकालादीनांतत्प्रेर्यत्वात्इदंविश्वसिति प्रपंचभेदोनिवारितः अक्षरकालकर्मस्वभावप्रकृतिपुरुषैः किमतेजगदितियद्वहुधानिरूपितंतद्वस्तुतोभगवानेवकरोतितत्रहेतुः अमोघलीलइतिकेवलमक्षरादिभिः कृतत्वंतत्रस्यभगवतइच्छाभावेतिक्रियाव्यर्थास्यात् कार्यव्यापृतत्वेनसम्यक्स्फुरणाभावाच्चभगवतस्तुलीलासाजगतो भोग्यत्वात्षड्भिरिणिआनुजल्पयत्त्वत्तिलक्षणाकथनात् अन्येषांकर्मफलत्वेनाप्रयोजकत्वमुक्तंजीवानामपितथात्वंनवेलक्षण्यमाहनसज्जतइतितत्कृतगुणाभोगमाहषड्विंसयः संगः तथास्तितत्रमागामिवत्कथयन्नवान्करोतिएवंप्रभवतिस्वदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वाच्च तत्राह अंतर्हितआत्मतंत्रइतिअंतर्हितत्वाद्दर्शनम् आत्मतंत्रत्वाददृष्टोभवः इष्टानांपरतंत्रत्वावलत्तुसर्वभ्रांतर्हितः अनुप्रविष्टश्चेत्करोतितदाभोगेदोषःजीवैः सहभोगात्प्रथमतएवयाभोगेभुज्यमानानामभावेवाप्तिः इत्याशंक्याहषाड्गुणिकंजिघ्रतिभोगोहींद्रियसाध्यः इंद्रियाणितुधर्मानेवगृह्णंतिनधर्मिणः तत्रकेवलानांग्रहणंजीवैरशक्यमिंद्रियाणांचक्षणमात्रंधर्मैकदेशसंबंधः तथाच विषयाणांभोगः भगवत्साध्यएवजिघ्रतीतिधर्माणामेवग्रहणंलोकेकेवल धर्मग्रहणंप्राणएवेत्युक्तंषण्णामिंद्रियाणांपंचपर्वाविद्याव्याप्तत्वेनप्रत्येकंपंचरूपत्वात् पंचविधत्वंवर्गत्वंतथाचत्रिंशद्भेदाभवंतिअष्टाविंशति भेदानिःस्वयंसति श्चेतितेषांरसान्स्वयमेवानुभवतीत्यर्थः ज्ञानसहितानांरूपादीनांनजीवंप्रतिसर्वभावेनात्मसमर्पणंकिंत्वेकदेशेनकथंचिदेवनतथाभगवद्भक्तिरित्याहषड्गुणेशइतिईशत्वेननियामकत्वंचोक्तम्इत्यनंतसूक्ष्मेक्षिक्यापदार्थोनिरूपितः ॥ ३६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

नन्वेवं चेदिदं सर्वं वस्तुतो मायादर्शनमेव ब्रह्मदर्शनं किं तदित्याकाङ्क्षायामाह । यत्र भगवति इमे सदसद्रूपे उक्तलक्षणे मायिके स्थूलसूक्ष्मरूपे प्रतिषिद्धे भवतः तेनामायिकन्तु रूपं तस्य न प्रतिषिद्धमिति भावः । केन खेषां भक्तानां संविदा अनुभवेन । ते कथं भगवति न स्त इत्यत आह । अविद्यया आत्मनि जीवे एवकृते अध्यस्ते न त्वीश्वरे । यदुक्तम् । "देहाहङ्करणादेहाध्यासो जीवे ह्यविद्यया । न तथा जगदध्यासः परमात्मनि युज्यते" इति । तत् ततश्च तस्य ब्रह्मणो दर्शनं साक्षात्कारः स्यात् । यद्येषा माया देवी उपरता स्यात् तथा वैशारदी विशारदो भक्तानां हिते निपुणो भगवानेव तदीया मतिर्मामयं पश्यत्विति कृपामयी तदिच्छा यदि प्रवृत्ता स्यात् तदैव नान्यथा । "यमेवैष वृणुतेतेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति श्रुतेः । यद्वा वैशारदी भगवद्विषयिणी मतिः पुरुषस्य स्याद् ३३

सम्पन्न एव तन्मतिमानेव पुरुषः सम्पन्नोऽन्यस्तु दरिद्र इत्यर्थः । विदुस्तत्त्वज्ञाः । स्वे महिम्नि स्वीये माहात्म्ये वर्त्तमानः स महीयते पूज्यते । अन्यथा स्वमाहात्म्याद्भ्रष्टः स निन्द्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

एवमनेनोक्तलक्षणप्रकारेण मायिकशरीरद्वयप्रतिषेधेनेत्यर्थः । अजनस्य जन्मानि । "अजायमानो बहुधाभिजायत" इति श्रुतेः । अकर्तुः कर्म्माणि । "न चास्यकार्य्यं करणञ्च विद्यते" इत्यादौ स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेः । ननु जीवस्यापि वस्तुतोऽजनस्यैवाकर्तुरेव जन्मानि कर्म्माणि दृश्यन्ते । सत्यम् । तस्य तानि मायासम्बन्धेन अस्य तु तानि मायाप्रतिषेधेनेत्येष एव भेद इत्याह । वेदेषु वेदवर्ण्यो गुह्यानि रहस्यत्वेन परमोपादेयत्वेन च संवृत्य स्थापितानि तात्त्विकानि । जीवस्य तु तानि मायिकत्वेन हेयान्यवास्तवानीत्यर्थः । यदुक्तं गीतोपनिषदा । "जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वत" इति । हृत्पतेरन्तर्यामिणः अतो विराड्रूपस्यैवम्भूतत्वाभावादयतारमध्ये तस्य न गणनेति प्रकरणार्थः ॥ ३५ ॥

भगवतस्त्वन्यान्यपि ततो वैलक्षण्यानि बहूनि सन्ति तत्र प्रथमं निरङ्कुशमैश्वर्य्यमाह स वा इति । षाड्गुणिकामिन्द्रियषड्वर्गविषयं जिघ्रति दूरादेव गन्धवद्गृह्णाति न तु सज्जत इत्यर्थः । कुतः षड्गुणेशः षडिन्द्रियनियन्ता । यद्वा षड्भिर्गुणैर्भगशब्दवाच्यैरैश्वर्य्यादिभिरीशः अतः षडैश्वर्य्यवशात्थं सुखमनुभवति ॥ ३६ ॥

नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः । (१)
नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संतन्वतो नटचर्य्यामिवाज्ञः ॥ ३७ ॥
स वेद धातुः पदवीं परस्य दुरन्तवीर्य्यस्य रथाङ्गपाणेः ।
योऽमायया सन्ततयानुवृत्त्या भजेत तत्पादसरोजगन्धम् ॥ ३८ ॥
अथेह धन्या भगवन्त इत्थं यद्वासुदेवेऽखिललोकनाथे ।
कुर्वन्ति सर्व्वात्मकमात्मभावं न यत्र भूयः परिवर्त्त उग्रः ॥ ३९ ॥
इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
उत्तमःश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः ।
निःश्रेयसाय लोकस्य धन्यं स्वस्त्ययनं महत् ॥ ४० ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

यत्रभगवज्जन्मकर्मकथन श्रवणविषयेइत्यर्थः यत्रभगवज्जन्मकर्मकथन श्रवण
मोक्षप्रकारमाहयदेतिद्वाभ्याम् यत्रयस्मिन् कालेजन्मनिवा भगवज्जन्मकर्मकथन श्रवणविषयेइत्यर्थः तेनध्यानेनपूर्वं मविद्यया अज्ञानेन आत्मनिकृते
मननादि नात्मस्योपास्यभूतस्ययद्विज्ञानेनसर्वविज्ञानं भवतीत्येवंभूतस्यसंविज्ञानंस्यात् चिदचिच्छक्तिमद्ब्रह्मज्ञानेनैवात्मानात्मज्ञानोदया
आत्मत्वेनस्वीकृते मिसदसद्रूपंस्थूल सूक्ष्मरूपेप्रतिषिद्धे आनात्मत्वेननिवारितेभगवतः
त्सदाइति इत्येवंप्रकारेणतद्ब्रह्मदर्शनंभवति तत्परब्रह्मज्ञानंभवति ॥ ३३ ॥
यदियदेवएषाकार्यकारणात्मिकादेवस्यशक्तिरूपामायाउपरतास्यात् । तदेववैशारदीमतिः विशारदः सर्वज्ञः परमपुरुषस्तद्विषयगा-
मतिः । ध्रुवास्मृतिर्भवति तदनंतरचप्रारब्धकर्मक्षयेसतिप्रकृतिसंबंधवियुक्तः । अपहतपाप्मत्वादिगुणसंपन्नः एवभवति । तदास्वेमहिम्नि
भगवद्भावापत्तिलक्षणेमहीयते । पूज्यतेपरमधामवासिभिः सत्कृतोभवतीत्यर्थः । महपूजायामित्यस्यरूपम् इति इत्येतत्स्वैतत्स्वरूपविदुः ।
एवंवद्धस्यभगवज्जन्मकर्मरहस्यकथनश्रवणादिनामुक्तिर्भवतीति प्रासंगिकप्रकरणार्थः । तदुक्तं भगवतापूर्वाचार्यैश्च "आत्मस्वरूपंयदह-
रधीनंशरीरसंयोगवियोगयोग्यम् । अणुंहिजीवंप्रतिदेहभिन्नंज्ञातृत्ववंतंयदनंतमाहुः ।, अनादिमायापरियुक्तरूपं त्वेनंविदुर्वैभगवत्प्रसादा-
दिति ॥ ३४ ॥ एवमिति इत्यतेरंतर्यामिवासुदेवस्य अजातस्य देहेजाते आत्मानं-
प्रासंगिकंसमाप्यप्रकृतंसमापयन् स्वमतेबहुकविसंमतिं दर्शयति । अकर्तुःकर्मवध्यतथाशुभाशुभकर्मकर्ताजीवस्तद्भिन्न-
आत्मंमन्यतेमजनः जीवः तद्भिन्नस्यस्वात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वाणिस्वेच्छाकानिजन्मानि "इत्यादिवेदगोप्यतयास्थितानि । जगुःहपौरुषंरूपमित्यादि-
स्यकर्माणिचवेदगुह्यानि । "अजायमानोबहुधाव्यजायतयस्यचैतत्कर्मसुवेदितव्य" जीवजन्मकर्मविसदृशानिमयावर्णितानि । यथापव
नाजन्मगुह्यंभगवतो यएतत्प्रयतोनरः सायंप्रातर्गृणान्भक्त्या दुःखग्रामाद्विमुच्यतइत्यंततो
मन्येकिंकवयः क्रांतदर्शिनोवर्णयंतीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ अथनिखिलजगज्जन्मादिहेतुत्वेनासंगत्वस्व-
भगवतोजन्मकर्मरहस्यकथनश्रवणादिनाजीवः संसाराद्विमुच्यतेइतिभगवदुत्कर्षउक्तः । सर्वेइतित्रिभिः षाड्गुणिकर्मिंद्रियषट्कवेद्यम् । जिघ्रति
तेवत्वादिनापुनरुत्कर्षःकोमुच्यते कथंतत्याकांक्षायांचर्द्धं मुमुक्षुचेतिजीवद्वैविध्यंचाह ।
मुंक्ते यतः षडिंद्रियेशः । यद्वाज्ञानशक्तिबलैश्वर्यतेजओजसामीशः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जिस ज्ञानदशा में यह अचेतन गत कारण कार्या वस्था में उत्पत्ति विनाश रूप दोनों भाव अपने अज्ञान से आत्मामे कल्पित किये
हुये निवृत्त होजाते हैं वही मुक्तात्मा का दर्शन है ॥ ३३ ॥
जब यह सर्वज्ञ ईश्वरकी शक्ति क्रीडा करने वाली माया निवृत्त होकर मति दिव्यज्ञान रूप होजाती है तब यह पुरुष कृतार्थ होकर
अपने दिव्य स्वरूप मे पूजित होता है यह बात तत्त्व ज्ञानी पुरुष जानते हैं ॥ ३४ ॥
इस प्रकार से अंतर्यामि अकर्ता के कर्म तथा अजन्मा के जन्म जो वेदों में भी गुप्त हैं तिनको दिव्यज्ञानी वर्णन करते हैं ॥ ३५ ॥
सोई परमात्मा अव्यर्थ लीलावाले इस संसार का सृजते हैं रक्षा करते हैं संहार करते हैं तौभी इसमे लिप्त नहीं होते हैं प्राणियों
के अंतर्यामी स्वतंत्र होने से श्रोत्रादिक छैइंद्रियों के नियंता होने से छैविषयों को दूरही से ग्रहण करते हैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु किमीश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्मभिः विषयभोगैर्वा तत्राह न चेति । धातुः जगद्विधातुः ईश्वरस्य ऊतीः लीलाः कुमनीषः कुबुद्धिः
निपुणेन तर्कादिकौशलेन न अवैति न जानाति । मनसा रूपाणि वचसा नामानि । सन्तन्वतः सम्यक् विस्तारयतः । वचोभिरिति बहु-
वचनं श्रुत्यभिप्रायेण । मनोवचोभिः सहेति वा ॥ ३७ ॥

(१) निपुणं विधातुः ऊतिमितिच विजयध्वजः ॥

श्रीधरस्वामी ।

भक्तस्तु कथंचिज्जानातीत्याह स वेदेति । अमायया अकुटिलभावेन सन्ततया निरन्तरया अनुवृत्त्या आनुकूल्येन भजेत ॥ ३८ ॥

भक्तिमार्गे प्रवृत्तानृषीनभिनन्दति अथेति । यतो भक्त एव भगवत्तत्त्वम् जानाति अथ अतो भगवन्तः सर्वज्ञाः भवन्तो धन्याः कृतार्थाः । कुतो यद्यस्मात् इत्थं प्रश्नैः वासुदेवे आत्मभावं मनोवृत्तिं कुर्वन्ति । सर्व्वात्मकमैकान्तिकम् । यत्र यस्मिन् भावे सति भूयः परिवर्त्तो जन्ममरणाद्यावर्त्तो न भवति ॥ ३९ ॥

सूत किमेतत् शास्त्रम् अपूर्व्वं कथयसि तत्राह इदमिति । ब्रह्मसम्मितं सर्व्ववेदतुल्यम् । उत्तमः श्लोकस्य चरितं यस्मिन् तत् ऋषिर्व्यासः ॥ ४० ॥

श्रीवीरराघवः

नेति यत एवमत एवास्यमनसासंकल्पेनवचोभिर्वेदात्मकैश्चनामानिदेवमनुष्यादिनामानिरूपाणिदेवादिरूपाणिचनटचर्यामिववितन्वतः दधतोधातुरीश्वरस्योतीर्गतीःअवतेर्गतिश्चार्थःपदवीःप्रकारानितियावदनिपुणेनभावप्रधानोनिर्देशः नैपुण्येनापिजंतुःनावैतिनावगच्छतिअनवगतौहेतुंवदन्जंतुंविशिनष्टिकुत्सितामनीषाबुद्धिर्यस्यशब्दादिविषयासक्तबुद्धिरन्न:अहंममाभिमानाभ्यांस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानभिज्ञःमनोवचोभिर्नामानिरूपाणिचवितन्वतइत्यत्रमनसासंकल्पेनरूपसृष्टिर्वेदवचोभिर्नामकल्पनमितिविवेकः "नामरूपंचभूतानांकृत्यानांचप्रपंचनम वेदशब्देभ्यएवादौदेवादीनांचकारस"इतिवचनात्नटचर्यामिवेति चिदचिद्गतदोषराहित्यंविवक्षितंयद्वानटचर्यामिवनटोयथाविचित्रवेषानुपादत्ते तद्वद्रूपाणिमत्स्यकूर्मादीनितथामानिचसंतन्वतः विश्वतोऽस्यधातुर्जगत्स्रष्टुरीश्वरस्योतीर्गतीर्जंतुर्मनसावचोभिश्चनिपुणेनतद्वत्पुरायेनचनावैतीत्यर्थः अत्रपक्षेनटचर्यामिवेतिदृष्टांतेनेदंविवक्षितम् नटस्यानेकवेषपरिग्रहेऽपियथास्वस्वभावात्यागः वेषाणांचेष्टामूलत्वं चर्यायरक्षलीलात्वंतद्वदस्यापीतिकुमनीषोऽशोजंतुर्नावैतीत्यनेनशब्दादिषुविरक्तःस्वात्मपरमात्मयाथात्म्यमननशीलस्त्ववैत्येवेतिसूचितं ॥ ३७ ॥

तर्ह्याह सइति यःपुमानमायया मायागुणकामादिरहितया संततयाऽनुस्यूतयाधुरंतवीर्यस्यापारवीर्यस्यरथांगपाणेरनुवृत्त्यासेवयातस्यरथांगपाणेः पादसरोजगंधंभजेतानुभवेत् सधातुरथांगपाणेःपदवींवेदजानातितथाचोक्तंभगवता "भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतपेति ॥ ३८ ॥

एवंमयोपपादितंभगवदवतारादिरहस्यममायिकाविच्छिन्नभगवद्भक्तियोगनिष्ठावंतोजानंत्येवात्रनविप्रतिपत्तिरितिसूचितमश्रोतॄणांशौनकादीनांकृतार्थतांसहेतुकामाविःकरोति अथेति भगवंतइतिसंबोधनंयूयमित्यध्याहारः यद्वाहेमुनयः भगवंतःपूज्याभवंतःधन्याःकृतार्थाः कुतःहियस्मादिहलोकेऽखिललोकनाथेवासुदेवे सर्वात्मकंसर्वप्रकारकंकरणत्रयेणापीत्यर्थः सर्वात्मकइतिपाठेसर्वस्यात्मनिसर्वशरीरकेवेतिवासुदेवविशेषणम् आत्मभावंभावःयोगः आत्मनोभावः आत्मकर्तृकःसर्वात्मनइतिपाठे आत्मनामनसायोभावोभक्तिस्तंकुर्वंतिततोधन्या इत्यर्थः कथंभक्तियोगमात्रकर्तृकत्वेनधन्यतेत्यपेक्षायामात्मभावंविशिनष्टि यत्रयस्मिन्नात्मभावेउग्रः गर्भजन्मजरामरणादिदुःखहेतुत्वेन घोरःपरिवर्त्तःसंसारपरिवृत्तिर्भूयोनभवति ॥ ३९ ॥

तदेवंपुंसामेकांततः श्रेयस्तन्नःशंसितुमर्हसीत्यादिनांशौनकादिप्रश्नानां संग्रहेणोत्तराण्यभिधायाथैतच्छुश्रावयिषितभागवताख्यपुराणमुखेनतान्येवविस्तरतः प्रतिपिपादयिषुस्तावदेतत्पुराणनिर्माणप्रकारंनिर्मातुर्बादरायणस्यनिर्माणप्रवृत्तिनिमित्तंनिर्मितस्यपुनःशुकप्रख्यापनंतेनाधीतस्यराज्ञेश्रावणंचसहेतुकंप्रष्टुमवसरप्रदानायभगवान्बादरायणस्तदिदंपुराणंनिर्मायपुत्रमध्याप्यतन्मुखेनप्रवर्त्तयामासतद्दृतत्तन्मुखेनाधिगतमिदंपुराणंवः श्रावयिष्यामीत्याहसूतःइदमितिइदंभागवतमितिप्रसिद्धंपुराणंब्रह्मसंमितंब्रह्मवेदस्तेनसंमितंसमीकृतंदतुल्यमित्यर्थःयद्वाब्रह्मपरंब्रह्मतत्सम्यक्मीयतेऽनेनेति ब्रह्मसंमितंबाहुलकात्करणेक्तःपरंब्रह्मप्रमापकमित्यर्थःयद्वासम्यक्मीयतेप्रमीयतइतिकर्मण्येवक्तःब्रह्मसमितंयस्मात्तद्ब्रह्मसंमितमसंपूर्वोदयागताचित्यस्माद्वाकर्मणिक्तः"उभोहस्वादचिकमुणिनत्यम ॥ ८ । ३ । ३२ ॥इतिङमुडागमः ब्रह्मसम्यगितमवगतंयेनयस्माद्वातद्ब्रह्मसमितंतत्रहेतुंवदन्विशिनष्टिउत्तमश्लोकस्यभगवतश्चरितं चरितप्रतिपादकंप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षयोत्तमश्लोकचरितमित्युक्तम् एवंविधंपुराणंभगवान्नावीर्निखिलनिगमद्रष्टाव्यासश्चकार ॥ ४० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एवंविधमिथ्याज्ञानीतत्स्वरूपाज्ञानाद्भगवद्भजनादावनधिकारीत्याह नचेति वचोभिःसंकीर्तनयोग्यानिनामानि मनोभिःस्मरणयोग्यानिरूपाणि सम्यक्तन्वतःविस्तारयतःमनोवचोभिर्नामरूपात्मकंप्रपंचंसृजतोवा सतांनिपुणांभद्रांविधातुःअस्यहरेःमतिमभिप्रायंगतिंवा कश्चिदपिनावैतिनजानाति कीदृशःकुमनीषःमिथ्याज्ञानी जंतुःकृमिसदृशः जंतुरितिपुनर्जायमानोम्रियमाणःमिश्रबुद्धिःसंसारी कुमनीषइति कुत्सितंप्रमाणविरुद्धंसर्वंमिथ्यात्वंमनसामन्यते नतुयुक्त्यावक्तुंशक्नोतीत्यद्वैतवादीवा कथमिवनटस्यांगुल्याद्यभिनयविशेषाज्ञोनटचर्यांभरतादिकथात्मिकांयथानजानातितथायामितिभावः ॥ ३७ ॥

तर्हिकीदृशोवेदेतितत्राह सइति योवेदप्रामाणिकःअमायया अव्याजेन इदमखिलंमायाकल्पितमनिर्वाच्यंनभवतीतिभावेनवासंततयानिरंतरयाप्रवाहरूपयाअनुवृत्त्यासेवया हृत्कमलमध्यनिवासिनस्तस्यपादसरोजयोर्गंधंभजेत अथवाऽस्वाद्यमप्रमनाभवेत् सपुरुषः दुरंतवीर्यस्यअसंख्यातपराक्रमस्य परस्यपूर्णस्य धातुःपोषणादिकर्तुः रथांगपाणेःश्रीनारायणस्य पदवींमार्गंस्वरूपस्थितिंवेदेत्येकान्वयः धातुरित्युक्तेचतुर्मुखोपिस्यादिततःपरस्येति चतुर्मुखपरत्वमप्यक्षरस्यास्तिअतोरथांगपाणेरिति तस्माद्भागवतएवभगवद्द्वारापरोक्षंलभंतेनेतरइतिसिद्धम् ॥ ३८ ॥

श्रीविजयध्वजः

भागवता अपि भवादृशा एवेत्याशयवानाह अथेति हे भगवंतः पूजावंतः भाग्यवंतो वा यत्र यस्मिन्नू भगवत्यात्मभावं स्वामिभृत्यभावेकियमा-
णोऽसति भूयः पुनः उरुद्रमपि प्रसतीति उग्रः क्रूरः परिवर्तः संसारः मरणं वा न स्यात् तस्मिन्नखिललोकनाथे सर्वात्मके सर्वान्तर्यामिणि वासुदेवे इत्थं-
भुक्तप्रकारेणात्मभावं कुर्वंतीति यत् यस्मात् अथ तस्मादिह चेत तत् यशो यूयं धन्या निरपेक्षगुणपूर्णाः कृतकृत्या इत्येकान्वयः यत्र यस्मिन्नात्म-
भावे क्रियमाणे परिवर्तो न स्यात् तमात्मभावमिति वा ॥ ३९ ॥

धर्मः कं शरणं गत इति प्रश्नं परिहरति इदमित्यादिना ऋषिः सर्वज्ञो व्यासो भगवान्नू ब्रह्मणा वेदेन संमितं तुलितम् उत्तमश्लोकस्य हरेश्चरितानि
यस्मिन्नू सेतितत्तथोक्तम् इदं बुद्धिस्थं भागवतं पुराणं चकार ॥ ४० ॥

क्रमसंदर्भः ।

तल्लीलामयत्वादेवास्य पुराणस्य सर्व्वशास्त्रसारत्वमाह इदमिति सार्द्धकम् । ब्रह्मसम्मितमिति । नराकृतिपरब्रह्मणा श्रीकृष्णेन
तुल्यार्थमिति वा । कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । धन्यं सर्व्वपुरुषार्थावहम् । अतएव स्वस्त्ययनं सर्व्वमङ्गलावहम् । महत्
सर्व्वतः श्रेष्ठञ्च ॥ ४० ॥

सुबोधिनी

वस्तुतस्तु तस्य कृष्णायतत्वेत्याह नचास्येति अयमभिप्रायः सर्वरसास्वादनं भगवत उक्तं तेच रसा उत्कृष्टाः अपकृष्टाः स्वतःआ
धारतःअधिकारिभेदेन च भवंतीति तच्च भगवता अनुभूयंत नवेति संदेहः सर्वत्र वस्तुपुरुषरूपेण भगवत एव प्रविष्टत्वात् न स्वात्मानं मति उत्कृष्टता-
अपकृष्टतायास्सर्वरूपताच द्वितीयापि कोटिः चकारात्प्रमाणांतरस्यापि निवृत्तिः एवं निरूपणेन भक्त्या भगवदाविर्भावात् प्रश्नमाह यस्येति
कृष्णस्य कश्चिदिति विद्यापि निपुणेनापि प्रमाणकरणेन तत्र हेतुः धातुरिति उत्पादको हि भगवान् तदुपादानकोपलक्षकः कर्मप्रयोजनाय कथंम्-
एतानिति कथमन्यो विजानीयात् कृमितुल्यः ऊहापोहकौशल्यरहितः भगवतोपि न स्वाभाविकाः क्रियाः किंतु ऊतीः निपातप्रयोगश्चावांतर
भेदापरिज्ञानाय सर्वथाज्ञानहेतुः मनोवचोभिः सहनामानि वेदानुरूपाणि सहविषयान् संतन्वतो विस्तारयतः "चतुर्भिश्च महारोगैर्व्यासाऊतीने
जानते नटवद्व्यापिकरणमन्यथा प्रतिभासनात्„ प्रमाणबलेन हि परिज्ञानं प्रमाणव्यामोहार्थमेव नन्द प्रवृत्तिरित्याह नट चर्यामिति सुतरामज्ञः पुष्टि
मार्गानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तर्हि कथं निस्तार इत्याह सवेदेति धातुरिति पूर्ववत् स तु न ज्ञात एव अज्ञायमान स्वरूपत्वात् कार्यं तु लौकिकं तन्यार्यपरिज्ञाने समागमनं बुध्यासह-
भायात् कार्याणां स्वंज्ञायते इति तस्य गतिर्मार्गो ज्ञातव्यः लौकिकवैदिकप्रमाणाज्ञानमात्रे हेतुमाह परस्येति सर्वप्रमाणातदूरे वर्तमानस्येत्यर्थः कदा
चिदशक्तावपचलनेतमत्वेशयितेत्याशंक्याह दुरंतवीर्यस्येति दुष्टः अंतो यस्य वीर्यस्य पराक्रमो न समाप्यत एव कदाचिदपि समाप्तिश्चेत् प्रलयए
वेति दुरंतता प्रलयानंतरं तु ज्ञातैव नास्तीति भावः किंच कालस्यैव परिज्ञानं संभवति तच्च कालचक्रं पाणौ यस्य काल अपि स्थिरीकृत्य तिष्ठति अथवा
सर्वमेव जगद्रथः तस्याप्यधश्चक्रं तत्पाणौ यस्येति हस्तचालनेन चलति हस्ताधारश्च सकथं शकटस्येशातुं शक्यते अतो भगवदनुवृत्तिरेवज्ञा-
नहेतुरित्याह यो मायया इति दीर्घकालादरनैरंतर्यसेवायां मायामायोप्येवं सर्वो हि लौकिको वैदिकश्च मायया भगवंतं भजते एवं हि तेऽयमस्मच्चमि
दमिह दास्यतीति बुद्ध्या भगवतः सकाशात् पदार्थान् ग्रहीतुं भगवद्भजनार्थ प्रयत्नकरणात् भगवांस्तु ततोपि चतुरः अतो माया त्याज्या स्वमुक्ति
विचारो माया इति पर्यायः संतत्या निरंतरा अनुपश्चाद्वृत्तिरिति गतिपश्चाद्वचोक्तिः दीर्घकालादरोपाधितो चरणपरिज्ञानं हि मार्गज्ञाने हेतुः तदेव
पंकजं तस्य गंधः भगवतः शयने पादसंवाहने ऊर्ध्वं सुखस्य चरणस्य आघ्राणे गंधो नुभूयते तथा येषां हृदये भगवान् स्वच्छंदं शेते बहिरिन्द्रियाणि च गं
धवाकृष्टानि तत्रैव प्रविशंति स च भगवन्मार्गं जानातीति ज्ञानपक्षः भक्तिपक्षे तु तस्य चरणो भक्तिमार्गः स च गुणैर्विशदेऽतः करणे आविर्भूतं स-
रोजं तत्र गंधः संतः प्रेमवात्तस्य भजनं निरंतरानुवृत्तिरिति ॥ ३८ ॥

एवं प्रासंगिकमुक्त्वाभिप्रोपक्रमेण प्रस्तुतमाह अथेति प्रश्नेनैव ज्ञायते भवंतो भगवद्भक्ताइति इह संसारे भगवंतो भवंतः यो यच्छब्दः
सप्तप्रसङ्गे इतिवचनात् धन्याइति धनं भगवद्भक्तिज्ञानं वा अर्हंतीति धन्याः इत्थमिति हीनमपि मंचो ध्यअनवसरमवसरीकृत्य तन्मुखादपि परमाद
रेण श्रवणेनैवं प्रकारः वासुदेव इति देवतांतराभजनं निरूपितम् अखिललोकनाथ इति तस्य सर्वेश्वरत्वं च ज्ञात्वा वेदांतवेद्यतां च एवं
माहात्म्यज्ञानार्थं सुहृदं स्नेहार्थं च विशेषणद्वयमुक्त्वा रुच्यर्थमात्मपदं प्रयुज्य भावं देवत्वेन रतिं कुर्वंति यतः अतो धन्या इति पूर्वेणासं-
बंधः अस्य फलं पुनः कालसंसारचक्रे महावर्तरूपे पुनः पतनाभावः एतद्देहावसानपर्यंतं यथा भवतु तथेति पुनः शब्दार्थः अनादरा-
भावायेत्र इति ॥ ३९ ॥

कुत इदमुक्तमित्याकांक्षायामाह इदं भागवतमिति भगवतः सर्वसंबंधि भागवतं नामेति प्रसिद्धं पुरातनं पुराणमिति जातिशब्दो वा वेदेन
सम्यक्प्रमतं तैरविना वेदविप्रतिषेधः वस्तुनिरूपणार्थं प्रासंगिककथापि पुरुषोत्तमकथैवेत्याह उत्तमश्लोकचरितमिति उत्तमश्लोकस्य
चरितं यत्र सर्वज्ञानेन भगवान् वेदव्यासः अनुभूय आह ॥ ४० ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

ज्ञानाधमत्वमाह न चेति । निपुणेन ज्ञानयोगादिनैपुण्येन उतीर्लीलाः नामानि रूपाणि मनोवचोवृत्तिभिर्नावैति मनोवचसोरग-
म्यत्वादिति भावः । कुमनीष इति जन्तुरिति यो हि भक्तिहीनो ज्ञानी नामरूपवद्वस्तुमात्रमेव मिथ्येत्याचष्टे तं प्रत्ययमाक्षेपः । सन्तन्वतः

तदिदं ग्राहयामास सुतमात्मवतां वरम् ।
सर्व्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतम् ॥ ४१ ॥
स तु संश्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ।
प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥ ४२ ॥
कृष्णेऽस्वधामोपगते धर्म्मज्ञानादिभिः सह ।
कलौ नष्टदृशामेषः पुराणार्कोऽधुनोदितः ॥ ४३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

अवतीर्यावतीर्य कृपया तानि विस्तारयतः । अज्ञाने दृष्टान्तः । नटस्य चर्य्यां पाणयादिभिरभिनीयमानस्य गीतपदार्थस्य चन्द्रकमलादेर्नामरूपादि प्रदर्शितं यथा अज्ञो नावैति । अतो नास्वादं लभते ततश्च रसममूलकं ब्रूते विज्ञः सभ्यस्तु सकलसहृदयसाक्षिकं रसं साक्षादेवानुभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ भक्तिगम्यत्वमाह स वेदेति ॥ ३८ ॥

भक्तिविहीना वयमेवाक्षेपविषयीभूता अभामेति विपीदतः शौनकादीनाह अथेहेति । भगवन्तः सर्व्वज्ञाः ।"वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति वैष्णवनिरुक्तेः । सर्व्वात्मकमैकान्तिकम् आत्मनो मनसो भावे यत्र सति परिवर्त्तो जन्ममरणाद्यावर्त्तः ॥ ३९ ॥

सूत किमिदमपूर्व्वमश्रुतचरं शास्त्रं कथयसीति तत्राह इदमिति । ब्रह्म श्रीकृष्णस्तत्तुल्यम् । ऋषिर्व्यासः ॥ ४० ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नामानि रूपाणि मनोवचोभिः संतन्वतः मनसा संकल्पेन वेदवचोभिर्वेदरूपैः । नामानि देवमनुष्यादिपदानि । रूपाणि पदार्थभूतानि देवमनुष्यादिशरीराणि विस्तारयतः ऊतीर्गतीः पदवीरित्यर्थः कुत्सितामनीषा विषयप्रवणा बुद्धिर्यस्य स निपुणेन तर्कादिकौशलेनापि नावैति । नावगच्छति नटचर्याम् अज्ञइव भगवत्पदव्यनभिज्ञानां नित्यबद्धानां जीवानां तज्जन्मादिरहस्यश्रवणाद्यसंभवात्संसाराद्विमुक्तिर्नास्तीति भावः ॥ ३७ ॥

मुमुक्षुस्तु कथंचिदवगच्छतीत्याह । स इति अमायया दंभादिदोषशून्यया संततया निरंतरया अनुवृत्त्या ॥ ३८ ॥

भवंतस्तु मुमुक्षवइति मुनीनभिनंदति । अथेति । हे भगवंतः इहलोके भवंतः धन्याः कृतार्थाः । तत्र हेतुमाह यदिति । यतः इत्थंप्रश्नद्वारेन भगवदनन्यविषयेन वासुदेवे आत्मभावं चित्तैकाग्र्यं सर्वात्मकम् संपूर्णम् कुर्वीत यत्र यस्मिन्भावे सति । उग्रो दुःसहः भूयः विपुलः परिवर्तः जन्ममरणप्रवाहः नभवति ॥ ३९ ॥

अथ "ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गत" इति । षष्ठस्य प्रश्नस्य संक्षेपात्प्रत्युत्तरमिदं श्रीमद्भागवतं पुराणं धर्मः शरणं गत इत्युत्तरं दर्शयन् परेषां प्रश्नानां विस्तरतः प्रत्युत्तराणि प्रतिपिपादयिषुः श्रीमद्भागवतं श्रावयिष्यामीति च प्रतिज्ञानन्संक्षेपतः प्रतिवचनार्थं काध्यायद्वयार्थमुपसंहति इदमित्याद्यध्यायशेषेण ब्रह्मसंमितं वेदतुल्यम् । यद्वा परंब्रह्म सम्यक् मीयते यत्र तद्ब्रह्मसंमितम् कर्मणिक्तः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

संकल्प रूप मन से औ वेद रूप वचन से नाम औ रूपोंको विस्तार करते भये इस विधातापरमात्मा के लीलाओं को कुबुद्धि वाला पुरुष चतुराईसे भी नहीं जान सकता है जैसे नटकी लीलाको अज्ञानी नहीं जानता है ॥ ३७ ॥

उस महा पराक्रमी चक्रपाणि विधातापरमात्मा के मार्गको वह पुरुष जान सकता है जो निष्कपट निरंतर सेवासे उनके चरण कमल गंधको भजेगा ॥ ३८ ॥

इस हेतुसे हे पूज्य मुनिवरों आपलोग धन्य हो जौकि सकल संसार के स्वामी वासुदेव के विषय मे सब प्रकार से प्रेमको लगाते हो जिस प्रेम के होने से फिर कठोर संसार नहीं होता है ॥ ३९ ॥

यह भागवत नामक पुराण वेद के तुल्य है उत्तम श्लोक नारायण का चरित्रहै तिसको परम ऋषि वेदव्यासजीने बनाया है जीव के लिये धन कल्याण कारक उत्तम है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामी ।

ततसंप्रदायप्रवृत्तिमाह तदिदमिति । सुतं शुकम् आत्मवतां धीराणां मुख्यम् ॥ ४१ ॥
प्रायेण मृत्युपर्यन्तानशनेन उपविष्टमिति परमवैराग्योक्तिः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तत्र कीर्त्तयतो विप्रा विप्रर्षेर्भूरितेजसः ।
अहञ्चाध्यगमं तत्र निविष्टस्तदनुग्रहात् ।
सोऽहं वः श्रावयिष्यामि यथाधीतं यथामति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
प्रथमस्कन्धे नैमिषीयोपाख्याने जन्मगुह्यं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---:-*-:---

श्रीधरस्वामी ।

हे विप्राः विप्रर्षेः सकाशात् अध्यगमं ज्ञातवानस्मि । तत्र कीर्त्तयतः तत्र निविष्ट इति चान्वयभेदेन तत्र पदावृत्तिरदोषः । यथाधीतं
न तु स्वमतिविलसितम् । तत्र तु यथामति स्वमत्यनुसारेण संक्षेपतः कथितं विस्तरेण श्रावयिष्यामि ॥ ४४ ॥

इतिश्री भद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

दीपनी ।

संक्षेपत इति । संक्षिप्तव्याख्यया सह कथितं मूलं बाहुल्यव्याख्यानेन सह श्रावयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीवीरराघवः

किमर्थंलोकस्य शृण्वतोजनस्य निःश्रेयसार्थंतदेवदर्शयितुं विशिनष्टिधन्यंसम्यग्ज्ञानजननद्वाराकृतार्थत्वावहं स्वस्त्ययनंमंगलास्पदम् ।
"पवित्राणांपवित्रंयोमंगलानांचमंगलम्" इत्युक्तरीत्यानिरतिशयमंगलावहं भगवत्स्वरूपरूपादिप्रतिपादकत्वेन मंगलास्पदमित्यर्थः ।तदुक्तवि
धमिदंपुराणमात्मवतांज्ञानिनांश्रेष्ठंसुतं श्रीशुकंग्राहयामासाध्यापयामास ॥ ४१ ॥
पुराणमेवविशिनष्टि । सर्वेषांपूर्वोत्तरभागात्मकानां वेदानां इतिहासानांच सारं सारं समुद्धृतम् एतत्पुराणरूपेणेति शेषः सारं सारां-
शः समीचीनन्यायैः परिष्कृतोऽर्थइति यावत् सारं सारं समुद्धृतमित्यनेन वेदेतिहासादिसिद्धस्यार्थशरीरस्यक्रमविशेष निवेशनंवेदार्थ-
परिष्करणंच व्यासबुद्ध्यधीनमवगम्यते सत्वधीतैतत्पुराणः शुकस्तुपरीक्षितं महाराजमिदं संश्रावयामासश्रृणोतेः शब्दकर्मणोरवंत-
र्त्तुः परीक्षितः शौगतिबुद्धीतिकर्मसंज्ञायां द्वितीयाएवंग्राहयामास सुतमित्यत्रापि तत्रग्रहेरपिशब्दकर्मकत्वात् ॥ ४२ ॥
परीक्षितं कथंभूतं गंगायां प्रायोपविष्टमनशनव्रतदीक्षितमृषिभिः परीतंपरिवेष्टितं तत्र परीक्षितः संनिधौ भूरितेजसोविप्रर्षेः शुकस्य
कीर्त्तयतः श्रावयतः सतः हे विप्राः ॥ ४३ ॥
अहमितितत्रनिविष्टोऽहंतदनुग्रहाच्छुकानुग्रहादध्यगममधिगतवानस्मिपुराणमितिशेषः । गमेर्लुङित्वादङिअध्यगमसितिरूपं सतदनु-
ग्रहादधिगतैतत्पुराणोऽहं च यथाधीतं यद्वा अधीतमिति भावेक्तः यथाध्ययनमध्ययनमनतिक्रम्याध्ययनानुसारेणेत्यर्थः यथामतिश्राव-
यिष्यामि यथामतीत्यनेनपुराणस्य दुरवबोधत्वंसूच्यते ॥ ४४ ॥
पुराणास्तीति कृष्णइतिकृष्णे भगवति धर्मज्ञानादिभिः सहस्वधामस्वलोकंगतवति सत्यतएवकलौयुगे नष्टदृशां नष्टप्रज्ञानां जनानां
दृष्टिप्रदानक्षमएवपुराणरूपोऽर्कः सूर्योऽधुनोदितः यथारात्रौनष्टदृष्टीनामर्कोदये सतिदृष्टिः स्वविषयग्रहणसमर्था भवत्येवंरात्रिरूपेकलौनष्ट-
प्रज्ञानां पुनरेतत्पुराणार्कोदयेन प्राज्ञावत्त्वं इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इतिश्री प्रथमे तृतीयः ॥ ३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

किमर्थंलोकस्यनिःश्रेयसायमोक्षाय धन्यंपुष्टिकरं स्वस्त्ययनंसर्वमंगलानामालयम् अर्थतःशब्दतोऽपिमहत् यदेवंविधंतदिदंव्यासआ-
त्मवतांवरंवशीकृतमनसांवरंसुतंशुकंग्राहयामास ॥ ४१ ॥
कुतएतदेवाग्राहयदितितत्राह सर्वेति वेदादिसर्वशास्त्रोत्तमत्वादिदमेवग्राहितमितिभावः सतुशुकःपरमऋषिभिःपरीतंसमन्वितंगंगा-
यांप्रायोपविष्टमनशनव्रतमाचरंतंपरीक्षितंनामसहाराजंचक्रवर्तिनंश्रावयामास ॥ ४२ । ४३ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

किञ्च अहंच हेविप्राःतदनुग्रहात्तत्रगंगायांतदंतिकेनिविष्टःयोग्यस्थानेउपविष्टः भूरितेजसः श्वाभ्रसामर्थ्योपेतस्यब्रह्मापरोक्षज्ञानवतांवा तस्यराजर्षेरर्थेकीर्तयतः शुकादध्यगमंपठितवानस्मि योऽहंतत्राध्यगमं सोऽहंतत्रेत्यादिप्रश्नपरिहाराय सर्ववेदेतिहासादिसारत्वेनभगवता-कृतं श्रीभागवतंयुष्माकंश्रावयिष्यामि यथापठितंयथाप्रज्ञमित्येकान्वयः ॥ ४४ ॥

यत्पृष्टंधर्मःकंशरणंगतइतितत्रोत्तरं धर्मज्ञानादिभिःसहकृष्णेस्वधामवैकुंठंप्राप्तेसतिकलियुगेनष्टज्ञानानांपुंसांसर्वसद्धर्मप्रकाशकश्रीभा-गवतपुराणार्कोऽमुनावेदव्यासेनउदितःउदयंप्रापितःतस्मात्सधर्मःसच्छास्त्रेज्ञानसद्धर्मप्रवर्तकंतमेवव्यासरूपिणंकृष्णंशरणंगतइतिभावः४५

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

क्रमसंदर्भः ।

तदिदं तल्लीलामयं महापुराणं ब्रह्मानुभविगुरुणा श्रीशुकेनाप्युपादेयत्वेन गृहीतमित्येव जन्मानि कर्माणीत्यस्योदाहरणत्वेनाह त-दिदमिति । वक्ष्यते च परिनिष्ठितोऽपीत्यादि । हित्वा स्वशिष्यान् पैलादीनित्यादि च । तस्मात्तज्जन्मकर्मलीलामयंमानेन दुःखग्रामाद्विमु-च्यत इत्येतावन्मात्रं किं वक्तव्यम् । किन्तु तद्विधानामपि परमपुरुषार्थ इति भावः । अतएवाह सर्ववेदेतिहासानां समुद्धृतो यःसारः सारस्तद्रूपमिति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

तदिदं पुराणं न तु शास्त्रान्तरतुल्यं किन्तु श्रीकृष्णप्रतिनिधिरूपमेवेत्याह कृष्ण इति । स्वस्य कृष्णरूपस्य धाम नित्यलीलास्थान-मुपगते सति श्रीकृष्णे तत्र च धर्मःप्रोज्झितकैतवोऽत्रेति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमिति चानुसृत्य परमप्रकृष्टतया अवगतैः भगवद्धर्मैर्भगवज्ज्ञानादिभिरपि सह स्वधामोपगते सति कलौ नष्टदृशां तादृशधर्मज्ञानविवेकरहितानां कृते तदिदं पुराणमेवार्कः । ननु शास्त्रान्तरवद्दीपस्थानीयं यत्तथाविधोऽयं पुराणार्क उदितः । तादृशधर्मज्ञानादिप्रकाशनात्तत्प्रतिनिधिरूपेणाविर्भूत । अर्कवत्तत्-प्रेरिततयैवेति भावः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इतिश्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सुबोधिनी ।

अथप्रवृत्तिःसर्वमुक्तयेधनप्राप्तिः कल्याणंचलक्ष्म्याः समागतायाः भक्तायाः श्रवणात्महदितिवस्तुतो गुणतोऽर्थतश्चस्वस्यज्ञानार्थंपरं-पराभाहव्यासः शुकंवेदवत्पाठितवान्गोप्यत्वायसुतमितिजितेंद्रियताज्ञानंचात्रांगंतस्योत्कर्षेभागवतंफलतीत्यर्थपरंपरामाह आत्म-वतांवरमिति प्रमाणांतरचितानकर्त्तव्येत्याह त्रैवर्णिकानामुद्धारार्थंवेदः स्त्रीशूद्राणामितिहासः उभयसारोद्धारत्वात्सर्वोद्धारकमपरंपरा माह सर्वेति ॥ ४१ ॥ प्रायोमरणपर्यंतमन्ननिवृत्तिः गंगायामितिदेशोत्कर्षः परमर्षिभिरितिसत्संगः ॥ ४२ ॥

स्वस्यप्राप्तिप्रकारमाहतत्रेति विप्राइतिसंबोधनेनसर्वपूरकत्वात्शुकः प्रथमंपूरितवान्अधुनापुनः स्मरणेनसर्वतः पूरयंतीतिलौकिक त्वाभावायब्रह्मर्षिरितिअसंदिग्धमर्थकथनायोत्तरप्रकाशनायचभूरितेजसइतिभूरितेजोज्ञानप्रकाशोयस्यब्रह्मवित्त्वेनतेजोविशेषोवासर्वज्ञत्वाय ततः सर्वतोमुखं भागवतंजातमित्याह अहंचेतिसर्वएवाधीतवंतः अहंचतत्रउपदेशसभायांप्रसंगात्श्रुतंकिंतुशुकानुग्रहात्तत्रोपविश्यअनु-अहंप्राप्यतत्रनिविष्टः सोऽहमुपदेशात्प्राप्तं भागवतंवोयुष्मान् अध्ययनमननिकस्यतन्मध्येयथामति स्वबुद्ध्यनुसारेण अनेनगर्वपरिहारः-उक्तादप्यधिकोऽर्थोऽस्यास्तीतिज्ञाप्यते ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

धर्मः कंशरणंगतइतिषष्ठ प्रश्नस्योत्तरमाहकृष्णइति धर्मस्तुभगवतैवसहगतः स्थितेशरणचिन्ता कलिरंधकारतुल्यस्तेनपिहितदृष्टी-नांनत्वंधानांस्वतोदुष्टानांपुनर्धर्मादिज्ञापनार्थंपुराणरूपोर्कोऽधुनोदितः स्थितएवलोकेप्रकटीभूतइत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इतिश्रीभागवतसुबोधिन्यांश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
प्रथमस्कंधेतृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

दधिमथनादुद्धृतं नवनीतमिव यद्वेदादीनां सारं सारं वस्तु तदेवेदं श्रीभागवताख्यं स्नेहेन सुतं शुकं ग्राहयामास वेदादिदधिमथन-श्रमं च सफलीचकारेति भावः । आत्मवतां वरमिति तादृशोऽपि सुतः स्वादाधिक्येनैवेदं लोभादृगृह्णाति स्मेति भावः ॥ ४१ ॥

प्रायोपविष्टं प्रायो मृत्युपर्यन्तानशनं तं व्याप्य कृतोपवेशं गोदोहमास्त इतिवत् ।"प्रायो मरणानशने मृत्यौ बाहुल्यतुल्ययोरिति मेदिनी ॥ ४२ ॥

किं बहुना यद्युष्माभिः पृष्टं धर्मः कं शरणं गत इति तदिदमेव बुध्यस्वेत्याह कृष्ण इति । स्वधाम्नो द्वारकातः सकाशात् उपस-मीपं प्रभासं गते धर्मज्ञानादिभिः बहुभिरैश्वर्यैः सह तत्रान्तर्धाने सतीत्यर्थः । तल्लीलाया भक्तक्षोभकारित्वात् स्पष्टतयानुक्तिः ।

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

इष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टेति प्रयुक्तेन कृष्णस्य सूर्यत्वं मथुरायां उदयशीलत्वं प्रभासस्य अस्ताचलत्वं शिष्टानां चक्रवाकत्वं दुष्टानां नीहारत्वं पापानां तमस्त्वं भक्तानां कमलवनत्वञ्च बोधितम् । अतस्तृतीये । कृष्णाद्युमणि निम्लोचे इति सूर्यतया स्पष्टोक्तिः । एष पुराणार्के इति कृष्णसूर्येऽस्तमिते सति पुराणसूर्योऽयमुदित इति सूर्यस्य प्रतिमूर्त्तिः सूर्य एव भवेदिति भावः ॥ ४३ ॥

नष्टदृशां लुप्तज्ञानानां जनानाम् । अत्र दृक्पदेन तत्र चैकदेशान्ते

तत्र सभायां कीर्त्तयतां विप्रर्षेः शुकदेवात् सकाशात् अध्यगमम् इदं शास्त्रमधिगतवानस्मि । तस्यानुग्रहमवाप्य तत्र सभैकदेशे निविष्ट एतां वक्ष्यत्यसौ सूत इति द्वादशोक्तेः । यथाश्रुतं न तु स्वकपोलकल्पितं तत्रापि यथामति स्वबुद्ध्या यावदवधृतं तावदेव सम्यक्-अर्थज्ञाते तु स एव शुकदेवो वेदेति भावः ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
तृतीयः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

सुतंश्रीशुकम् ॥ ४२ ॥ प्रायोपविष्टम् परमवैराग्यसूचकेनमृत्युपर्यंतानशनेनोपविष्टम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नष्टप्रज्ञानां वेदार्थ-पुराणार्कः इति । अन्येषुयुगेषुहार्दतमोनिर्नाशकः वेदार्क आसीत् अधुनेदानींकलौतुवहोषबाहुल्येननष्टदृशां ज्ञानाभावात् । तन्मुखार्थप्रकाशकः पुराणरूपोऽर्कउदितः ॥ ४५ ॥

इतिश्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

सर्व वेद इतिहासों का सार सार निकाले हुये इस भागवत कों आत्म वेत्ताओं मे श्रेष्ठ अपने पुत्र शुकदेवजी कों ग्रहण कराया ॥४१॥ तिन शुकदेवजी ने गंगाके तटपर अनशन व्रत धारण किये हुये परम ऋषियों करके वेष्टित महाराज परीक्षितजी कों श्रवण कराया ४२ हे विप्रो तहां परम महातेजस्वी विप्रर्षि श्रीशुकदेवजी के कीर्तन करते समयमे मैंनेभी तिनके अनुग्रह से तहां बैठकर अध्ययन किया ४३ सो मेरी जैसी बुद्धि है और जेसे मै पढा हूँ तैसा आप कों सुनाओंगा ॥ ४४ ॥ श्रीकृष्ण भगवान् जब धर्म ज्ञानादिकों के सहित स्वधाम कों पधारे तब कलियुग मे अज्ञानी पुरुषों के लिये यह पुराण रूप सूर्य उदय किया है ॥ ४५ ॥

इति प्रथमस्कंध का तृतीयाध्याय ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

इति ब्रुवाणं संस्तूय मुनीनां दीर्घसत्रिणाम् ।
वृद्धः कुलपतिः सूतं बह्वृचः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

शौनक उवाच　सूत सूत महाभाग वद नो वदतांवर ।
कथां भागवतीं पुण्यां यदाह भगवाञ्छुकः ॥ २ ॥
कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयं स्थाने वा केन हेतुना ।
कुतः सञ्चोदितः कृष्णः कृतवान् संहितां मुनिः ॥ ३
तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ्निर्विकल्पकः ।
एकान्तमतिरुन्निद्रो गूढो मूढ इवेयते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

तुर्ये भागवतारम्भकारणत्वेन वर्ण्यते । व्यासस्यापरितोषस्तु तपः प्रवचनादिभिः ॥ ० ॥

इत्येवं प्रसन्नतया श्रावयिष्यामि इति ब्रुवाणम् । मुनीनां बहूनां मध्ये एकेन वक्तव्ये यो वृद्धः वृद्धेष्वपि बहुषु यः कुलपतिः गणमुख्यः तेष्वपि बहुषु यो बह्वृचः ऋग्वेदी तेन वक्तव्यम् । अत एवम्भूतत्वात् शौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

यत् यां कथामाह ॥ २ ॥　　कस्मिन् वा स्थाने । केन हेतुनेति महाभारतादिधर्म्मशास्त्राणि कृतवतः पुनरेतत्संहिताकरणे किं कारणमित्यर्थः । कुत इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिः केन प्रवर्त्तित इत्यर्थः । कृष्णो व्यासः ॥ ३ ॥

यदुक्तं स तु संश्रावयामासेति तत् शुकस्य व्याख्यानादिकं कथं घटितमिति प्रष्टुम् तस्यासङ्गोदासीनतामाह तस्येति द्वाभ्याम् । समदृक् समं ब्रह्म पश्यति । अतो निर्विकल्पकः निरस्तभेदः । किञ्च एकस्मिन्नेव अन्तः समाप्तिर्यस्यास्तथाभूता मतिर्यस्य सः । यतः उन्निद्रः मायाशयनादुद्बुद्धः "या निशा सर्व्वभूतानां तस्यामित्यादिस्मृतेः । अतएव गूढः अप्रकटः मूढः इव प्रतीयते ॥ ४ ॥

दीपनी ।

कुलपतिरिति । ऋषीणां गणेषु मुख्यः कुलपतिरित्युच्यते । तल्लक्षणं यथा । मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ १ ॥ २ ॥

(इयं संहिता । तत्र "संहिता श्रुतिजीविकेति शब्दरत्नावलिः ॥ ३ ॥)　　स त्विति पूर्व्वाध्यायस्य ४२ श्लोकः ॥ ४ ॥

श्रीवीरराघवः ।

इत्थंलब्धावसरःशौनकःपृच्छतीत्याहव्यासः इतीतिअत्रव्यासउवाचेतिपठ्यतेयुक्तंचैतत् कृत्स्नप्रबंधस्यव्यासोक्तिरूपत्वेऽपिपरीक्षिच्छुकशौनकसूतप्रश्नोत्तररूपेणप्रणीतत्वात्तत्रतत्रपरीक्षिदादि प्रश्नोत्तरत्वज्ञापनायराजोवाचशुकउवाचेत्यादीनांपाठेऽपि यत्रशौनकसूतकृतप्रश्नोत्तरप्रकारानुकाररूपाः श्लोकादृश्यंतेतेषांसर्वेषामादौ शौनकसूतप्रश्नोत्तरत्वज्ञापनायतेषांव्यासोक्तित्वज्ञापनायचतदादौव्यासउवाचेत्यस्यपाठावश्यंभावात्कचित्तदभावेऽप्यर्थतस्तस्यविवक्षितत्वाच्छौनकादेर्वार्चीनस्यानियतप्रश्नृत्वादेरभावादेवाशुकउवाचेतिपाठायोगात् ॥ एतेनात्रैवव्यासउवाचेतिपठ्यतेनकाप्यन्यत्रास्मिन्पुराणेतन्मूलंमृग्यमितिकेषांचिदाशंकाप्रत्युक्ता　इतीत्थंब्रुवाणंसूतंसंस्तूयदीर्घसत्रिणां ब्रह्मसत्रेणदीक्षितानांमुनीनांकुलस्यसमूहस्यपतिःकुलशब्दस्यनित्यसापेक्षत्वाद्यद्वत्तस्यगुरुकुलमित्यादाविवसमासः वृद्धः ज्ञानेनवयसाचवृद्धःबह्वृचःऋग्वेदीशौनकोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

तदेवाहसूतसूतेत्यादिभिर्द्वादशभिः हेसूतसूतआदरात्संभ्रमाद्वाद्विरुक्तिः हेमहाभागभाग्यवन्भाग्यमत्र निखिलतत्त्वज्ञानित्वरूपंहेवदतांवरभागवतींश्रीमद्भागवतपुराणप्रतिपाद्यां　कथांनोस्मभ्यंवदभागवतींविशिनष्टियद्भागवतं भगवान्शुकआहपरीक्षितइतिशेषः वृत्तस्यापिभागवतस्यबुद्ध्यानिष्कृष्टस्ययदित्यनेनपरामर्शः ॥ २ ॥

एवंसामान्यतःपृष्ट्वाविशेषतः पृच्छति कस्मिन्निति इयंभागवतीकथाकस्मिन्युगेप्रवृत्तात्वित्येकः प्रश्नःकस्मिन्स्थानेइत्यपरः केनहेतुनेतितृतीयः कुत कस्माद्धेतोः केनपुंसासंचोदितः कृष्णोमुनिर्द्वैपायनः इमांसंहितांभागवतरूपांकृतवानितिचतुर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तंसतुसश्रावयामासमहाराजपरीक्षितमितितद्घटमानइवाभिप्रेत्यतद्धेतुभूतौविशेषणैःशुकंविशिनष्टितस्येत्यादिभिःपंचभिः तस्यकृष्णस्यमुनेः पुत्रःशुकोमहायोगीश्रेष्ठः श्रेष्ठत्वमेवाहसमदृक्सर्वदेवमनुष्यादिशरीरजातंप्रधानपरिणामरूपत्वेनपराक्त्वेनचजीवपर्वणिज्ञाने

श्रीवीरराघवः ।

काकारत्वेनसर्वत्रानुस्यूतंपरमात्मानंसत्यज्ञानादिकल्याणगुणाकरत्वेनचैत्येवंरूपंसमंपश्यतीतिसमदृक् एवंसमविधमेवसमदर्शित्वं "विद्याविनयसंपन्नेब्राह्मणेगविहस्तिनि शुनिचैवश्वपाकेचपंडिताः समदर्शिनः" इत्यादावप्यधीयते निर्विकल्पकःभेदानुसंधानरहितः देहगतविकल्पानांदेवमनुष्यत्वादीनामात्मनिनारोपयिता यद्वा अब्रह्मात्मकस्वतंत्रवस्तुरहितःएकांतमतिः एकांताऽव्यभिचारिणीनिश्चितेतियावत् मतिर्भगवतियस्यतथाभूतः उन्निद्रः जागरूकः "यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी" त्युक्तविधजागरूकइत्यर्थः गूढःस्वमाहात्म्यानाविष्काराशीलः मूढोऽज्ञइवेयतेदृश्यतइत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

सोऽहंवःश्रावयिष्यामीतिसूतेनोक्तोऽपिशौनकः श्रीभागवतश्रवणेश्रद्धालुत्वदर्शनायविशेषप्रश्नायसूतमाह इतीति दीर्घसत्रिणांदीर्घकालीनंसत्रंयेषामस्तीतितेषांमध्येज्ञानवयोवृद्धःऋषिकुलाचाररक्षकःबह्वृचःऋग्वेदेपुतिष्यातःशौनकः इतिब्रुवाणंभूतंसंस्तूयसूतमब्रवीदित्यन्वयः ॥ १ ॥

महाभाग भाग्ययुक्त सूतसूतेतितात्पर्योद्विरुक्तिः एकत्रपुण्यकर्मवासनेतिवा शुकोभगवान्पूजावान्पुनातीतिपुण्यांभागवतींकथांआह परीक्षितइतिशेषः हेवदतांवर तांकथांनोस्माकंवदेत्यन्वयः ॥ २ ॥

विशेषप्रश्नंदर्शयति कस्मिन्निति चतुर्णांयुगानांमध्येकस्मिन्नियंप्रवृत्ताकस्मिन्वास्थानेदेशेकेनवाकारणेनकस्माद्धेतोःसंचोदितःकृष्णद्वैपायनइमांसंहितांकृतवानित्यन्वयः ॥ ३ ॥

शुकःपरीक्षितंश्रावयामासेतित्वद्वचनमनुपपन्नमेवकेनापिश्रीशुकावगमनस्यासुलभत्वादित्याशयवानाह तस्येति तस्यव्यासस्यपुत्रः शुकःमहायोगीमहाज्ञानीमहाध्यानीवाअतएवसर्वदेशकालवस्तुषुज्ञानादिसर्वगुणैः समभेकप्रकारंब्रह्मपश्यतीतिसमदृक् मयाश्रियासहवर्ततइतिवासमं अतएवनिर्विकल्पकःइदंमदीयंतत्वतदीयमितिभेदबुद्धिमपहायसर्वमीश्वराधीनमितिस्थितः अतएवएकपर्वांतःएकांतःतस्मिन्हरौमनसःसंततगतिर्यस्यसतथा अतएवोद्गतानिद्राअज्ञानादिदोषपरंपरायस्मात्सतथा अस्मनायगूढःमूढइवअज्ञइवईयतेदृश्यतेअज्ञैरितिशेषः तस्मात्तद्दर्शनमसुलभमितिमन्यइत्यन्वयः ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

तुर्येभागवतारंभकारणत्वेनवर्ण्यते व्यासस्यापरितोषस्कतपःप्रवचनादिभिः (क)
एवंभागवतार्थस्यानिर्द्धारःस्वाधिकारतः त्रिभिःकृतोद्वितीयेतुत्रिभिस्तथाज्यसमान्वितः (ख)
मध्याधिकारेयच्छास्त्रंतदत्रविनिरूप्यते नारदस्याधिकारित्वाच्छ्रोतुश्चिताकुलत्वतः (ग)
तत्राध्यायेचतुर्थेतुव्यासचिंतानिरूप्यते उत्तमप्रक्रियापक्षाद्वक्तुर्हेतुनिरूपणात् (घ)
पूर्वप्रकरणेस्वाधिकारानुसारेणशास्त्रार्थोनिरूपितः तन्मूलत्वेनभागवतमुक्तम् यस्मिन्भागवतेश्रुतेसूतस्यायंशास्त्रार्थः प्रतिभातःतदेवास्माभिरपिश्रोतव्यमित्यभिप्रायेणशौनकः सूतंपृच्छतीत्याह व्यासउवाच इति (ङ)

इतिब्रुवाणमितिसर्वत्रहिवक्तुर्वाक्यसमाप्त्यनंतरंश्रोतुःप्रश्नः अत्युत्कंठेत्विहासमाप्तावेवप्रश्नइत्याह ब्रुवाणमितिसंभावनमात्रेणापृष्टे अमलेशास्त्रार्थेनिरूपितेवक्तरिमहत्याश्रद्धयासम्यक् स्तोत्रंकृतवंतइत्याह संस्तूयेति संस्तवनंग्रंथाद्बहिःपूर्वमाकांक्षायाः प्राबल्यात् सर्वैरेवपृष्टे अधुनाकिंचिदुत्कृष्टमध्यर्धसहस्रसंवत्सरेचभगवदवतारनिश्चयात्तदर्थमेवच सत्रारंभात्कोलाहले सम्यक् श्रवणं न भविष्यतीति संवेष्टु श्रृण्वत्सु तत्संबंधी देवतास्वरूपाभिज्ञः शौनकः पृच्छतीत्यर्थः । वृद्धो ज्ञानवृद्धः कुलस्य ऋषिकुलस्य पतिर्नियामकः बुद्धेर्निर्द्धारो ज्ञानवृद्धे भवति उत्तरत्र प्रचारार्थं वचनविश्वासः कुलाचार्ये भवतीति वृद्धः कुलपतिरिति पदद्वयेन ज्ञापितम् ॥ १ ॥

चतुर्द्धा ह्यत्र प्रश्नः । भागवतविषयकः कर्तृविषयको वक्तृविषयकः श्रोतृविषयकश्चेति । तत्र प्रथममाह । सूत सूतेति आदरे वीप्सा । तव तु महाभाग्यं यद्भागवतं श्रुतवानसीति महाभागेति संबोधनम् । नः अस्मभ्यं न श्रोतृत्वमात्रमस्मासु किंतु अस्मभ्यं भागवतं देयमिति चतुर्थीप्रयोगः । वदतां मध्ये श्रेष्ठ निर्द्धारणाच्च समासः । वदतां मध्ये त्वमेव श्रेष्ठः । यस्यां कथायां श्रुतायां त्वयैव शास्त्रार्थो निरूपितस्तामेव कथां वद । पुण्यां धर्मरूपां विहितत्वाद्यागवत् । श्रद्धाधिक्ये हेतुः यद्यस्मात् कारणात् भगवान् शुक आह । शुक इति मुक्तः । भगवानिति पूर्णगुणः ॥ २ ॥

द्वितीयं प्रश्नमाह । कस्मिन् युगइति । कर्तुः परिकरापेक्षत्वात् कर्तृप्रश्ने परिकराणामपि प्रश्नः कालदेशहेतवो हि परिकराः प्रयोजककर्त्ता च त्रिषु प्रवृत्तेयमिति संबंधः । कस्मिन् युगे इयं प्रवृत्ता कस्मिन् वा स्थाने केन वा हेतुना यथाऽत्रचित्तवैयग्र्यं तदभावो हेतुः। केन वा प्रेरितो भवतु । कुतो वा हेतोः प्रेरितः प्रवृत्तोऽयंः प्रश्नः करणे चैकः मुनिरिति मननप्रतिबंधिकायाः संहितायाः कथंकरणम् ३ ॥

तृतीयमाह पंचभिः । तस्य पुत्रइति । वक्तृत्वेन पृष्टत्वात् नाध्येतृत्वनिमित्तसंदेहा इहोच्यंते ते चाग्रे वक्तव्याः । महायोगी समाधिस्थः प्रथमं योगो दुःखदोपि भवति । प्रवृद्धस्तु सुखदः । तादृशस्य कथाकथनमयुक्तमिति भावः । किंचसमदृक् ब्रह्मविदित्यर्थः । उच्चावच बुद्धिसाध्यं च प्रवचनम् । किंच । निर्विकल्पकः । सांख्यप्रोक्तज्ञानसक्तिसिद्धः निर्गता विकल्पाः प्राकृता यस्य । किंच एकांतमतिः विरक्तः एकांते मतिर्यस्य । किंच उन्निद्रः उद्गता निद्रा यस्येति स्वप्नदृष्टारिष्टनिवृत्त्यपेक्षारहितोऽपि । किंच गूढः संगाद्भृशमुद्विजमानः । अत एव च लोके अप्रसिद्धः किंतु मूढ इव ईयते ज्ञायते ॥ ४ ॥

दृष्ट्वानुयान्तमृषिमात्मजमप्यनग्नं देव्योह्रिया परिदधुर्नसुतस्यचित्रम् । 75
तद्वीक्ष्यपृच्छतिमुनौजगदुस्तवास्ति स्त्रीपुम्भिदानतुसुतस्यविविक्तदृष्टेः ॥ ५ ॥
कथमालक्षितः पौरैः संप्राप्तः कुरुजाङ्गलान् ।
उन्मत्तमूकजडवद्विचरन् गजसाह्वये ॥ ६ ॥
कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मुनिना सह ।
संवादः समभूत्तात यत्रैषा सात्वती श्रुतिः ॥ ७ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्त्ती ।

तुर्येऽस्य शास्त्रवर्यस्य वक्तुः श्रोतुश्च सर्व्वतः । श्रेष्ठत्वं व्यासप्रसादश्च कथ्यते यद्विनैव हि ॥ ० ॥
वृद्धो वयसा कुलपतिरिति कुलेन च बह्वृच इति वेदाभ्यासोत्थेन ज्ञानेन चेति शौनक एव प्रश्नकर्तृत्वेन तैर्व्यवस्थापित इतिभावः १
सूत सूतेति हर्षेण द्विरुक्तिः । यत् याम ॥ २ ॥
कुत इति सार्व्वविभक्तिकस्तसिः केनेत्यर्थः । कृष्णो व्यासः ॥ ३ ॥
निर्व्विकल्पकः निर्भेदज्ञानवान् । एकस्मिन्नेवान्तः समाधिर्यस्याः सा मतिर्यस्यसः । निद्रा अविद्या तस्याः सकाशादुद्गतः । "या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमीति स्मृतेः । ईयते प्रतीयते ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नः श्रावयिष्यामीति ब्रुवाणम् । बह्वृचः ऋग्वेदी ॥ १ ॥
यत् याम ! शुक आह परीक्षिते इति शेषः । तांनोवदेत्यन्वयः ॥ २ ॥
कस्मिन् युगे । संहिताप्रवृत्ता कस्मिन्स्थाने केनहेतुनाकुतः । केनसंचोदितः कृष्णः श्रीव्यासः संहिताकृतवानित्यन्वयः कुतः । इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ३ ॥
सतुसंश्रावयामासमहाराजं परीक्षितमित्युक्तम् । तत्र शुकस्यव्याख्यानादिकमघटमानमिवाभिप्रेत्याह । तस्येति तस्यव्यासस्यपुत्रः शुकः चिदचिद्रूपमिदंविश्वमेकस्यैवानंतशक्तेः कार्यंनात्र किंचिदुपेक्षणीयमादरणीयं चेति समंपश्यतीतिसमदृक् । अतएवकार्यस्यशरीरेणाभिन्नत्वेपिकारणाव्यतिरिक्तस्थिति प्रवृत्त्याद्यभावाद्ब्रह्माभिन्नत्वेसाति ब्रह्मैवेदंसर्वमितिविज्ञानान्निर्विकल्पकोभेदानुसंधानरहितः । स्वार्थेकः एकांतासंगब्रह्माननिष्ठामतिर्यस्यसः एकांतमतिः अतएव उन्निद्रः जागरूकः "यानिशासर्वभूतानां तस्यांजागर्तिसंयमीति स्मृतेः गूढः गुप्तविद्यः । अतएव मूढ इवेयते प्रतीयते ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

व्यास जी बोले ऐसे बोलते भये सूत जी को सुंदर स्तुति करके दीर्घ काल तक यज्ञ करने को बैठे हुये मुनियों के मध्य मे वृद्धसब के मुख्य ऋग्वेदी श्री शौनकजी बोलते भये ॥ १ ॥
हे सूतजी हे बडभागी हे वक्ताओं मे श्रेष्ठ जिस पुण्यभागवती कथा को शुक भगवानने कहा है ताको हमसे कहो ॥ २ ॥
किस युगमे किस स्थान मे किस हेतु से वह कथा प्रवृत्त भई किसके कहने से व्यास मुनि जीने इससंहिताको किया हैं ॥ ३ ॥
उन व्यास जीके पुत्र तो महा योगी सम दृष्टि वाले भेद दृष्टि रहित एकांत मतिवाले संसार निद्रासे रहित गुप्त हैं और मूढ सरीके अज्ञानियों को मालूम होते हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

निर्व्विकल्पकत्वम् प्रपञ्चयति दृष्ट्वेति । आत्मजं शुकं प्रव्रजन्तम् अनुयान्तम् अनुगच्छन्तम् ऋषिं व्यासम् अनग्नमपि दृष्ट्वा जले क्रीडन्त्यो देव्यः अप्सरसः ह्रिया लज्जया परिदधुः वस्त्रपरिधानं कृतवत्यः ! अनग्नमपीत्यनेनार्थात् तत्सुतो नग्न इत्युक्तम् । नग्नस्य पुरतो गच्छतः सुतस्य तु ह्रिया न परिदधुः । तच्चित्रम् वीक्ष्य । इयं स्त्री अयम् पुमानिति भिदा भेदस्तवास्ति सुतस्य पुनर्भेदमतिर्नास्ति । विविक्ता पूता दृष्टिर्यस्य ॥ ५ ॥
एवम्भूतोऽसौ कथमालक्षितः ज्ञातः । कुरवो जङ्गलाश्च देशविशेषाः तान् संप्राप्तः प्रथमम् । ततो गजसाह्वये विचरन् गजेन सहित आह्वयो नाम यस्य तस्मिन् हस्तिनापुरे हस्ती नाम राजा तेन निर्म्मितत्वात् ॥ ६ ॥

स गोदोहनमात्रं हि गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
अवेक्षते महाभागस्तीर्थीकुर्वंस्तदाश्रमम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

एवम्भूतेन मुनिना सह । यत्र संवादे एषा सात्वती भागवती श्रुतिः संहिता ॥ ७ ॥

एतद्व्याख्यानं बहुकालावस्थानापेक्षम् तस्य त्वेकत्रावस्थानं दुर्लभमित्याह स इति । गोदोहनमात्रकालं प्रतीक्षते तदपि न भिक्षार्थम् किन्तु तेषामाश्रमं गृहं तीर्थीकुर्वन् पवित्रीकुर्वन् । तस्मादेवम्भूतोऽत्र वक्तेत्याश्चर्यम् ॥ ८ ॥

दीपनी ।

देव्यः अप्सरस इति । देवीशब्देन अप्सराजातिर्ग्रहणं कथमिति चेत् पश्यन्तु तावत्—तस्याम् क्रीडन्त्यभिरतास्ते चैवाप्सरसाम् गणा" इति महाभारतीयशान्तिपर्व्वणि ३५३ अध्यायवचनम् ॥ ५—७ ॥

गोदोहनकालो मुहूर्त्ताष्टमभागः पञ्चदशकलात्मकः स्मृत्यादौ प्रसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीवीरराघवः

तस्यज्ञानाधिक्यमेव व्यंजयितुंकंचिदितिहासमाहदृष्ट्वेत्यनेनकदाचित्कचिद्देवस्त्रियः नग्नाजलेविहरंत्यः पुरतोगच्छंतंशुकमालोक्यवासांसिनपरिदधुस्ततःपृष्ठतः आयांतंव्यासमालोक्यतुह्रियापरिदधुः तदिदंचित्रमवलोक्यश्रीव्यासेपृच्छतिशुकमवलोक्यापिवासांसिकिंनपरिधत्थमांत्ववलोक्यपरिधत्थेतितदाताऊचुः तवतुस्त्रीपुरुषविवेकोस्तितवसुतस्यतुपरमात्मनिष्ठैकमनसस्तद्व्यतिरिक्तज्ञानाभावेनस्त्रीपुंविभागोनास्ति अतस्तमवलोक्यापिलज्जारहितानपरिदध्मोतिसोऽयमत्रोच्यते आत्मजमनुयांतमनग्नमपिऋषिंव्यासंदृष्ट्वादेव्योदेवानांस्त्रियःह्रियालज्जयापरिदधुः वासांसीतिशेषः सुतस्यनग्नस्यापिदर्शनेनपरिदधुः तद्विचित्रंवीक्ष्यमुनौ व्यासेपृच्छतिसति जगदुःदेव्यइत्यनुषंगः किमितितत्रस्त्रीपुंसिदास्त्रीपुंभेदोस्तित्वत्सुतस्यतुनास्तितत्रहेतुः विविक्तेप्रकृतिपुरुषविलक्षणेपरमात्मन्येवदृष्टिर्यस्यतथाभूतत्वात्तद्दर्शनेनापिनास्माकंलज्जाचभूवेति ॥ ५ ॥

एवंभूतः सदाकुरुद्धजांगलांश्चउन्मत्तवन्मूढवज्जडवच्च विचरन्कथंवागजसाह्वयेहास्तिनाख्येपुरेसंप्राप्तः कथंचपौरैर्जनैरालक्षितः ॥६॥

कथंवापांडवेयस्यराजर्षेः परिक्षितोमुनिनाशुकेनसहसंवादः संवभूवसंवादंविशिनष्टि यत्रसंवादेएषासात्वतीसातयतिसुखयतीतिसात्परमात्मासातेःसुखार्थात्सौत्राद्धातोर्हेतुमण्णयंताद्वासरूपाविधिना"अनुपसर्गाल्लिंपविंद ॥ ३ । १ । १३८ ॥ इत्यादिनाशप्रत्ययाभावपक्षोकिपिसादितिव्युत्पत्तेः सप्रतिपाद्यतयास्तीतिसात्वतीमतुप्युगित्वान्ङीपुश्रुतिःश्रुतितुल्याप्रवृत्ता ॥ ७ ॥

संवादस्यासंभावनांव्यंजयन्नाहसइति समहायोगीशुकः गृहमेधिनांगृहाश्रमिणांगृहेषुगोदोहनमात्रंयावताकालेनगौर्दुह्यतेतावंतंकालमवेक्षते प्रतीक्ष्यमाणस्तिष्ठतिनत्वधिकमित्यर्थः विरक्तत्वादितिभावः कथमवेक्षतेतेषांगृहमेधिनामाश्रमं तीर्थीकुर्वन्पवित्रीकर्तुमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः

कुरुजांगलंकुरुविषयंप्राप्तः गजसाह्वयेहस्तिनापुरेकचिदुन्मत्तवत्कचिन्मूकवत्कचिज्जडवद्विचरन्मुनिः पुरवासिभिःकथमालक्षितःशुकत्वेनेतिशेषः पौरैरपियज्ज्ञानंदुःशकंकिंपुनरंतःपुरनिवासिभिः ॥ ५ ॥

किंचपरीक्षितः तद्दर्शनानंतरकालीनस्तेनसहसंवादः सुतरामसुलभइत्याशयवानाह कथंवेति यत्रयोः संवादेसात्वताहरेस्तत्संबंधिनीसात्वतीश्रुतिर्वर्ततेताद्दशःसंवादः पांडवेयस्यराजर्षेःपरीक्षितः तेनमुनिनासहकथंवा समभूत्नकथमपिघटतइत्येकान्वयः ॥ ६ ॥

इतोपितस्यतेनसहसंवादोदुर्घटइत्याशयवानाहसइति तदाश्रमंतेषांगृहस्थानांसतांगृहंतीर्थीकुर्वन् स्वपादकमलेनपवित्रीकुर्वन्महाभागः गृहमेधिनांगृहंगत्वापाणिभिक्षामाचरन् गोदोहनमात्रं ततोनाधिकमवाङ्मुखतयैकमनास्तिष्ठतिपरमन्यतो यातिहियस्मात्तद्दर्शनमसुलभमित्येकान्वयः ॥ ७ ॥

किंचहेसूतसुधाः अभिमन्युसुतंपरीक्षितं भागवतश्रेष्ठंप्राहुः किमितितत्राह तस्येतितस्येति तस्यपरीक्षितःमहाश्चर्यश्रोतृणामितिशेषः जन्मकलिवंधनादीनिकर्माणिचअस्माकंगृणीहीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

76

क्रमसंदर्भः ।

दृष्ट्वेत्यादौ मय्यननग्नत्वस्यापरिधाने हेतुत्वं तेन मर्यादावत्त्वस्य लक्षितत्वान्निकटागमनदृष्टिक्षेपाद्यसम्भावनया तासाम् युक्तम् । सुते तु नग्नत्वस्य तद्विपरीत्येन परिधाने हेतुत्वं युक्तमिति यद्यपि स्यात्तथापि यन्मद्दर्शने परिदधुर्न तु तद्दर्शने तच्चित्रम् । तस्मादमुम् न ददृशुरिति निश्चित्याप्युत्कण्ठया कथञ्चिद्ददृशुरेवेति सम्भाव्य तासामपलापखण्डनार्थं दर्शनमेव भङ्ग्या निश्चित्य पृच्छति सतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥　　श्रुतिर्वेदसारः ॥ ७ ॥

अपेक्षते प्रारब्धामासेन न तु तत्राप्यावेशेनेति ज्ञेयम् । स्त्रीपुंभिदाज्ञानस्याप्यभावात् । अत एव तीर्थीकुर्व्वन्निति स्वभावत एव ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सुबोधिनी ।

किंच सर्वदा असंप्रज्ञातसमाधिस्थः बहिःसंवेदरहित इति वक्तुमुपाख्यानमाह । दृष्ट्वाऽनुयांतमिति । अत्र ह्येवं कथा । कचित्सरोवरे नग्नाप्सरसः स्नांति तत्र नग्नं शुकंपुत्रमनुयांतं व्यासं दृष्ट्वा वस्त्राणि पर्यधुः । ततो व्यासस्य संदेहोजातः । कथं मां वृद्धमनग्नं दृष्ट्वा वस्त्राणि परिदधति पुत्रं तरुणं नग्नं दृष्ट्वा नेति संदेहात्ताः पृष्टवान् । तासामुत्तरं तवास्ति स्त्रीपुंभिदा न तु सुतस्येति । यद्यपि शाब्दं ज्ञानं वेदव्यासस्य निर्विचिकित्सं स्वरूपज्ञानं च तथाऽपि बहिःसंवेदनमस्ति । अधिकारित्वात् । पुत्रस्य तु नित्यारूढसमाधित्वान्न बहिः संवेदनमस्ति । तदाह । विविक्तदृष्टेरिति । विविक्ता अनात्मस्पर्शरहिता दृष्टिर्यस्येति । एवमष्टगुणानां भगवत्कथाबाधकानां विद्यमानत्वात् कथं कथाप्रवचनमिति । यद्यपि प्रव्राजकधर्मकरणात् "कीटवत्पर्यटेन्महीमिति" वाक्यात् समाधेरुत्थितः कैश्चिद्दृष्टः प्रार्थितो निर्बंधेनकथांकथयतीति न मंतव्यम् ।५। लोकानां ज्ञापकधर्मो महानयमिति नास्मिन्विद्यतइत्याह । कथमालक्षित इति । कुरुजांगलान् हस्तिनापुरदेशं आसमंताच्छुकोऽयमिति । पौरैरितिपुरवासाद्बुद्धिर्वैका भवति । ज्ञानं हि त्रेधा भवति । बहिः स्थैर्यादिनाःवचनेन सदाचारेण च । तन्निवृत्तं नास्तीत्याह । उन्मत्तमूकजडवदिति । गजेन समानः आह्वयो नाम यस्य तद्गजसाह्वयं नगर नामनिरुक्त्या तत्रत्या मत्ता इति लक्ष्यंते । अतएव ज्ञानभयाभावात्तीर्थविशेषत्वात् शुकस्य परिभ्रमणम् ॥ ६ ॥

अस्तु वा नगरं केषांचित् ज्ञानं तथाऽपि राज्ञा सह संवादः अनुचितः । राज्ञो राजर्षित्वात् अनाचारिषु श्रद्धाभावः । शुकस्य च मुनित्वात् सर्वज्ञत्वेन संवादसंभावनायां गमनाभावः । स च संबंधो बहुकालसाध्यः तदाह । यस्यैषा सात्वती श्रुतिः वैष्णवो वेदः ॥ ७ ॥

अस्तु वा तथापि गोदोहनकालादधिककाले गृहस्थगृहे संन्यासिनो वासोऽनुचितः । सोऽपि वासो न रागात् । तथासति रागपूर्त्यर्थं चिरकालमपि वासः संभाव्यते किंतु गृहस्थानामाश्रमं तीर्थीकुर्वन् । गृहमेधा बुद्धिः अतिप्रवृत्तिनिष्ठा तथातेषामेव चाग्रे संन्यासः तथासति पूर्वं दोषस्य विद्यमानत्वात् नाधिकारः संगदोषाच्च । अतः परमहंसैः गृहस्थाश्रमः अतीर्थोऽपि तीर्थीक्रियते ततो दोषद्वयं गच्छतीत्याह । स गोदोहनमात्रमिति । यथा हि गौर्धर्मदोहार्थं तावत्कालं निर्बंधं सहते तथा जगन्मित्रैरपि सोढव्यमिति हिशब्दार्थः । इयमवस्था महाभाग्येन प्राप्यतइति महाभागइति विशेषणम् ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

निर्विकल्पकत्वं प्रमाणयति दृष्ट्वेति । आत्मजं शुकं प्रव्रज्य यान्तम् अनुयान्तम् ऋषिं व्यासम् अनग्नमपि दृष्ट्वा देव्यो जलक्रीडनायुस्थिता लज्जया परिदधुः स्वस्ववस्त्राणीत्यर्थः न तु सुतस्य शुकस्य दर्शने इत्यर्थः । तच्चित्रम् अतो युवानं तत्रापि नग्नं तत्रापि सर्व्वत्र स्पष्टं विलोकयन्तं मत्पुत्रं वीक्ष्य एता न लज्जिताः मां तु वृद्धं सवसनं इतो युवतयः खेलन्तीति तद्दिशि दृशमप्यददानं विलोक्य लज्जन्ते स्म । तदिमा एव आर्जवेन कारणम् पृच्छामीति मुनौ पृच्छति सति जगदुः इयं स्त्री अयम् पुमानिति तव स्त्रीपुंभिदा अस्ति न तु तव सुतस्य । ननु कथमेतज्ज्ञानं तत्राहुः । विविक्ता पूता दृष्टिर्यस्य तस्येति । वयं युवतिजनाः कलाभिज्ञाः स्त्रीपुंसयोर्नयनदर्शनेनैव तदन्तस्तत्त्वं सर्व्वं ज्ञातुं प्रभवाम इति भावः ॥ ५ ॥

कुरुजाङ्गलान् देशविशेषान् । गजेन सह आह्वयो नाम यस्य तस्मिन् हस्तिनापुरे विचरन् ॥ ६ ॥

पाण्डवेयस्य परीक्षितः । मुनिना शुकेन । श्रुतिः संहिता ॥ ७ ॥

शुकस्य तेन सह बहुकालावस्थितिरेतद्व्याख्यानुरोधेनैव संभवेन्नान्यथेत्याह । स गोदोहनमात्रं कालं भिक्षामिषेण प्रतीक्षते वस्तुतस्तु तेषामाश्रमं तीर्थीकुर्व्वन् । तत्रत्यजीवमात्रेभ्योऽपि सद्गतिं प्रदातुमिति भावः ॥ ८ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

तस्यसमदर्शित्वेन निर्विकल्पत्वंदर्शयति । दृष्ट्वेति "धर्मपुत्रनिसेवस्वसुतीक्ष्णौचहिमातपौ । क्षुत्पिपासेचवायुंचजयनित्यं जितेंद्रिय" इत्येवंविधैः श्रीमद्व्यासवाक्यैः रेवप्रव्रजंतम् । आत्मजंशुकम् अनुयांतम् अनुगच्छतम् ऋषिम् व्यासंतु अनग्नमपिदृष्ट्वा नद्यांक्रीडंत्यो देव्यः ह्रियापरिदधुः । वासांसीतिशेषः नत्वात्मजंदृष्ट्वा परिदधुः तदसंगतंचित्रमद्भुतम् पुत्रस्यवीक्ष्य किमस्य स्त्रीपुंभिदास्तिनवेतिमुनौ

अभिमन्युसुतं सूत प्राहुर्भागवतोत्तमम् ।
तस्य जन्म महाश्चर्य्यं कर्म्माणि च गृणीहि नः ॥ ९ ॥
स सम्राट् कस्य वा हेतोः पाण्डूनां मानवर्द्धनः ।
प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट्श्रियम् ॥ १० ॥
नमन्ति यत्पादनिकेतमात्मनः शिवाय हानीय धनानि शत्रवः ।
कथं स वीरः श्रियमङ्ग दुस्त्यजां युवैषतोत्स्रष्टुमहो सहासुभिः ॥ ११ ॥
शिवाय लोकस्य भवाय भूतये य उत्तमःश्लोकपरायणा जनाः ।
जीवन्ति नात्मार्थमसौ पराश्रयं मुमोच निर्विद्य कुतःकलेवरम् ॥ १२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीव्यासंपृच्छतिसतिविविक्तदृष्टिः विविक्तजगद्विलक्षणोब्रह्मणिदृष्टिर्यस्यतस्यतवसुतस्यपुंभिदानास्तीति देव्यः जगदुरित्यन्वयः ॥ ५ ॥
एवंभूतः कुरुजांगलान्देशान्प्राप्तः गजसाहवये हास्तिनापुरे उन्मत्तमूकजडवद् विचरन्पौरैः कथमालक्षितः ज्ञातः ॥ ६ ॥
आसक्तस्याविरक्तेनसंवादो दुर्घटइत्याह । कथमिति राजर्षेः परीक्षितः एवंभूतेन मुनिनासहकथं संवादः संबभूव । यत्र संवादे श्रुतिः
तत्तुल्या सातयति सुखयतीति सात्वभगवान्सातेः सौत्रस्ययं तस्यकिपित्पम् सविषयतयास्या अस्तीतिसात्वती एषा संहिताप्रवृत्ता॥७॥
स्थायिनो यायिनासंवादोदुर्घटइत्यभिप्रायेणाह । सइति गोदोहनमात्रम् यावताकालेनगौर्दुह्यते तावंतकालम् तीर्थीकुर्वन्पविक्री-
कुर्वन् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

एक समय मे श्री शुकदेव जी नग्नही आगे चले आतेथे पीछे से वेदव्यास जी वस्त्र पहर कर जाते थे तब किसी सरोवर मे देव
स्त्री नग्न स्नान करती थीं शुकदेव जीको देख कर उन्हों ने वस्त्र नहीं पहरे व्यास जीको देखकर लज्जा से वस्त्र पहरे वह आश्चर्यदेख
कर व्यासजीने जब पूछा तबउन स्त्रियों ने कहा कि आपको स्त्री पुरुष का भेद ज्ञानहै शुद्ध दृष्टिवाले तुम्हारे पुत्र शुकदेवजीकोनहीं है॥५॥
ऐसे शुकदेवजी जब कुरु जांगल देश मे आये तब पुरवासियों ने उनको कैसे जाना जो पागल गूंगा विकल सरीके हस्तिनापुर
(दिल्ली) मे विचरते थे ॥ ६ ॥
परीक्षित राजर्षिका वह मुनिके साथ कैसे संवाद भया जहां कि यह सनातनी श्रुति रूपकथा भई ॥ ७ ॥
वह मुनि तो महा भाग्यवान् हैं गृहस्थों के गृह मे उनके स्थान को पवित्र करने के अर्थ गउ दुहने के काल पर्यंतही-
प्रतीक्षा करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

श्रोतुस्तु चरितमतीवाश्चर्यम् ॥ अतः कथयेत्याह,अभिमन्युसुतं सूत इति पञ्चभिः गृणीहि कथय ॥ ९ ॥
सम्राट् चक्रवर्त्ती । चेति वितर्के । कस्य वा हेतोः कस्मात् कारणात् । अधिराट् किंवन्तः अधिराजां श्रियं सम्पदमनादृत्य ॥ १० ॥
यस्य पादनिकेतं चरणपीठम् । ह स्फुटम् । धनान्यानीय शत्रवो नमन्ति । अङ्ग हे सूत । युवा तरुण एव । ऐषत ऐच्छत । अत्रार्ष-
मात्मनेपदम् । असुभिः प्राणैः सह ॥ ११ ॥
विरक्तस्य किं धनादिभिरिति चेत्तत्राह शिवायेति । लोकस्य शिवाय सुखाय भवाय समृद्धये भूतये ऐश्वर्याय च ते जीवन्ति न तु
आत्मार्थम् । एवं सति असौ राजा निर्विद्य विरज्यापि परेषामाश्रयं कलेवरं कुतो हेतोर्मुमोच नहि परोपजीव्यं स्वयं त्यक्तुमुचित-
मित्यर्थः ॥ १२ ॥

दीपनी ।

(प्रायोपविष्ट इति । प्रायेण मरणपर्यन्तानशनेनेति । परन्तु अयतम आयः प्रकृष्टः आयः प्रायो मरणं भावे घञ्प्रत्ययः । मरणार्थ-
मुपविष्ट इत्यर्थः । इति बुधरञ्जनी) ॥ १० ॥ १३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

अन्यच्चपृच्छति अभिमन्युसुतामिति हेसूतअभिमन्योः सुतंपरीक्षितंमहाभागवतंप्राहुः अतस्तस्यमहाश्चर्यंजन्मकर्माणिचनोस्माकं-
गृहणीहिकथय ॥ ९ ॥
सहति पांडवानांपांडुवंशजानांमानंप्राशस्त्यंवर्द्धयतीतिवर्द्धनःनंदादित्वात्कर्तरिल्युः सम्राट्सार्वभौमःसपरीक्षित्कस्यहेतोःकस्माद्धेतोर
धिराट्श्रियमधिराज्यसंपदमनादृत्यगंगायांप्रायोपविष्टः ॥ १० ॥
नमंतीति शत्रवः आत्मनः स्वस्यशिवायात्मनांयोगक्षेमायधनान्यानीयादायसमर्प्येत्यर्थः यस्यपरीक्षितः पादनिकेतंपादपीठंनमंति
हेत्याश्चार्यंसवीरः परीक्षित्युवासश्चपिदुस्त्यजांश्रियमधिराट्श्रियमसुभिः प्राणैःसहोत्स्रष्टुंत्यक्तुमैच्छत् अहोअत्याश्चर्यमेतत् ॥ ११ ॥
ननुमहाभागवतंप्राहुरितित्वयैवोक्तत्वाद्भागवतानांच देहतदनुबंधिषुविरक्तेः स्वाभाविकत्वाद्यनेदमाश्चर्यमित्यतआह शिवायेतियद्यपि
भागवताविरक्तास्तथापिउत्तमश्लोकोभगवानेवपरमयनंप्राप्यः प्रापकआधारश्चयेषांतेजनाभागवतानात्मार्थंजीवंतिकिंतुलोकस्यशिवायसंग-
लायभूतयेश्रियैभवायतस्याउत्तरोत्तरोदयायचजीवंति एवंपराश्रयंपरैर्लोकैः शिवाद्यर्थमाश्रयणीयपरोपकारकमित्यर्थः कलेवरंकुतोहेतोर्नि
विग्रहेयमत्वामुमोचतत्याज ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः

तस्यवैराग्यहेतुंपृच्छति ससम्राडिति पांडवानामभिमानवर्धनः ससम्राट्अप्रतिहताज्ञश्चक्रवर्तीकस्यवाहेतोरधिराट्श्रियंचक्रवर्तिसंप-
दंलक्ष्मीमनादृत्यतृणवत्कृत्वा गंगायांप्रायोपविष्टोभूदित्यन्वयः ॥ १० ॥
एवंविधश्रीसंगत्यागमहत्कारणंभवितव्यंतत्किमित्याशंक्याह नमंतीति शत्रवःमंडलपतयःआत्मनःशिवायस्वकल्याणायधनानिचा-
नीययस्यपरीक्षितःपदयोर्निकेतंपीठाख्यस्थानंनमंतीत्यन्वयः अंगसुत सवीरःअसुभिःसहदुस्त्यजांश्रियं अधिराजसंज्ञामुत्स्रष्टुंहातुंइयेष-
ऐच्छदहोआश्चर्यमेतदतोमहताहेतुनाभवितव्यंतत्किमितिभावः ॥ ११ ॥
पुनरपितदेवपृच्छति शिवायेति येउत्तमश्लोकपरायणाजनाः तेलोकस्यशिवादिप्राप्तयेजीवंतिनस्वार्थंजीवंतीत्यन्वयः तस्मात्परार्थं
कजीवनोऽसौकस्मात्कारणात्परामुत्कृष्टांश्रियंनिर्विद्यविरज्यकलेवरंदेहंमुमोचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥
इहास्यामवस्थायां प्रश्नराशौयत्किंचित्प्रश्नरूपंपृष्टस्त्वंतत्सर्वंकिंचनेत्यनुवर्तीकृत्यसम्यगाचक्ष्व कुतः छांदसाद्वेदविषयादन्यत्रपुराणा-
दौवाचांविषयेस्नातंनिष्णातंमन्यइतियस्मात्तस्मादित्यन्वयः ॥ १३ ॥

सुबोधिनी

श्रोतुः प्रश्नमाह चतुर्भिः । अभिमन्युसुतमिति । "पितृनाम्ना महत्त्वं हि मातृनाम्नाल्पहीनता । इति सर्वत्र बोद्धव्यंश्रीमद्भागवतेऽपि च"
अभितः परितो (सर्वतो) मन्युर्यस्य तत्वंतः क्षत्रियस्य चायं धर्मः । अतः क्रोधाभावाच्च वैष्णवः । सुतेति संबोधनं वृत्तांतपरिज्ञानाय ।
लोकवृत्तपरित्यागेन भगवदेकपरायणो महाभागवतः । "विसृजति हृदयं न यस्येति" वा प्राहुरिति सर्वलोकप्रसिद्धः । पूर्वमेव ताद-
शस्य भागवतेन यो विशेषस्तत्परिज्ञानाय पूर्वं विशेषं पृच्छति । तस्य जन्मेति महदाश्चर्यं यत्र मृतस्य गर्भोत्पतितस्य पुनर्जीवनमिति
भारतादिष्वेवमेव कथा कलिनिग्रहादीनि कर्माणि ॥ ९ ॥
वैष्णवस्य प्रायोऽनुचित इत्यभिप्रायेणाह । स इति । परीक्षिति लौकिकोऽप्युत्कर्षोऽस्ति । सम्राट् चक्रवर्ती । पांडूनामपि मानं
वर्द्धयति । पांडवप्रतिष्ठया नास्य प्रतिष्ठा किंतु विपरीतेत्यर्थः । गंगयैव च सर्वपुरुषार्थसिद्धिः किं गंगायां प्रायोपवेशनेन । पराजयस्त्वसं-
भावित एव यतः अधिका राज्ञामपि श्रीर्गृहे यस्य वर्त्तते तामप्यनादृत्य । एवं लोकवैष्णवाभ्यां प्रायोऽनुचितः ॥ १० ॥
किंच लज्जा तु सर्वतो महती । विशेषतः स्वेषु तत्कथं राज्ञां मध्ये प्रायोपवेशनमित्यभिप्रायेणाह । नमंतीति । पादयोर्निकेतं पादपीठं
पादुके वा । सर्वत्र देशेष्वस्य सिंहासने गत्वा स्वापराधमार्जनार्थं धनानि आनीय इत्याश्चर्यं शत्रवोऽपि नमंपि । आत्मनः शिवायेति ।
देशस्तु पूर्वमेवापहृतः स्वयं च संकटे पतिताः पुनः स्वदेशप्राप्त्यर्थं धनानि प्रयच्छंतीत्यर्थः । असमर्थस्तस्य पुरुषार्थो न भवतीति न मंत-
व्यम् यतो वीरः । वीररसस्य विद्यमानत्वात् । वीरस्य हि प्रायोपवेशेन मरणं लज्जाकरं भवति । किंच धनाद्यर्थं प्रायश्चित्तार्थं वा लोके
प्रायोपवेशनं सिद्धं तत्सार्वभौमश्रियास्त्यागविषयत्वात् धनार्थं न भवति । तदर्थत्वे च कथं श्रियं त्यक्तवानिति । तत्रापि प्राणैः सह को
वा मोक्ष्यति । लोके हि प्राणापेक्षयाऽपि धनं दुस्त्यजम् तस्करादिषु निर्णयात् । तत्रापि यूनः इच्छामात्रमपि दुर्लभं किं पुनः करणं ।
सत्यपार्त्तीयामहोइत्याश्चर्यम् ॥ ११ ॥
प्रायश्चित्तादिना तु परलोकसाधनार्थं वैष्णवस्य प्रायोपवेशनं न भवति किंतु जीवनमेवेत्याह । शिवायेति । प्रमादात्महापातकसंबंधे
ऽपि वैष्णवस्य न देहत्याग उचितः । तेषांस्वतः सेवासामर्थ्याभावेऽपि तान् दृष्ट्वा लोकानां करणं संभवति अतस्तेषां जीवनमेव सर्वेषां-
शिवाय भवति । शिवं शांतं सुखं भव उद्भवः लोके पुत्रपौत्राद्यभिवृद्धिः । "अमोघवीर्या हि नृपा" इति वाक्यात् । भूतये ऐश्वर्याय ।
अणिमाद्यष्टैश्वर्यं भगवत्सेवायां प्रासंगिकं "महापुरुषपूजाया" इति वचनात् । अतः सर्वेषां पुरुषार्थसाधकस्य देहस्य त्यागोऽनुचितः ।
निर्वेदेन देहादिपरित्यागोभूतहितार्थः । "अभयमभयं भूतेभ्य" इतिवचनात् । तच्च वैष्णवानां विपरीतमित्यभिप्रायेणाह । पराश्रयं निर्वि-
द्येति । निर्वेदहेतुरेव परित्यक्तव्यो न तु कलेवरम् । कस्यचिदेवहि धर्मस्य हेतुत्वं कले च अव्यक्तमधुरे वरमिति नामनिरुक्त्या अव्यक्त-
रसाविर्भावे हेतुरितिप्रतिभाति । स च भक्तिरसः अन्यस्य लोकवेदयोः प्रसिद्धत्वात् । अतो भक्तिरसाविर्भावकं शरीरं
कथं त्यक्तवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत्सर्व्वं नः समाचक्ष्व पृष्टोयदिह किञ्चन ।
मन्ये त्वां विषये वाचां स्नातमन्यत्र छान्दसात् ॥ १३ ॥
द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीयेयुगपर्य्यये ।
जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ॥ १४ ॥
स कदाचित् सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचि ।
विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥ १५ ॥
परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तरंहसा ।
युगधर्म्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

गृणीहि कथय ॥ ९ ॥ अधिकृत्य राजन्तीत्यधिराजो युधिष्ठिराद्यास्तेषामपि श्रियं प्राप्तामनादृत्य ॥ १० ॥
पादनिकेतं पादपीठम् । ह स्फुटम् युवा न तु वृद्धः । ऐषत ऐच्छत् । असुभिः प्राणैरपि सह ॥ ११ ॥
लोकस्य शिवाय मङ्गलाय । तदेव द्विधाभूतं विवृणोति । भवाय भवः संसारस्तन्निवृत्त्यै मशकाय धूम इतिवत् । यद्वा भवं संवर्द्धु
क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी । भूतये सम्पत्त्यै । पराश्रयं परेषामुपकारि । न हि परोपजीव्यम् वस्तु निर्विद्यापि त्यक्तुमुचितमिति
भावः ॥ १२ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

नोऽस्माकम् गृणीहिकथय ॥ ९ ॥ सम्राट् । सार्वभौमः गंगायांकस्मात्प्रायोपविष्टः ॥ १० ॥
युवैवतरुणएवकथंकस्मात्असुभिः प्राणैः सहश्रियम् उत्स्रष्टुम् ऐषतऐच्छत ॥ १२ ॥
शिवायकल्याणाय भूतयेऐश्वर्याय भवाय ऐश्वर्यस्योत्तरोत्तरोदयाय ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे सूतजी अभिमन्यु के पुत्र परीक्षितजी कों महात्मा लोक भागवतों में उत्तम कहते हैं उनके महाआश्चर्य रूप जन्म तथा कर्मों को
हमसे कथन करो ॥ ९ ॥ पांडवों के मानके वढानेवाले वह संपूर्ण पृथिवी के राजा किस कारण से राजा धिराज लक्ष्मी कों अनादर करके गंगाजी के किनारे
मरण पर्यंत उपवासव्रत कों धारण किये ॥ १० ॥ जिनके चरण पादुका कों शत्रुलोग भी अपने कल्याण के वास्ते धनों कों लाकर नमस्कार करते हैं वह वीरराजा युवा होकर हे
सूत अत्यंत दुस्त्यज लक्ष्मी कों प्राणों के सहित कैसे छोडने कों इच्छा किया अहो आश्चर्य है ॥ ११ ॥ जो भगवान के आश्रित पुरुष हैं वे तो लोकके सुख के लिये समृद्धिके लिये ऐश्वर्यकेलिये जीते हैं अपने लिये नहीं ऐसे परोपकारी
शरीरकों विरक्त होकर क्यों त्याग किया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

यत् किञ्चन पृष्टोऽसि तत् सर्व्वं नोऽस्मभ्यं समाचक्ष्व । यद्वयस्मात् वाचां विषये गिरां गोचरे अर्थे स्नातं पारङ्गतं त्वां मन्ये
छान्दसादन्यत्र वैदिकाद्व्यतिरेकेण अत्रैवर्णिकत्वात् ॥ १३ ॥ कस्मिन् युगे इत्यादिप्रश्नानां व्यासजन्मकथनपूर्व्वकमुत्तरमाह द्वापरे समनुप्राप्ते इति । कदेत्यपेक्षायामाह तृतीये युगस्य पर्य्यये परि-
वर्त्ते । वासव्यां उपरिचरस्य वसोर्वीर्य्याज्जातायां सत्यवत्यां योगी ज्ञानी व्यासो जातः ॥ १४ ॥ जलमुपस्पृश्य जले स्नानादिकं कृत्वेत्यर्थः । आसीनो बभूवेति शेषः । विविक्ते देशे इत्यादि चित्तैकाग्र्यार्थमुक्तम् । अनेनैव वदरिका-
श्रमम् स्थानं सूचितम् ॥ १५ ॥ तत्र च स ऋषिर्युगधर्म्मव्यतिकरादिकं वीक्ष्य सर्व्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तत् दध्याविति तृतीयेनान्वयः । परावरज्ञः अतीतानाग-
तावित् । अव्यक्तं रंहोवेगो यस्य तेन कालेन युगधर्म्माणां व्यतिकरं सङ्करं प्राप्तम् वीक्ष्य । तथा भुवि युगे युगे ॥ १६ ॥

दीपनी।

(तृतीय इति। तृतीयत्वं कलिमादाय वैपरीत्येन गणनया त्रेतायुगावसाने इत्यर्थः। इति व्याख्यालेशः।) परिवर्त्ते समाप्तिकाले सन्ध्याविति अर्थः। इति बुधरञ्जनी ॥ १४—२१ ॥

श्रीवीरराघवः

प्रश्नमुपसंहरतितदिति नोऽस्माभिःपृष्टस्त्वंतदेतत्पृष्टंसर्वसम्यगाचक्ष्वाख्याहि यदपिकिंचनापृष्टमस्तितदपिसमाचक्ष्व यदसीतिपाठेयद्यस्मात्पृष्टस्त्वंततः पृष्टंतदेतत्सर्वमन्यदपिकिंचित्समाचक्ष्वत्वामन्यच्छांदसाद्वेदवाक्यं विनावाचामितिहास पुराणादिरूपाणांविषयेस्नातंपारंगतमधिकृतंचासन्येवेदवाक्यव्यतिरिक्तेतिहासपुराणादि श्रवणे त्वामेवाधिकारिणंव्यासानुग्रहात्रोमहर्षणसुतंमन्यइत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवमापृष्टःसूतः कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयमित्यादिप्रश्नान्प्रतिविवक्षुस्तावत्तदुपोद्घातरूपंजन्मप्रभृत्येतत्पुराणोद्योगावधिकं श्रीव्यासचरित्रंतदनुप्रयुक्तंश्रीनारदवृत्तांतंचाहद्वापरइत्यादिनाध्यायत्रयेणाध्यायसमाप्ति द्वापरेयुगेसमनुप्राप्तेतत्रापितृतीयेऽस्ययुगस्यपर्यायेऽवसानेपराशरात्पर्वांसव्यामुपरिचरवसुवीर्यंजातायांसत्यवत्यांहरेः कलयांशेनयोगीश्रीव्यासोजातःजज्ञे ॥ १४ ॥

सव्यासःकदाचित्सरस्वत्यांनद्यांशुचिपवित्रंजलमुपस्पृश्याचम्यदंनित्यकर्मोपलक्षणं रविमण्डलेउदितेसविएकोऽसहायः विविक्तेनिर्जनेदेशेआसीनउपविवेश ॥ १५ ॥

ऋषिर्निखिलनिगमद्रष्टापरावरज्ञः प्रकृतिपुरुषेश्वररूपोत्कृष्टापकृष्टतत्त्वयाथात्म्यदर्शीसव्यासः अव्यक्तरंहःवेगोयस्यतेनदुर्निरीक्ष्यवेगेन कालेनहेतुनाभुविभूलोकेप्रतियुगंप्राप्तंधर्मव्यतिकरं धर्मव्यत्यासंकृतादियुगक्रमेणप्राप्तं धर्मस्यवृद्धिह्रासादिकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीविजयध्वजः।

कस्मिन्युगेइतिप्रश्नंपरिहरति द्वापरइति कृतयुगापेक्षयातृतीयेद्वापरेयुगेतेयुगपर्यवसानेसमनुप्राप्तेसतिहरेः कलयांशेनपराशरात्पराकृतःशरोहिंसायेनसतथोक्तः तस्माद्वासव्यांवसोरुपरिचरस्यपुत्र्यांसत्यवत्यांयोगीनित्यज्ञानीनाम्नाव्यासोजातोऽवतीर्णोऽतोद्वापरेयुगपर्यवसानेभागवतप्रवृत्तिरितिभावः ॥ १३ ॥

अवतारप्रयोजनमाह सकदाचिदिति सव्यासोभगवान्मुनिःशुद्धः कदाचित्सरस्वत्यानद्याजलमुपस्पृश्यसंध्याक्रियादिकंनिर्वर्त्यपद्मेद्रविमंडलेउदितेसतितत्तटेविविक्तेएकांतेस्वाश्रमएवासीनएकाकी ॥ १५ ॥

परावरज्ञःकालत्रयज्ञानीसः सर्वतःसारःसर्वोत्तमः ऋषिकुलावतीर्णः परावरज्ञत्वेहेतुर्वा त्रिकालदर्शित्वाद्वा अव्यक्तरंहसाऽनभिव्यक्तवेगेनभुवियुगंयुगेप्राप्तं युगधर्मव्यतिकरंयुगधर्मसांकर्यम् ॥ १६ ॥

तथातत्कृतंकालकृतंभौतिकानांभूतकार्याणांभावानांपदार्थानांशक्तिह्रासंचातएवजनांश्चाश्रद्दधानान् तात्पर्यशून्यान्निःसत्त्वान्निरुत्साहान्दुर्धामेधायेषांतेदुर्मेधास्तान्भाग्यशक्तिशून्यान्वा एवशब्दद्वयमप्यकारांतः ह्रसितायुषः अल्पायुषः ॥ १७ ॥

क्रमसंदर्भः।

छान्दसादिति वेदपुराणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकवद्भेदाभेदव्यवस्थयोक्तम् । माध्यन्दिनश्रुतौ च वेदपुराणेतिहासानामपौरुषेयत्वेनाभेदनिर्देशः कृतः। यथा "एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषद" इत्यादिना। ब्रह्मयज्ञाध्ययनेऽपि विनियोगो दृश्यतेऽमीषाम् । यद्ब्राह्मणानीतिहासपुराणानीति । अनेन च प्रणवादिमयं छन्दः सवर्णो यज्ञाख्यमत्रास्ति तत्रापि तस्याधिकारित्वं दर्शितम् । किन्त्वत्र कश्चिदुच्चारो भेदको गम्यः । यः खलु स्वरप्लुतादिवैशिष्ट्यमयो वैदिकस्तदभावात्। न चैवं सूताधिकारात् पुराणादीनां न्यूनत्वमाशङ्क्यम् । सकलनिगमवल्लीसत्फले श्रीभगवन्नाम्नि सर्व्वेषामधिकारात् सर्व्वयज्ञाधिकश्रीभगवद्भक्त्यन्तरवत्। श्रीभागवते तु आत्मारामशिरोमणेः श्रीशुकस्यापि सर्व्वस्ववद्वावेशात् ॥ १३ ॥

युगस्य तस्य द्वापराख्यस्य तृतीये पर्यये युगत्रयमन्यदतिक्रम्यातिक्रम्य वैवस्वतमन्वन्तरादितस्तृतीय आगमने सतीत्यर्थः "पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय "इत्यमरः ॥ १४ ॥

स इत्यस्य टीकायां बदरिकाश्रमस्थानं सूचितमिति सरस्वत्यास्तत्र श्रवणात्। शम्याप्राश इत्येव तु तस्य नाम वक्ष्यते ॥ १५ ॥

परावरज्ञ इति त्रिकम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सुबोधिनी।

एवं प्रश्नचतुष्टयमुक्त्वोपसंहरति। तत्सर्वमिति । उत्तरोत्तरप्रश्नेऽपि पूर्वस्य न दौर्बल्यम् । तदाह । सर्वमिति। ननु भागवतार्थेऽस्माकं परिचयः नान्यत्रेति न वक्तव्यमित्याह। मन्य इति। अत्रैवर्णिकत्वाद्वेदे परं न परिचयः। तदाह। अन्यत्र छांदसादिति ॥ १३ ॥

सुबोधिनी।

प्रथमप्रश्नस्य स्कंधांतरेषूत्तरं तृतीयचतुर्थयोस्तत्प्रकरणेऽतोहेतुभूतत्वात्तद्वितीय प्रश्नस्योत्तरमाह। द्वापरइति। भागवतनिर्माणा र्थमेव मुख्यतया तस्यावतार इति प्रथमं जन्माह ब्रह्मकल्पस्य प्रथममन्वंतरस्य तृतीययुगपर्यावृत्तौ व्यासस्य जन्म। प्रथमं युगपर्यायो- ज्ञानस्यस्वसाधनस्य कालः। द्वितीयः कर्मणः। तृतीयस्तु भक्तेः। तथापि धर्मांशानां बाधकत्वात् कृते त्रेतायां च न जन्म किंतु धर्मस्य द्विपरतायां संदेहे सर्वथामेव संदेहःसंशयद्वायंः। पराशरस्य भक्तत्वं पुराणांतरेष्वेवं सिद्धम्। मार्कंडेयनमस्कारे वयोवृद्धवचनात्। उप- रिचरवसोः पुत्री वासवी मत्स्यगर्भे जाताऽपि बीजधर्मयुक्तैव। अवतारप्रयोजनं योगीति योगः प्रवर्त्तनीयः। तत्रापि हरेः कलया। सर्व दुःखदूरीकर्तुर्ज्ञानकलया। योगस्तु भक्तियोगः। ज्ञानस्य त्ववतार एव तस्यापि फलं भक्तिः प्रयोजनं एवंभक्तिप्रवर्त्तनार्थमेवावतार इत्युक्तं भवति॥ १४॥

तस्य प्रासंगिकमाह। स कदाचिदिति। समस्तवर्णप्रवर्तिणो यत कदाचित्सर्वत्र नाशे सति तस्यापि ज्ञानविस्मरणे सरस्वत्याः शुचि जलमुपस्पृश्य तेन प्रबुद्धसावेशः पापपराजितमिव न भवतीत्याह। शुचीनि अनेन ज्ञानकलायां धर्मांशा एवाभिव्यक्ताः ततः स्वा- वतारप्रयोजनं विचारयन् सर्वेषां हितार्थं धर्ममपश्यदित्याह। विविक्तइत्यारभ्य कृपया मुनिना कृतमित्यंतम्। विविक्ते एकांते मनःस्थै- र्यार्थमेतत्। तदा एकः आसीनः। भौतिकदैविकात्मीयदोषत्रयाभाव उक्तः। उदिते रविमंडलइतिआवश्यककर्मकालाभाव उक्तः पुण्य- नक्षत्रस्य कालगुणानां च ज्ञापकं वा॥ १५॥

परे कालादयः अवरे अस्मदादयः करिष्यमाणोऽर्थे कालादीनां प्रतिबंधकाभवं प्राणिनां तथाऽदृष्टं च ज्ञातवानित्यर्थः। एतदनंतरं स ऋषिर्जातः। धर्मांशस्यैव प्रकटत्वात्। कालोहि महानधिकारी भगवतः सर्वकर्ता सर्वनियंता च। एवं सति व्यर्थः प्रयासोऽन्येषामिति कालनियंतुर्भगवतोऽवतार इतिज्ञापयितुं कालकृतमुपद्रवं प्रथमत आह। कालेनाव्यक्तेनाक्षरेण रंहो वेगो यस्येति अव्यक्ते वा प्रकृतौ रंहो वेगो यस्येति प्रकृतिप्रभृतीनांकालाधीनत्वमुक्तं अक्षरसंमतिर्वा। अव्यक्तो रंहो यस्येति वेति प्रतिक्रियाऽकरणार्थं हेतुरुक्तः। एतावता भगवद्व्यतिरिक्ताः तद्धीनास्तद्गुणावेति निरूपितं। फलितमाह। युगधर्मेति। चतुर्युगानां धर्माः तपोयज्ञस्वाध्यायदानादयः तेषां व्यति करो नाशः। अनधिकारिषु वा प्रवृत्तिः। सच व्यतिकरो नाकस्मिकः किंतु नियतः भुव्येव न स्वर्गे नाकस्मिकं किंतु युगे युगे प्राप्तम्॥ १६॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती।

स्नातं पाराशर्य वक्तुमतिसमर्थमित्यर्थः। छान्दसात् वैदिकाद्वाक्यादन्यत्र तत्रानधिकारादित्यर्थः। न चैवं सुताधिकाराद्वेदेभ्योऽस्य शास्त्रस्य न्यूनत्वमाशङ्क्यं सकलनिगमवल्लीसत्फले श्रीभगवत्यस्मि सर्व्वेषामधिकारात्। निगमकल्पतरोः फलमित्यखिलश्रुतिसारमि त्यत्रैवोक्तेः॥ १३॥

कस्मिन् युग इत्यादि प्रश्नानामुत्तरं वक्तुं व्यासजन्मकर्म्माण्यपि संक्षेपेणाह द्वापर इति। युगानां सत्यादीनां बहूनां पर्य्ययोऽतिक्रमो- यत्र तस्मिन् "पर्य्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय" इत्यमरः। बहुयुगातिक्रमे यद्द्वापरं तस्मिन्। तच्च कृष्णावतारसम्बन्ध्येव ज्ञेयम्। तदवतारश्च वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतितमे द्वापरे व्याख्यास्यते। कीदृशे तृतीये सन्ध्यारूपयुगरूपसन्ध्यांशरूपाणीति सर्व्वयु- गानि त्रिरूपाणि भवन्त्यतस्तृतीये सन्ध्यांशरूपे। वासव्याम् उपरिचरस्य वसोर्वीर्य्याज्जातायां सत्यवत्याम्॥ १४॥

उपस्पृश्य आचम्य सर्व्ववर्णाश्रमाणां यद्धितं तद्ध्यावीति चतुर्थेनान्वयः॥ १५॥

परावरज्ञः अतीतानागतविज्ञः युगधर्म्माणां व्यतिकरं कालेन नाशम्॥ १६॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

तोस्माभिर्यत्किंचिदृष्टोऽसितत्सर्वस्माचक्ष्वसर्व्वमाख्याहियतः छांदसात् वैदिकवाक्यात् अन्यत्रयाचाम इतिहासादिरूपाणाम् विषय- प्रतिमाधर्यस्नातंकृतसमाधिस्त्वांमन्ये॥ १३॥

कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयमित्यादिप्रश्नानामुत्तरंवक्तुंतत्रव्यासजन्मादिकमाहद्वापरेइति द्वापरे "अष्टाविंशेभविष्यंतिद्वापरेमत्स्ययोनिषु" इति कस्मिन्युगेप्रवृत्तेयम्... हरिवंशे सत्यवतीजन्मस्मरणात्तत्रैवअष्टावताराननुक्त्वा "नवमोद्वापरेविष्णुरष्टाविंशेपुरासवत् वेदव्यासस्तथाजज्ञेजातूकर्ण्यपुरस्कृत" इति श्रीवेदव्यासजन्मस्मरणाच्चसमनुप्राप्तेसम्यगनुपश्चाद्गतेसति तृतीयेयुगपर्ययेयुगस्यद्वापरस्यत्रेतानंतरः दिव्यसंवत्सरशतद्वयात्मकःप्रथमः पर्ययः द्विसहस्रदिव्यसंवत्सरात्मकोद्वितीयः पर्ययः दिव्यसंवत्सरशतद्वयात्मकः चरमभागः तृतीयः पर्ययः संध्यांशलक्षणः सन्निहितः कालस्तस्मिन् "पुनस्तिष्येचसंप्राप्तेकुरवोनामभारताः भविष्यंतिमहात्मानोराजानः प्रथिताभुवि तेषांत्वतः प्रसूतानांकुलभेदो भविष्यति- परस्परविनाशार्थंत्वामृतेद्विजसत्तम तत्राप्यनेकधावेदान्भेत्स्यसेतपसान्वितः कृष्णेयुगेचसंप्राप्तेकृष्णवर्णोभविष्यसीति मोक्षधर्मोक्तः। वासव्यांवसुकन्यायाम्॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥

कृतज्ञता प्रका[illegible]

सुविदितमस्तु [illegible]

[illegible] पूर्वं मुद्रण समये [illegible]

[illegible]

[illegible] राजर्षि

[illegible] राय बहादुर [illegible] मुद्राप्रदानेन

[illegible] प्रकाशित [illegible]

भगवत्कृपया [illegible] ।

प्रकाशकः [illegible] ॥

श्री [illegible] ॥

भौतिकानान्तु भावानां शक्तिह्रासश्च तत्कृतम् ।
अश्रद्दधानान् निःसत्त्वान् दुर्म्मेधान् ह्रसितायुषः ॥ १७ ॥
दुर्भगांश्च जनान् वीक्ष्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
सर्व्ववर्णाश्रमाणां यद्दध्यौ हितममोघदृक् ॥ १८ ॥
चातुर्होत्रं कर्म्मशुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् ।
व्यदधाद् यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्व्विधम् ॥ १९ ॥
ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः ।
इतिहासपुराणञ्च पञ्चमोवेद उच्यते ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इसविषयमे हमने जोकुछ पूछाहै सो सब हमसेकहो आप को वेदों से विना और सब शास्त्रों मे परिपूर्ण हम जानते हैं ॥ १३ ॥

सत्ययुग के अपेक्षा से तीसरा पवित्र सात द्वापर युगके प्राप्त होने पर श्रीहरिके अंशसे वासवी (सत्यवती) के गर्भ मे पराशरजीसे श्रीव्यासजी उत्पन्न भये ॥ १४ ॥

वह श्रीवेदव्यासजी सूर्यमंडल के उदय के समय मे सरस्वती का पवित्र जलसे आचमन करके एकांतमे वैठेथे तब ॥ १५ ॥

भूत भविष्यत् के ज्ञानी वह मुनि नहीं जानाजाता है वेग जिसका ऐसे काल भगवान् से युग २ मेधर्मो का विपर्यय भाव पृथिवी मे प्राप्त भया देखकर ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामी ।

भौतिकानां भावानां शरीरादीनाम् । तत्कृतं कालकृतम् । निःसत्वान् धैर्यशून्यान् । दुर्मेधान् मन्दमतीन् । (ह्रसितायुषः ह्रसितमायुस्तेजो येषां तान्) ॥ १७ ॥　　अमोघदृक् सर्व्वज्ञानसम्पन्नः ॥ १८ ॥

ततश्च होत्रोपलक्षिताश्चत्वार ऋत्विजश्चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयं कर्म्मचातुर्होत्रम् । शुद्धं शुद्धिकरम् । यज्ञसन्तत्यै यज्ञानामविच्छेदाय ॥ १९ ॥

चातुर्विध्यमेवाह ऋगिति । उद्धृताः पृथक्कृताः ॥ २० ॥

श्रीवीरराघवः ।

तथातत्कृतंधर्मकृतंभौतिकानामाकाशादिभूतपरिणामरूपाणां देवादिशरीराणांभूतानांतत्सृष्टानां जीवानांच शक्तिह्रासंशक्तिक्षयंचतथाजनानभिवीक्ष्यकथंभूतानश्रद्दधानान् श्रद्धामकुर्वाणान्स्वस्ववर्णाश्रमानुगुणधर्मानुष्ठानविषयकत्वरारहितान्निःसत्त्वान् दुर्बलास्तत्रामपिश्रद्धायां दुर्बलान्सत्त्यपिसत्त्वेदुर्मेधान्ह्रसितंसंकुचितमायुर्येषांतानन्नुष्ठानोपयुक्तज्ञानायूरहितान् ॥ १७ ॥

अतएवदुर्भगान्भाग्यहीनान्मुनिःपरमात्मयाथात्म्यमननशीलः अतएवामोघदृगवितथसंकल्पः दिव्येनचक्षुषायोगपरिशुद्धेनमनसासर्वेषांवर्णानामाश्रमाणांचहितंदध्यौचिंतितवान्चिंतापूर्वकं चकारेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवाह प्रजानांत्रैवर्णिकानांसंबंधितयाश्रेयः साधनतयाऽनुष्ठेयंवैदिकंवेदपूर्वभागबोध्यमतएव विशुद्धंभ्रमविप्रलंभादिपुरुषदोषास्पृष्टविधिबोधितं चातुर्होत्रंचातुर्होत्रशब्दवाच्यमंत्रप्रकाश्यं कर्मवीक्ष्यप्रजानामनुष्ठेयमालोच्यतावद्यज्ञानांसंतत्यैकर्तव्ययज्ञकलापादिविषयकबोधार्थंतद्वेदपूर्वमेकरूपेणावस्थितवेदमृग्यजुःसामाथर्वभेदेनचतुर्विधंविदधेव्यभांक्षीत ॥ १९ ॥

चातुर्विधेनविधानमेवदर्शयति ऋगितिऋगाद्याश्चत्वारोवेदाउद्धृताः मिश्रीभूतवेदराशेरुद्धृत्यसंनिवेशविशेषेणयोजिताः इत्यर्थःतथा इतिहासःपुराणानिचउद्धृतानीत्यनुषंगः कालेनविप्लुतानिमत्स्यादिपुराणानीतिहासाश्चोद्धृताइत्यर्थःइतिहासंपुराणानिचविशिनष्टिपंचमोवेदउच्यतेपंचमवेदत्वेनप्रसिद्धंतदित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीविजयध्वजः ।

दुष्टभाग्यान्वीक्ष्यमुनिर्यौनयान्दिव्येनचक्षुषाअपरोक्षज्ञानेनसर्वाश्रमाणांयद्धितंतद्धितंदध्यौचिंतितवानित्येकान्वयः सर्वज्ञस्यचिरध्यानमज्ञदृष्ट्यपेक्षयादुष्टमोहनायचेतिज्ञातव्यम् अमोघदृक्अवंच्यज्ञानः ॥ १७ ॥

श्रीविजयध्वजः

चातुर्होत्रमिति चत्वारो होतारो होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माख्या यस्मिंस्तत्तथोक्तं दर्शादिचातुर्होत्रपर्यन्तैर्मन्त्रैः प्रका-
किंहितमपश्यदिति तत्राह　　चातुर्होत्रमिति चत्वारो होतारो होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माख्या यस्मिंस्तत्तथोक्तं दर्शादि चातुर्होत्रपर्यन्तैर्मन्त्रैः प्रका-
श्यं वा अग्निष्टोमादिकं कर्म प्रजानां वैदिकानां शुद्धं शुद्धिकरं रागादिवर्जितं वा　वीक्ष्य यज्ञसंतत्यै अग्निष्टोमादियज्ञपरंपराप्रवर्तनाय एकमविभक्तं-
वेदमृगादिभेदेन चतुर्विधं व्यदधादित्येकान्वयः　आदिमध्यावसानेषु हरिस्मृत्यात्पूज्यत्वेनाक्रियमाणं कर्म प्रजानां ज्ञानद्वारा शुद्धिकरमपश्यदि-
तिभावः ॥ १९ ॥

कथं विभक्तमित्यत्राह ऋगिति वेदव्यासेन मूलवेदसमुद्रात् ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याश्चत्वारो वेदाः उद्धृताः न तु कृताः तदर्थज्ञानाय कृतम्
इतिहासपुराणं च वेदार्थावेदकत्वात् पंचमो वेद इत्युच्यते पंचमो वेद इत्युक्तेः इतिहासादीनां शब्दतो रचनेऽन्यर्थतः तस्य नित्यत्वादिति ज्ञातव्यम् १९
तत्र तेषां वेदानां मध्ये ऋग्वेदप्रवर्तकः पैलो नामर्षिरिति प्रत्येकमन्वयः　जैमिनस्यापत्यं जैमिनिः सामगाः शिष्येषु गमयति प्रवर्तयतीति वा सामगः
कविः सूक्ष्मज्ञानी　ततो जैमिनेरनंतरमेकः प्रधानः वैशंपायन एव यजुर्वेदानां निष्णातः प्रवर्तकस्तथेति विशेषः　एवशब्देन सुर्यात् अन्यः प्रतिषिध्यते न तु
सूर्यस्तथा सति वस्यशाखाविरोधात् ॥ २० ॥

क्रमसंदर्भः ।

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमि-
इतिहासेति । तथा च सांम्नि कौथुमीयशाखायां छान्दोग्योपनिषदि ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमि-
तिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमित्यादि । अन्यत्र च वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमानिति । अन्यथा पञ्चमत्वं नावकल्पेत समजा-
तीयत्वात्संख्यायाः ॥ तृतीयस्कंधे च वक्ष्यते ॥ "इति हासपुराणानि पंचमं वेदमीश्वरः सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः" इति
पञ्चमत्वे कारणं वायुपुराणे सूतवाक्यम्—एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् । चातुर्होत्रमभूत्तस्मिन् तेन यज्ञमकल्पयत् ॥
आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथैव च । उद्गात्रं सामभिश्चैव ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥ आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिर्द्विज-
सत्तमाः पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः । यच्छिष्टन्तु यजुर्वेद इति शास्त्रार्थनिर्णयः ॥ इति । स्कान्दमाग्नेयमित्यादिसमाख्या-
स्तु प्रवचननिबन्धनाः काठकादिवत् ॥ २० ॥

सुबोधिनी ।

काले धर्मनाशमुक्त्वा पदार्थनाशमप्याह । भौतिकानामिति । भौतिकानामस्मदादीनां चकाराद्भूतानां शक्तिः । स्वाध्यायादीनां
कालेन धर्मनाशमुक्त्वा पदार्थनाशमप्याह । भौतिकानामिति । भौतिकानामस्मदादीनां चकाराद्भूतानां शक्तिः । स्वाध्यायादीनां
कृषिवृष्ट्यादीनां वा तत्कृतम् । कालकृतं चतुर्दोषानाह । अश्रद्दधानानिति । सर्वत्र श्रद्धारहितान् । सत्त्वं बलं विवेको वा । दुर्मेधान् बुद्धि-
रहितान् । चित्तमनोबुद्धिनाशा उक्ताः । अंतःकरणेष्वहंकार एव पुष्ट इत्यर्थः अतएव आयुषोऽप्यपचयइत्याह ॥ १७
कर्मणा हि भाग्यमुत्पद्यते तत्कालादीनां शुद्धितारतम्येन महाभाग्यजनकत्वं द्वापरादौ तु घरणां दुष्टत्वात् दुर्भाग्यत्वम् । एतत्सर्वं
न तर्कितम् किंत्वापेक्षानेन प्रमितं तथासत्युपायज्ञानं भवतीत्यर्थः । पाखंडधर्माः स्वतएवोत्पद्यंतइति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । सर्ववर्णाश्रमाणा-
मिति । चकारात् अवांतरदेशादिधर्माः । अनेन वर्णाश्रमदेशव्यतिरिक्ताः धर्माः पाखंडा इतिनिरूपितम् । तेषामपाखंडानामिदं दध्यौ ।
सत्यसंकल्पात् हितं स्फुरतीत्यत आह । अमोघदृगिति ॥ १८ ॥
यज्ञ एव सर्ववर्णाश्रमहितकर इत्याह । आर्षज्ञानत्वाच्च युक्तिरपेक्षते । युक्तिस्तु आधिदैविकः कालो वा भौतिककालकृतदोषदूरीकर-
णासमर्थः । अथवा कालनियामको विष्णुः । तदुभयात्मकत्वाद्यज्ञस्य स च श्रौतो विष्णुः प्रमाणांतराच्च वेदो बलिष्ठः सर्वधर्मैकवाक्यतां
धत्ते तस्य स्वरूपमाह । चत्वारो होतारो यत्रेति । ते यज्ञनायका होतृशब्देनोच्यंते । अध्वर्युप्रभृतयः अथवा दश होता चतुर्होता पंचहो-
ता षड्ढोता सप्तहोतेति चतुर्होतारः ते अग्निहोत्रादीनां मूलमिति । चातुर्होत्रमग्निहोत्रादिपंचकं यत्कर्म कर्मेतिनामधेयम् । तद्धि ससाधनं
वित्यमिति कालास्पर्शाच्छुद्धं । प्रकर्षेण जातानां । तत्र वेदः प्रमाणमित्याह । वैदिकमिति । तेषां यज्ञानां विस्तारार्थं वेदं चतुर्धा कृतवा-
नित्याह । व्यदधादिति । अक्रमरतया निरूपणात् बुद्धिसौकर्येण यज्ञसंततिः अभिधेयांशभेदव्यवस्थया वा ॥ १९ ॥
तान् भेदानाह । ऋग्यजुः सामाथर्वाख्या इति । ऋग्वेदेन होता करोति यजुर्वेदेनाध्वर्युः सामवेदेनोद्गाता चतुर्थेन ब्रह्मा । तत्तत्कर्म-
प्रतिपादकानां मंत्राणां ब्राह्मणानां च खंडा उद्धृता वेदशब्दवाच्या जाताः तेषामपेक्षितधर्मप्रतिपादकः पंचमो वेदः इतिहासपुरा-
णाख्यः ॥ २० ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

भौतिकानां मायानां शरीरादीनां । तत्कृतं कालकृतम् । निःसत्त्वान् रजस्तमोप्रधान् ॥ १७ ॥ १८ ॥
ततश्च ज्ञानयोगभक्त्ययोग्यानां सर्वासाम् प्रजानां कर्मैव शुद्धं शुद्धिकरम् । कीदृशं होता उद्गाता अध्वर्युर्ब्रह्मेति चत्वारोऽपि
होतारस्तन्निमित्तं चातुर्होत्रम् । यज्ञानां सन्तत्यै अविच्छेदाय ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

तत्रर्ग्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिःकविः ।
वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषामुत ॥ २१ ॥
अथर्व्वांगिरासामासीत् सुमन्तुर्दारुणोमुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥ २२ ॥
त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्ननेकधा ।
शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्तेशाखिनोऽभवन् ॥ २३ ॥
त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्य्यन्ते पुरुषैर्यथा ।
एवञ्चकार भगवान् व्यासः कृपणवत्सलः ॥ २४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्ववर्णाश्रमाणांयद्धितंतद्दध्यौइत्युक्तम् । तत्रत्रैवर्णिकहिताचरणमाह चातुर्होत्रमिति । प्रजानां त्रैवर्णिकानांसंबंधिवैदिकम् । चातुर्होत्रम् । चातुर्होत्रसंज्ञकाः "चितिस्रुक्चितमाज्यमित्यादयोमंत्रास्तत्पूर्वकम् अग्निहोत्रादिसोमांतम् प्रवृत्तकर्म वीक्ष्य आलोच्य यज्ञसंतत्यै यज्ञानामविच्छेदाय । "यत्रि वेदांश्चग्रहिणोतीति श्रुतेः । अनादिसिद्धाएवसर्वेवेदाः पूर्वमिश्रिताः आसन् । तमेकंसर्वसमुदायमूलं वेदं चतुर्विधंव्यदधात् व्यभांक्षीत् ॥ १९ ॥

चातुर्विध्यमाह । ऋगिति त्रैवर्णिकानामन्येषांचाहिताय । इतिहासः पुराणानिचउद्धृतानि । तेषांसमुदायः पञ्चमोवेदइत्युच्यते । तत्रार्थविवेकः महाभारतः प्राचीनपञ्चकालविप्लुतः "सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयदितिवदुद्धृतः । एवं पुराणान्यपीतिसंक्षेपः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

और उसी कालका किया हुआ शरीरादिकों का भूतों का शक्ति ह्रासकों देखकर बिना श्रद्धा वाले विना धैर्य वाले दुर्बुद्धि अल्पायु वाले ॥ १७ ॥

दुर्भाग्य वाले मनुष्यों को दिव्य चक्षुसे देखकर दिव्यदृष्टि वाले मुनि सर्व वर्ण आश्रमों के हितका चिंता करते भये ॥ १८ ॥

प्रजाओं के लिये चतुर्होत्र वैदिक कर्मको सुंदर जानकर यज्ञों के विस्तार के वास्ते एक वेदको चार प्रकार से विभाग किये ॥ १९ ॥

ऋक् यजुर साम अथर्व नामक चार वेद उद्धार किये इतिहास और पुराण यह पंचम वेद कहाजाता है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामी ।

निष्णातः पारङ्गतः ॥ २१ ॥　　दारुणः अथर्वोक्ताभिचारादि प्रवृत्तेः ॥ २२ ॥

शाखाविभागमाह त एत इति । व्यस्यन् विभक्तवन्तः ॥ २३ ॥

वेदविभागप्रयोजनमाह त इति । ये पूर्व्वमतिमेधाविभिर्धार्य्यन्ते त एव ॥ २४ ॥

दीपनी ।

(अथर्व्वाङ्गिरसामित्यस्यार्थः अथर्व्वणामिति । निष्णात इति पूर्व्वेणान्वयः । अथर्व्ववेदोक्तमन्त्रेषु निष्णात आसीदित्यर्थः । गङ्गाधरभूधर इत्यादिवदत्र कर्म्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति विवेकः ॥) दारुणः भयानक इत्यर्थः (इतिहासपुराणानामिति । अत्रापि पूर्व्ववत् निष्णात इत्यनुषञ्जनीयः । ननु अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विनेत्यादिपुराणवचनात् कथं सूतस्याध्यापनाधिकारः पाठकत्वेनाधिकारो वेति चेन्मैवं तस्य भगवदवतारविशेषत्वात् । तथाहि कूर्म्मपुराणीयत्रयोदशाध्यायवचनानि—वेणपुत्रस्य वितते पुरा पैतामहे मखे सूतः पौराणिको जज्ञे मायारूपः स्वयं हरिः ॥ प्रवक्ता सर्व्वशास्त्राणां धर्म्मज्ञो गुणवत्सलः । तं मां वित्त मुनिश्रेष्ठाः पूर्व्वोद्भूतं सनातनम् । एतस्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम् । श्रावयामास सम्प्रीत्या पुराणं पुरुषोत्तमः ॥ मदन्वये च ये सूताः सम्भूता वेदवर्जिताः । तेषां पुराणवक्तृत्वम् वृत्तिरासीदजाज्ञया इत्यादीनि ।) ॥ २२—३३ ॥

श्रीवीरराघवः ।

तत्रऋगादीनांमध्येऋग्वेदधरः पैलःअध्ययनपूर्वकऋग्वेदंपैलोमुनिर्दधारेत्यर्थः कविर्विद्वान्जैमिनिस्तु सामगःअध्ययनपूर्वकमृगाद्य-र्णाणिसामानिजगावित्यर्थःवैशंपायनएकएवऋषियंजुषांनिष्णातः पारंगतः मतः स्मृतःअवांतरभेदा- भिप्रायेणयजुषामित्युक्तम् ॥ २१ ॥

एवमथर्वांगिरसामित्यत्रापितेषांनिष्णातः दरुणोपस्यंदारुणःसुमंतुर्नाममुनिरासीत् अथर्वाख्यानांगिरांसितेषामितिहासानांपुराणानांच निष्णातस्कमेममसूतस्यपितालोमहर्षणः ॥ २२ ॥

सर्वएवैतेभगवतोव्यासस्यानुग्रहादेवनिष्णाताबभूवुरित्यर्थतोद्रष्टव्यम् ततस्तएतेपैलादयःस्वंस्वंवेदंशिष्यैः प्रशिष्यैःशिष्याणामपिशि ष्यैस्तेषामपिशिष्यैश्चशिष्यादिद्वारेत्यर्थः अनेकधाव्यस्यन् व्यभांक्षुरित्यर्थः ततस्तेवेदाः शाखिनोऽभवन् व्यस्तशाखाअभवंस्तत्रऋग्वेदएक विंशतिशाखाभेदंप्राप्तः यजुर्वेदस्त्वेकशतधासामवेदस्तु सहस्रधा आथर्वणस्तुनवधेतिविवेकः ॥ २३ ॥

किमर्थमेवमात्मनाशिष्यादिमुखेनचव्यभांक्षीदित्यपेक्षायांप्रयोजनंदर्शयन्व्यासनामनिर्वक्तितइति दुर्मेधैरल्पप्रज्ञैःपुरुषैस्तएतेवेदायथा धार्यंतेयथासंनिवेशितेषुधार्यंतेएवंतथाचकारभगवान् श्रीव्यासस्तत्रहेतुः कृपयेणुवत्सलःवात्सल्ययुक्तःयतोवेदान्व्यस्यत्व्यभांक्षीदतएव व्यासइतिप्रसिद्धोवभूवेतिभावः ॥ २४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

दारुणोवरुणपुत्रःसुमंतुर्नाममुनिरथर्वांगिरसाम्अथर्ववेदानांप्रवर्तकआसीत् मेपितारोमहर्षणःइतिहासपुराणानांप्रवर्तकः ॥ २१ ॥

भगवदाज्ञप्रवर्तकंचतुर्णांवेदानांशाखोपशाखाभेदेनऋषिकृतविभागमाह तएवेतितएवपैलादयःऋषयःस्वंस्वंवेदमनेकधाव्यस्यन्व्यभ-जन्नित्यन्वयः तेवेदाःशिष्यप्रशिष्यादिभिःशाखिनःतस्मात्पूर्वंशाखावंतोभवन्नित्यन्वयः ॥ २२ ॥

व्यासनामनिर्वचनायाह तएवेति दुर्मेधैः अल्पप्रज्ञैःपुरुषैःतएववेदायथाधार्यंतेपठिताःअवधृतार्थाःक्रियंतेएवंतथाशिष्यप्रशिष्यादिभिः शाखोपशाखाभेदेनव्यवस्थत्चकार तस्मात्व्यासइति किमर्थमितितत्राह कृपणवत्सलःदीनजनस्निग्धः ॥ २३ ॥

एवंभगवद्भक्तानांत्रैवर्णिकानांवैदिककर्मानुष्ठानेनशुद्धांतःकरणानामधोक्षजोपासनाजनितज्ञानेनमुक्तिः स्यादितिव्यासेनस्थापितंतदनधि-कारिणांस्त्रीशूद्रादीनांहरिभजनंकुत्रोक्तमुपायेनेत्याकांक्षायामाह । स्त्रीशूद्रेति । वेदोक्तकर्मश्रेयसिपुरुषार्थसाधनेमूढानामतएवानधि-कारिणांस्त्रीशूद्रद्विजाधमानांत्रयीत्रयोवेदाःश्रोतुंनयोग्याःइतितस्मादतएवंमयाकरिष्यमाणभारतादिशास्त्रोक्तविधिनाइहजनेश्रेयोभवेदिति-कृपयामुनिनासर्वज्ञेनव्यासेनभारताख्यानंकृतमित्यन्वयःअत्रेतत्प्रमेयमवगंतव्यम् स्त्रीशूद्रादिकृपयाभगवताभारताख्यानस्यकृतत्वात्तेषामेव-तत्राधिकारोनान्येषामितिशंकामाभूत्“इतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेदितिवचनात्ब्राह्मणादीनामपिवेदार्थपरिज्ञानायभारताद्यभ्यास-स्यआवश्यकत्वेनोक्तत्वादुभयत्राधिकारोयुज्यते तेषांस्त्रीशूद्रादीनांतुगत्यंतराभावात्तदुक्तानुष्ठानेनमुक्तिरितिभावः ॥ २४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

एक एवेति पैपलादिष्वप्यन्वितम् ॥ २१ ॥

अथर्वांङ्गिरसामाथर्वणाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ १९ ॥

सुबोधिनी ।

भिन्नेष्वंशप्रतिष्ठापनार्थमाह । तत्रेति । अत्र तु क्रमो मंत्राणामिति न विरोधः । पैलादयः ऋषयः ॥ २१ ॥

सुमंतुर्दारुण इति आभिचारिकबाहुल्यादिति केचित । वस्तुतस्तु स्वाभाविकदुष्टत्वात अग्रे यज्ञेषु तस्याप्रवेश इति । तथाऽपि पाठने हेतुः । मुनिरिति । इतिहासपुराणानां सर्वाधिकाराय रोमहर्षण उक्तः ॥ २२ ॥

तैः पञ्चभिरपि स्वांशः खंडशो बहुधा व्यस्त इत्याह । तएतइति । ऋषित्वात्खंडशो व्यासे न दोषः । शाखानां शाखित्वं । बहुधाव्य-स्ताऽप्येका शाखा धारणेऽशक्या जातेत्याह । तएवेति दुर्मेधैः बुद्धिरहितैरपि यथा यथावत अर्थज्ञानाभावेऽपि लक्षणैः समानादिभिः बहुकालाभ्यासेन कथंचिद्धार्यतइत्यर्थः । अर्थांतरमुपसंहरति । एवमिति । मूर्खसंधारणपर्यंतमेवं कृतवान् । तत्र हेतुः भगवानिति । भग-वतः तथैवेच्छा यन्मूर्खपर्यवसानं भविष्यतीति । तर्हि न कर्त्तव्यम् स्यात् अवतानर्थक्षधारणे वेदानां निर्वीर्यत्वप्रसंग इत्यतआह । व्यास इति व्यासत्वात्कृतवानित्यर्थः । तथाऽपि महतोऽधिकारिणोऽपि नान्यथाकरणमुचितमित्यत आह । कृपणवत्सल इति । अपहतपाप्मत्वा-त्स्वाध्यायस्य तावन्मात्रेणापि कृतार्थता भविष्यतीति प्रजासु दयया कृतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीविश्वनाथ चक्रवर्ती ।

दारुणः अभिचारादि प्रवृत्तेः ॥ २२ ॥ व्यस्यन् विभक्तवन्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥ २५ ॥
एवं प्रवृत्तस्य सदा भूतानां श्रेयसि द्विजाः।
सर्वात्मकेनापि यदा नातुष्यद्धृदयं ततः ॥ २६ ॥
नातिप्रसीदद्धृदयः सरस्वत्यास्तटे शुचौ।
वितर्कयन् विविक्तस्थ इति प्रोवाच धर्मवित् ॥ २७ ॥
धृतव्रतेन हि मया छंदांसि गुरवोऽग्नयः।
मानिता निर्व्यलीकेन गृहीतं चानुशासनम् ॥ २८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

यजुषामिति बहुवचनंस्वगतप्रकरणभेदाभिप्रायम् अथर्वांगिरसामिति बहुवचनंपूर्ववत् अथर्वसंज्ञकानि अंगिरसादृष्टानि। आंगिरांसिप्रकरणानितेषाम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

ते पैलादयः व्यस्यन् विभक्तवंतः तेचवेदाः पैलप्रभृतिशिष्याधैर्व्यस्ताः। शाखिनोऽभवन्। तत्र ऋग्वेदएकविंशतिशाखाः यजुर्वेदएकोत्तरशतसंख्याकाः सामवेदश्चसहस्रसंख्याकाः अथर्वणोतुनवैवशाखाः इतिविवेकः ॥ २३ ॥ दुर्मेधैर्मंदप्रज्ञैः ॥ २४ ॥

भाषा टीका।

तहां ऋग्वेद के ग्रहण करने वाले पैलऋषि भये सामगान करनेवाले कवि जैमिनि भये एक वैशंपायन यजुर्वेदमें प्रवीण होतेभये २१ क्रूर सुमंतुमुनि अथर्ववेद के अध्येता भये हमारे पिता रोमहर्षणजी इतिहास पुराणों के वक्ता होते भये ॥ २२ ॥ इनसब ऋषियों ने अपने २ वेदों को अनेक प्रकार विभाग किया उनके शिष्य प्रशिष्यों से वे वेद नाना शाखा वाले होगये ॥ २३ ॥ वेही वेद जैसे दुर्बुद्धि पुरुषों से धारण किये जांय तैसे दीनोंके दयालु भगवान् श्रीवेदव्यासजी ने करदिया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामी।

किञ्च स्त्रीशूद्रेति। द्विजबन्धवस्त्रैवर्णिकेष्वधमाः तेषां कर्म्मरूपे श्रेयसि श्रेयः साधने। एवं भवेत् अनेनैव प्रकारेण श्रेयो भवत्विति ॥ २५ ॥
भूतानां श्रेयसि हिते। सर्व्वात्मकेनापि (अनेकोद्देशवतापि) कर्म्मणा ॥ २६ ॥
नाति प्रसीदत् हृदयं यस्य सः। चित्ताप्रसत्तौ हेतुं वितर्कयन् इदमुवाच स्वगतम् ॥ २७ ॥
मानिताः पूजिताः ॥ २८ ॥ २९ ॥

श्रीवीरराघवः

एवंकृतवतापिमुनिनाव्यासेनस्त्रीणांशूद्राणांचद्विजबंधूनांत्रैवर्णिकाभासानांच श्रुतिगोचराश्रवणविषयः त्रयीऋगादिभिन्नोवेदः नभवतिअध्ययनस्योपनयनांगकत्वादुपनयनस्यचतै वर्णिकादित्वात्स्त्रीशूद्रादीनांवेदाध्ययनयोग्यतानास्ति अतएव कर्मश्रेयसिवैदिककर्मसाध्येश्रेयसि मूढानांपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनविषयक ज्ञानविधुराणामन्यथाश्रेयोनभवे दित्थंतुभवेदिति- हेतुमालोचयता ॥२५ ॥
कृपयाभारतमाख्यानंकृतंहेद्विजाएवंसर्वात्मकेनप्रकारेणापिभूतानां लोकानांश्रेयसिनिमित्तेसदाप्रवृत्त स्यापिवादरायणस्यहृदयं मनोयदानातुष्यन्नजहर्ष ततस्तदानातीवप्रसीदत्प्रसन्नंहृदयंयस्यतथाभूतः शुचौपरिशुद्धेसरस्वत्यास्तटेविविक्तेनिर्जनेदेशेस्थितःवितर्कयन्नसंतोषहेतुः कोवेतिविचारयन्धर्मविद्बादरायणइदंस्वगतंवक्ष्यमाणमुवाचच ॥ २६॥ २७ ॥
तदेवाह धृतव्रतेनेत्यादिचतुर्भिः धृतंव्रतंछंदोगुर्वग्निसेवोपयुक्तं येनतेनमयाछंदांसिछंदोधिदैवतानिगुरवोऽग्नयोनिर्व्यलीकेननिष्कपटभावेनमानिताबहुमानि ताःपूजिताइतियावत्छंदआदीनामनुशासनंगृहीतंकृतंच ॥ २८ ॥

श्रीविजयध्वजः

केनहेतुनाकुतः संचोदितइति प्रश्नंपरिहरिष्यन् प्रायः कृतावतारकार्यस्यदुर्जनात् मोहयतो व्यासस्य लोकानुकरणप्रकारमाह एवमित्यादिना हे द्विजाः भूतानांसदाश्रेयसिनित्यमुक्तिसाधने एवंप्रवृत्तस्यापियदाहृदयंसर्वात्मकेननातुष्यत् मेमनोवतारप्रयोजनेन सर्वप्रकारेणालमित्यलंबुद्धिर्नापततस्तदा ॥ २५ ॥

धर्मज्ञानीनातिप्रसन्नहृदयः अवतारप्रयोजनानलंबुद्धिमान् सरस्वत्यास्तटे तत्रापि शुचौदेशे विविक्तस्थएकांतेतिष्ठन् लोकदृष्ट्याऽमलंबुद्धिकारणंकिंचेतिविविधं तर्कयन् विचारयन्निदंवक्ष्यमाणमेवात्मानं प्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

धृतव्रतेनलौकिकाचारोपेक्षयावेदव्रतधारणवतामयानिर्व्यलीकेन निर्व्याजेनचेतसेतिशेषः छंदांसिवेदाः । गुरवोऽध्यापकाः चेतान्ग्नयः मानिताः सत्कृताः अनुशासनमाज्ञाचगृहीता हिशब्देनविप्रादिभिर्वेदव्रतादिवैदिककर्मावश्यंकर्तव्यमिति दर्शयति ॥ २७ ॥

यत्र भारतेस्त्रीशूद्रादिभिरपि त्रैवर्णिकैरुतानुष्ठेयोधर्मोदृश्यते । तस्यभारतस्यकरणेनाम्नायार्थः वेदादिसंप्रत्ययार्थः प्रदर्शितोहि । तत्र किंचिदुर्वरितंनास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सुबोधिनी ।

अन्येषामुपायमाहस्त्रीशूद्रद्विजबंधूनामिति । यज्ञद्वारा हि वेदे स्त्रीणामुपयोगः अवीरवतीनां तु तदभावात् त्रैवर्णिकस्त्रीणामपि वेदश्रवणनिषेधः शूद्राः स्वतंत्राः नतु सेवकाः त्रैवर्णिकयाज्ञिकसेवकानां तदाश्रमलक्षणेन वेदार्थोपयोगिना मापाततोवेदश्रवणस्यावश्यकत्वात् द्विजबंधवः कुंडगोलकाः संस्काररहिताश्च । तेषामपि श्रुतिश्रवणे नाधिकारः । गोचरशब्दस्तु नियतपुल्लिंगः ! केचन गोचरेति छांदसत्वात् पठंति । कर्मश्रेयसिकर्मसाध्येश्रेयसि पुत्रस्वर्गादौ मूढानाम् साधनज्ञानरहितानाम् । एवं मनसिविचारितेन प्रकारेण इह अस्मिन्नेवार्थे यद्यपि अलौकिकप्रकारेण वेदसाध्यं फलमपि अलौकिकमिति नान्येन तत्सिद्धिः अथाप्यर्द्धलौकिकन्यायेन भट्टेन्द्रियपुराणोऽप्यर्द्धलौकिकन्यायेन वा भारतादिना कार्यं सेत्स्यतीति भावः । एवमभिप्रेत्य यत्कृतवान् तदाह । इति भारतमिति । भरतवंशोत्पन्नानां संबंधि भारतम् । आख्यानमितिवचनात् । न केवलं ग्रंथनाम किंत्वन्यार्थतेन भारतश्रवणात् मायामोहाभावाद्धर्मादीनां तत्त्वावगतिःसुगमेतिमननात् दवगम्यपरदुःखप्रहाणेच्छया कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं व्यासस्य परोपकारलक्षणो धर्मो महान् वेदव्यासे सिद्धः । धर्मस्य चान्तःकरणपरितोषः फलम् । तदभावे धर्मः श्रम इति पूर्वमुक्तम् । अत्र दुःखहेतुरिति वक्तुम् पूर्वोक्तस्मारणार्थं द्विजा इति संबोधनम् अधीतावधारणं हि द्विजधर्मः । किंच केवलं धर्मव्यभिचारेऽपि ज्ञानसहितस्य न तथात्वम् । इह तु तादृशोऽपि नांतःकरणसुखजनको जातइत्याह । सर्वात्मकेनापीति । सर्वत्र आत्मायेन तत्सर्वात्मकंज्ञानं अथवा दयावत् अन्ये प्रकाराः सर्वे कृताः सर्वप्रकारेणापिधर्मेणेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अधिकारित्वात्फलाभावो जात इत्याह । नातिप्रसीदद्धृदय इति । धर्मोत्स्वस्यापि फलाभावे कथमन्यस्य भविष्यतीति सर्वनाशादप्रसादः । भगवदिच्छा काचिन्दयथा वर्ततइतिज्ञानावतारत्वेन ज्ञात्वा किंचित् प्रसीदद्धृदयो जातः नत्वत्यंतं प्रसीदद्धृदय इति पूर्ववत् ज्ञानोदयो भविष्यतीतिसरस्वत्यास्तटइत्युक्तम् । शुचाविति पापसंबंधाभाव उक्तः । एवं शुद्धदेशे स्वार्थे चिंतायां तर्केणकश्चिन्निर्धार उत्पद्य इत्याह । वितर्कयन्निति । विविक्तस्थः एकांतस्थो महाधिकारित्वात् । इदं वक्ष्यमाणं । धर्मवित् धर्मस्याव्यभिचारिसाधनत्वं जानातीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र प्रथमं धर्ममाह । धृतव्रतेनेतिद्वाभ्याम् । ब्रह्मचर्यव्रतानिवेदव्रतानि च धृतानि येन छंदांसि वेदाः तेषां सन्माननं तदुक्तार्थस्य ज्ञात्वाऽनुष्ठानं गुरवोऽपि प्रसादिताः । अग्नयः सुहुताः । एतदेव सन्माननं व्यलीकं कपटम् ईश्वरवल्लोकप्रवर्त्तनार्थं पाखंडिवंचनार्थं वा । अनुशासनमध्यापनम् ॥ २८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती ।

द्विजबन्धवः त्रैवर्णिकेषु हीनाः । कर्म्मरूपे श्रेयसि श्रेयः साधने ॥ २५ ॥ सर्व्वात्मकेन सर्व्वात्मना स्वार्थे कः ॥ २६ ॥

अतिशयेन न प्रसीदद्धृदयं यस्य सः । चित्ताप्रसत्तौ हेतुं वितर्कयन् उवाच स्वगतम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सिद्धांतप्रदीपः ।

स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयी श्रुतिर्गोचरानभवति अतएवकर्मश्रेयसिवेदोक्तकर्म हेतुकेकल्याणे मूढानामिहलोके एवं महाभारतादिप्रतिपादितेन धर्मेणश्रेयोभवेदिति । कृपयामुनिनाभारताख्यानम् कृतम् । उपलक्षणंचैतत्पुराणानाम् ॥ २५ ॥

सर्वात्मकेनापि संपूर्णेनापियत्नेन भूतानांश्रेयसिसदाप्रवृत्तस्य यदाहृदयंनातुष्यत् नजाहर्षंततस्तदनंतरंनातिप्रसीदद्धृदयः इदमुवाचेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २६ ॥

नातिप्रसीदद्धृदयः नातिप्रसीदत् प्रसन्नंहृदयंयस्यतथाभूतः सन् असंतोषहेतुंवितर्कयन् इदंवक्ष्यमाणमुवाच ॥ २७ ॥

निर्व्यलीकेननिष्कपटभावेनमानिताः पूजिताः ॥ २८ ॥

भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः ।
दृश्यते यत्र धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युत ॥ २९ ॥
अथापि बत मे दैह्यो ह्यात्मा चैवात्मना विभुः ।
असंपन्न इवाभाति ब्रह्मवर्चस्यसत्तमः ॥ ३० ॥
किम्वा भागवता धर्म्मा न प्रायेण निरूपिताः ।
प्रियाः परमहंसानां त एव ह्यच्युतप्रियाः ॥ ३१ ॥
तस्यैवं खिलमात्मानं मन्यमानस्य खिद्यतः ।
कृष्णस्य नारदोऽभ्यागादाश्रमं प्रागुदाहृतम् ॥ ३२ ॥
तमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थायागतं मुनिः ।
पूजयामास विधिवन्नारदं सुरपूजितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां प्रथमस्कन्धे नारदागमनं नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---:-*-:---

भाषा टीका ।

स्त्री शूद्रद्विजाधम इनोंके कर्णगोचर वेद नहीं होसके हैंकर्म रूपि साधन मे मोंहित इनोंका कल्याण इस प्रकार सेहोगा इस हेतुसे श्रीव्यासमुनि ने भारत आख्यान कों रचना किया ॥ २६ ॥

हे द्विजो इस प्रकार से प्राणियों के हितमे सदा सब प्रकार से प्रवृत्त होने परभी जब हृदय संतोष न भया तबतो ॥ २६ ॥

अत्यंत मनको खिन्न कियेहुये सरस्वती के पवित्र किनारे पर एकांत मे विचार करते हुये धर्मज्ञ व्यासजी यह बोले ॥ २७ ॥

मैंने नियमों को धारण करके वेद गुरु अग्नि इनोंका निष्कपट से मान्य किया है और इनोंकी आज्ञा कों भी ग्रहण किया ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामी ।

दैह्यो देहे भवः आत्मा जीवः वस्तुतो विभुः परिपूर्ण एव आत्मना स्वेन रूपेण असम्पन्नः तादात्म्यमप्राप्त इवाभाति । ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मणः श्रवणाध्यापनोत्कर्षजं तेजः तत्र साधवो ब्रह्मवर्चस्याः तेषु सत्तमः अतिश्रेष्ठोऽपि । यद्वा न केवलमसम्पन्न इवाभाति प्रत्युत ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मवर्चसवानपि असत्तम इवाभाति । ब्रह्मवर्चस्युशत्तम इति पाठे कमनीयतमोऽपि ॥ ३० ॥

असम्पत्तौ हेतुं स्वयमेवाशङ्कते किम्वेति । प्रायेण भूयस्त्वेन । हि यस्मात् त एव धर्म्माः अच्युतस्य प्रियाः ॥ ३१ ॥

खिलं न्यूनम् । खिद्यतः खेदं प्राप्नुवतः । कृष्णस्य व्यासस्य । प्रागुदाहृतं सरस्वतीतीरस्थम् ॥ ३२ ॥

तं नारदमागतमभिज्ञाय सहसा प्रत्युत्थाय विधिवत् पूजयामासेति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीवीरराघवः

किंचभारतव्यपदेशेनभारतव्याजेनाम्नायानांवेदानामर्थश्चदर्शितः भारतेविशिनष्टियत्रभारतेस्त्रीशूद्रादिभिरपि धर्मो दृश्यतेस्वसापेक्षितश्रेयःसाधनः स्वानुरूपोधर्मोदृश्यतेऽवगम्यते ॥ २९ ॥

अथाप्येवंसतिवर्ततिखेदेमममदेह्यः देहस्था विभुः प्रभुरात्माप्रत्यगात्माआत्मनांतः करणेनसह यद्वा देह्योविभुरात्मांतःकरणमात्मना-स्वयंब्रह्मवर्चसिकृतस्वाध्यायनिमित्ततेजसिसमासांतविधेरनित्यत्वात्‘ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसः ॥५।४।७८॥ इत्यजभावः उशत्तमः शुक्लतमोप्यसंपन्नइवासमृद्धइवाभातिअसत्तमइतिपाठेब्रह्मवर्चस्यरहितइवाभातियद्वाऽसत्तमः असज्जनतमइवाभातितद्वत् ॥ ३० ॥

एवंवितर्क्यसूक्ष्मदर्शित्वादसंतोषहेतुमुत्प्रेक्षतेकिंवेतियतोभागवत धर्माः प्रायशोमयाननिरूपिताः ततोवासौकिमसंतोषः पारिशेष्या

श्रीवीरराघवः

इयमेवभागवतधर्मोनिरूपणा मेवासंतोषहेतुर्भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणानिरूपणस्यासंतोषहेतुत्वमुपपादयति प्रियाइति सर्वांतरात्मनिभगवतिप्रीतेसतिहि तत्प्रियाम्यस्यमनसस्तोषः सच भगवान्भागवतेषुतुष्टेषु सत्सुस्वयंतुष्यति तेषांचसंतोषहेतवस्तएवभागवतधर्माएवतदनिरूपणावुचितएवासंतोषइतिभावः प्रायेणेत्यनेनकाचित् कचिदेवभारतेभागवतधर्मनिरूपणमितिसूचितम् ॥ ३१ ॥

एवमित्थमात्मानंखिलंन्यूनंमन्यमानस्यातएवखिद्यतस्तस्यकृष्णस्य व्यासस्यप्रागुदाहृतंपूर्वमुक्तं सरस्वतीतीरस्थाश्रमंप्रतिनारदोऽभ्यागादभ्यागच्छत् ॥ ३२ ॥

तमागतमभिज्ञाय चिन्हैर्नारदमुनिं ज्ञात्वासहसात्वरयाविधिवत्पूजयामासकथं भूतंसुरैःपूजितंपूज्यमानं "भतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥३।२।१८॥ इतिवर्तमानेक्तः ॥ ३३ ॥

इतिप्रथमे चतुर्थः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अथापिभारतकृत्याआम्नायार्थप्रदर्शनानंतरमपिदैह्योदेहरूपआत्माआत्मनास्वतएव विभुर्व्याप्तोऽमममात्माअवतारप्रयोजनासंपत्त्याअसंपन्नोऽप्राप्तप्रयोजनइवाभाति कीदृशःब्रह्मवर्चस्विसत्तमःवृत्ताध्ययनसंपन्नानांमध्येश्रेष्ठइत्यन्वयः ब्रह्मवर्चस्यसत्तमइतिपाठेप्ययमेवार्थः ॥ २९ ॥

प्रायइदमेवानलंबुद्धौकारणमाह किंवेति भागवताधर्माःप्रायेणननिरूपिताःकिंचभारतेनिरूपिताःअपिपुनःशास्त्रांतरेणनिरूपणीयाइत्यतःप्रायेणेत्युक्तं किंविशिष्टाःपरमहंसानांप्रियाः ततःकिं तेपरमहंसाएवाच्युतप्रियाहियस्मादसंपन्नइवाभातीतिभावः ॥ ३० ॥

केनचित्प्रेरितएवमहापुरुषःस्वकार्येप्रवर्ततइतिन्यायात्भागवतकृतिरेवालंबुद्धिहेतुरितिनिश्चयवानपिनारदप्रेरितः भागवतमकार्षीदितिनारदस्यलोकेमहतीकीर्तिःस्यादितिभक्तवत्सलत्वान्नारदागमनमाकांक्षमाणंव्यासंप्रतितदागमनमाह तस्येति खिन्नम्अनलंबुद्धिमासमअतःखिद्यतःखिद्यमानस्यअनलंबुद्धिंगतस्य ॥ ३१ ॥

अभिज्ञायसंज्ञापूर्वकंविज्ञायसहसाकालक्षेपमंतरेण सरस्वतीतीरवर्तिस्वाश्रमस्थितोभागवतधर्मज्ञापनहेतोर्नारदेनचोदितःश्रीकृष्णोभागवतसंहितामकरोदितिशौनकप्रश्नपरिहारः ॥ ३२ ॥

इतिश्रीभागवतेप्रथमस्कंधेटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

विभुः स्वतः ज्ञानादिसम्पन्नोऽपि आत्मना भगवता असम्पन्न इव तद्धेतुकसम्पत्तिविशेषमप्राप्त इवाभाति । यो हि वक्ष्यते श्रीनारदेन इमं स्वनिगममित्यन्तेन ग्रन्थेन । उशत्तम इतिपाठे ब्रह्मवर्चसीति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

स्वयमपि तथैवाह प्रिया इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

सुबोधिनी ।

भारतकरणं च धर्मार्थमेवेत्याह । भारतव्यपदेशेनेति । वस्तुतःकल्पसूत्रवत् वेदार्थप्रतिपादकएवइतिहासवाचकशब्दकरणं तु व्याजमात्रम् । तदाह । भारतइति व्यपदेशमात्रम् अन्यथा शूद्रादीनामधिकारो न स्यादिति हिशब्दार्थः । आम्नाये दृष्टांतार्थमुक्तोधर्मः लौकिकोऽत्र प्रयुक्तोनतुयज्ञादिः धन्वाभिच प्रपाऽसीत्यादौ यथा ।अतएव वेदे प्रतिपादितधर्मो न शूद्रादिभिर्ज्ञातुंशक्यः अत्र तु शक्य इत्याह । दृश्यतइति । उपदेशव्यतिरेकेणापि ज्ञायतइत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं धर्मान्निरूप्य तेषां फलव्यभिचारमाह । अथापीति । धर्मकरणे प्रयासस्मरणात् । वतेति । निल्यानामुपाधिभेदात् भेदं मन्यते ब्राह्मणादेहएव आत्मनो ब्राह्मणोऽहमितिबुद्धिः न देहांतरे । मानसश्च योगी भवति । अन्नमयत्वात् । नैयायिकवद्वा मनसो भेदः । अध्यासेन वा भेदः अग्निवत्संक्रमणेन वा । तदाह । दैह्यो ह्यात्मा तेनैव देहाभिमानिना न संतुष्यति । चकारान्मानसश्च । यथा देहाभिमानी दैहिकान् विषयान् प्राप्य तुष्यति तथांतःकरणाभिमानी तद्विषयान् तत्र विषयाभावं निवारयति । विभुरिति । सर्वसमर्थोऽयमात्मा । असंपन्न इव । प्राप्यापि सर्वांविषयानसंपन्नः । इवेति कदाचित् कदाचित्तथा स्फुरणात् । स्वस्मिन्विरुद्धधर्मावभासमाह । ब्रह्मवर्चस्वयसत्तम इति । वस्तुतो ब्रह्मवर्चस्वी प्रतीतिरसत्तम इति । पाठांतरे तु ब्रह्मवर्चस्येन सत्तमः ब्राह्मणानां हि ब्रह्मवर्चस्यमेव फलम् । तत्संपत्तावप्यसंपन्न एवेति वा विरोधः ॥ ३० ॥ कार्ये सति कारणस्यावश्यकत्वात्कारणजिज्ञासायां योगजधर्मेणास्फुरितं कारणमाह । किंवेति । भागवताः प्रमाणतः साधनतः फलतश्च भगवत्संबंधिनः । ते अनुष्ठिता अपि न निरूपिताः अधिकारो हि निरूपणे । सर्वे धर्मा निरूपिताः सर्वेषां न परमहंसानां । यद्यपितुर्याश्रमधर्मा निरूपिताः अवधूतधर्माश्च तथाऽपि ते न तेषां प्रियाः क्लेशभूयस्त्वादल्पसारत्वात् । तत्वानुशासनिके तेऽपि निरूपिताः । ततआह । प्रायेणेति । भागवता धर्मास्तु स्वतंत्राः ते ह्यन्यशेषेण निरूपिता न निरूपिता एव । आनुशासनिके हि कालादिशेषत्वेन निरूपिताः परमस्य हंसाः परमहंसाः परमाश्चते हंसाश्चेत्यत्रापि परमत्वं भगवदीयत्वेनैव । परमहंसत्वसाधका एवान्ये धर्माः सिद्धे पुनः परमहंसत्वे भगवद्धर्मा एव प्रियाः । परमात्मत्वाद्भगवतः गंगादर्शनान्तरं यथा गंगादेवतादिद-

सुबोधिनी ।

आत्मधर्मज्ञानानंतरं परमात्मदिदृक्षा साधर्म्येणैवसंपद्यतइति ननु तथापिकोऽयमत्याग्रहस्तत्राह तएवहिअच्युतप्रियाइति तएवधर्मा एवहीति आत्मपर्यवसानात् । यतितेपरमहंसास्तद्दापारंपर्याद्वैष्णवा भगवतो भगवदीयानांच प्रियाइत्यर्थःपाखंडनिवृत्तयेस्त्वाश्रमपदप्रयोगः मुख्येसंप्रत्ययइतिच ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एतादृशेविषयेनारदस्याधिकारात्कथमागतइत्याह तस्येति खिलंन्यूनेस्वतएवभगवद्धर्मनिरूपणेतुपूर्वोक्तभारतादेरस्यचविरोधात् विरुद्धवक्तृत्वेनाप्रामाण्यंस्यात् अतः स्थितानारदवचनात्सुतयाकथनेनविरोधः कृष्णस्येतिवाच्यनाम्नोत्तमवक्तृत्वंबोधयति अथवाकृष्णस्यनारदइतिप्रागुदाहृतंसरस्वतीतटे ॥ ३३ ॥

साकांक्षस्यकृत्यमाहतमभिज्ञायेति ॥ नारदेतिस्वकार्यसाधकइतिवासद्दसेति अनभ्युत्थानकालेपिमुनिः अकालाभ्युत्थानयोर्गुणदोषद्रष्टा विधिवत्गुरुजनपूजायांयोविधिः अथवाविधिमिवनारदस्यब्रह्मपूजेवगुरुद्रसात्त्विका नामापिकिंचिज्ज्ञेयमस्ति अतएवदेवैर्नारदपूजनम् अतएव ब्रह्मस्यापीतिनात्रालौकिकंकिंचित् ॥ ३३ ॥

इतिश्रीभागवतसुबोधिन्यांश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां प्रथमस्कंधविवरणे
चतुर्थाध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्ती

देहः देहस्थः आत्मना स्वरूपेण विभुस्तपोज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽपि असम्पन्न इव अपूर्ण इव । न केवलमसम्पन्न इव किन्तु ब्रह्मवर्चसे वेदश्रवणाध्यापनोत्कर्षजे तेजस्तद्वानपि असत्तम इव । उशत्तम इति पाठे कमनीयतमोऽपि । तथा समासांताभावे मत्वर्थीयविन् प्रत्ययेन ब्रह्मवर्चस्वी असत्तम इति उशत्तम इत्याभ्यां वकारयत्तसंयोगेन पाठद्वयम् ॥ ३० ॥

असम्पत्तौ हेतुं स्वयमेवाशङ्कते किम्वेति । प्रायेण भूयस्त्वेन । त एव परमहंसा एव । अत्र भागवतधर्मपदेन ज्ञानं व्याख्यातुं न शक्यते किन्तु भक्तिरेव नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानीति भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलमित्यादेः । ततश्च परमहंसपदेन भक्ता एवोच्यन्ते नतु ज्ञानिनः । अतः पारमहंसी संहितेयं श्रीभागवतमिति ज्ञानिभिरत्र स्वत्वं नारोपणीयम् ॥ ३१ ॥

खिलं न्यूनम् । कृष्णस्य व्यासस्य आश्रमे प्रागुदाहृते सरस्वतीतटस्थम् । अत्र भगवदवतारत्वात्सम्भाविनाप्यसर्वज्ञताचित्ताप्रसादौ व्यासस्य स्वयं भगवता श्रीकृष्णेनैव स्वसदृशस्य सर्वशास्त्रशिरोमणेः श्रीभागवतस्य प्रादुर्भावार्थमेव बलादुपपादिताविस्यवसीयते । यथा ब्रह्ममोहनप्रस्तावे स्वलीलासौन्दर्य्यार्थं बलदेवस्यापि असर्व्वज्ञता कल्पिता । नारदोपदेशात् प्रादुर्भूते च सति यस्मिन् सर्व्वे मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसेति । किम्वा योगेन सांख्येन न्यासस्वाध्याययोरपि । किम्वा श्रेयोभिरन्यैश्च न यत्रात्मप्रदो हरिरिति वाक्याभ्यां सर्व्वपुरुषार्थमुख्यो मोक्षोऽपि भक्त्यैव लभ्यते नतु साधनान्तरेणेति सर्व्वशास्त्रत्रिलक्षणोऽर्थः सर्व्वैरेव दृष्टो भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

विधिवत् विधिं ब्रह्माणमिव । इव वत् वा च सादृश्ये इत्यभिधानम् । अत्र वत्शब्देन सह समासः ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
चतुर्थः प्रथमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

भारतव्यपदेशेन भारतव्याजेनयत्रभारते स्त्रीशूद्रादिभिः स्त्रीशूद्रद्विजबंधुभिरपि धर्मादि धर्मार्थकाममोक्षंदृश्यते ॥ २९ ॥

यतेतिखेदे अहोकष्टम् देहोदेहस्थोविभुः ब्रह्मवर्चसिशब्दब्रह्मश्रवणाध्ययनोत्कर्षजेतेजसि उशत्तमःकमनीयतमोपि आत्मनास्वयम् संपन्नः असम्पूर्णइवाभाति ब्रह्मवर्चस्विभ्यांवर्चसइत्यजभावः समासांतविधेरनित्यत्वात् ॥ ३० ॥

असंतोषहेतुंस्वयमेवशंकामुखेनाह किंवेति ॥ ३१ ॥ खिलम् न्यूनम् ॥ ३२ ॥

इतिश्रीमद्भागवत सिद्धांतप्रदीपे प्रथमस्कंधीये चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

और भारत के निमित्त से वेदका अर्थकों भी दिखाया है जिस भारत मे स्त्री शूद्रादिक भी धर्मादिकों को स्वयं देखसकते हैं ॥ २९ ॥
ऐसाहै तौभी हमारा देह वाला आत्मा ब्रह्मतेज वालों मे श्रेष्ठ है तौभी मनके सहित असंतुष्टसा मालूम होता है ॥ ३० ॥
अथवा हमने प्रायकरके भागवत धर्मोंका निरूपण नहीं किया जोकि धर्म परमहंसों के प्रिय हैं वे अच्युत भगवान्के प्रिय हैं ॥ ३१ ॥
इस प्रकार व्यासजी के शोच करते तथा अपने कों दुखी मानते समय मे पूर्वोक्त आश्रम कों श्रीनारदजी आते भये ॥ ३२ ॥
वह मुनि व्यासजी उन नारदजी कों आये जान शीघ्रही उठकर देवतों के पूज्य नारदजी को विधि पूर्वक पूजा करते भये ॥ ३३ ॥

इति प्रथम स्कंधका चतुर्थ अध्याय ॥ ४ ॥

—:-*-:—

पञ्चमोऽध्यायः ।

सूतउवाच । अथ तं सुखमासीनमुपासीनं बृहच्छ्रवाः ।
देवर्षिः प्राह विप्रर्षिं वीणापाणिः स्मयन्निव ॥ १ ॥

नारद उवाच पाराशर्य्य महाभाग भवतः कच्चिदात्मना ।
परितुष्यति शारीर आत्मा मानस एव वा ॥ २ ॥
जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम् ।
कृतवान् भारतं यस्त्वं सर्व्वार्थपरिबृंहितम् ॥ ३ ॥
जिज्ञासितमधीतञ्च ब्रह्म यत्तत् सनातनम् ।
तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी ।

पञ्चमे सर्व्वधर्म्मेभ्यो हरिकीर्त्तनगौरवम् ।
व्यासचित्तप्रसादाय नारदेनोपदिश्यते ॥ ० ॥

उप समीपे आसीनं विप्रर्षिं (व्यासम्) बृहच्छ्रवाः महायशाः । स्मयन् ईषद्धसन् । इवेत्यनेन सुखप्रसत्तिर्द्योत्यते । यद्वा इवेत्यनधिकारार्थम् अहो महानपि मुह्यतीति स्मयमानः ॥ १ ॥

शारीरः शरीराभिमानी आत्मा आत्मना तेन शरीरेण कच्चित् किं परितुष्यति मानस आत्मा मनोऽभिमानी तेन मनसा परितुष्यति कच्चिन्नो वा ॥ २ ॥

ते जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं धर्म्मादि यत् तत् सर्व्वं सुसम्पन्नं सम्यग्ज्ञातम् । अपिशब्दादनुष्ठितञ्चेत्यर्थः । अधीतेति पाठे सम्यगधीतम् । सुसम्पन्नत्वे हेतुः महदद्भुतमित्यादि । सर्व्वैरर्थैर्धर्म्मादिभिः परिबृंहितं परिपूर्णम् ॥ ३ ॥

किञ्च यत् सनातनं नित्यं परं ब्रह्म तच्च त्वया जिज्ञासितं विचारितम् अधीतम् अधिगतम् प्राप्तञ्चेत्यर्थः । तथापि शोचसि तत् किमर्थमिति शेषः ॥ ४ ॥

दीपनी ।

महदद्भुतमित्यादि । महद्ग्रन्थतः अद्भुतमर्थतः ॥ ३—१० ॥

श्रीवीरराघवः ।

अथयथावत्पूजानंतरं सुखमासीनः बृहच्छ्रवःकीर्त्तिर्यस्यवीणापाणौयस्य संदर्षिर्नारदः स्मयन्निवस्वाज्ञयाआसीनमुपविष्टं विप्रर्षिंव्यासंप्राह ॥ १

तदेवाहपाराशर्येतित्रिभिःअसंतोषमालक्ष्याहकच्चिदिति हेप्रश्नेहेपाराशर्यहेमहाभागभवतःस्वात्मनास्वयंशारीरआत्माक्षेत्रज्ञःमानसः मनःसंबंधीमनः करणकः समनस्कइतियावत्परितुष्यत्येवहिकच्चित् ॥ २ ॥

तेत्वयाजिज्ञासितंज्ञातुमिष्टंसर्वंसुसंपन्नमपिअपिशब्दः प्रश्नद्योतकः ज्ञातमेवहीत्यर्थः पदगतीगत्यर्थाबुद्ध्यर्थाःउपबृंहितंयेनतदितिवा अन्तएवमहद्विपुलमत्यद्भुतंशब्दतोऽर्थश्चचित्रंभारतं कृतवानतःसुसंपन्नंजिज्ञासितिभावः ॥ ३ ॥

किंचजिज्ञासितमितियत् सनातनमनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायंब्रह्मवेदस्तमधीतं जिज्ञासितंचसनर्थस्त्वयविवक्षितः विचारितमितिवापूर्वोत्तरमीमांसयोः प्रणयनप्रणयनाभ्यामितिभावः तथाप्येवंकृतकृत्योपित्वमकृतार्थः अकृतकृत्यइवहेप्रभोशोचसिशोचमिवलक्षसइत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

अथार्घ्यपाद्यादिसमर्हणानंतरंसुखमुपविष्टोविस्तृतकीर्तिःवीणामहतीनामपाणौयस्यसतथोक्तः मंदस्मितंकुर्वन्निवप्रसन्नवदनोदेवर्षिः समीपउपविष्टंतंविप्रर्षिंव्यासंप्राहेत्येकान्वयः ॥ १ ॥

श्रीविजयध्वजः

विज्ञातभगवदभिप्रायःतदनुकारणानुगुणानुकारणोवाऽऽनारदोनित्यकुशलंतस्यसंजानन्नपितद्गुवदधिकुशलंपृच्छतीत्याह पाराशर्येति महाभागऐश्वर्याद्यनंतभाग्यनिधे पाराशर्यपराशरपुत्र भगवतःशारीरःमानसोवाशरीररूपोवाभेदाभावादेवमुक्तिः आत्मावतारप्रयोजनंकृत्वाआत्मनास्वतएवपरितुष्यतिकच्चित्त्वत्तंवतयाकृतावतारकार्यत्वात्परितुष्यतीत्येवकारार्थः ॥ २ ॥

कुतइतितत्राह जिज्ञासितमित्यादि यत्त्वंधर्मादिसर्वपुरुषार्थबृंहितंपूर्णंभारतंकृतवांस्तेत्वयासुसंपन्नंसुखपूर्णमद्भुतंसर्वस्मादाश्चर्यतमं अत्ताद्भुतोयस्माद्भवतितदद्भुतंवा महद्देशतःकालतोगुणतश्चापरिच्छिन्नंब्रह्मजिज्ञासितंविचारितं अपिचशब्दौवक्ष्यमाणसमुच्चये शब्दतोर्थतोपिमहत् अद्भुतंगहनं व्यवहारेधनेशास्त्रेचवस्तुहेतुनिवृत्तिष्वितिवचनात्तथ्यायेनार्थशब्दस्यद्विरावृत्त्यासर्वशास्त्रार्थपरिबृंहितंकृतवानितियस्मात्तस्मात्तेनलोकानांज्ञातुमिष्टंसुष्ठुसुपूर्णमभूदितिवा ॥ ३ ॥

किंचयच्चोपाख्यायपरंपरयाभवताधीतंसनातनंनित्यंवेदात्मकशब्दब्रह्मतदपिजिज्ञासितंविचारितं तस्मात्कृतावतारकार्योपितत्एवनानुष्टिकारणंपश्यामीत्यर्थः तथाप्येवमपिकृतावतारकार्योपिअकृतावतारप्रयोजनइवात्मानंशोचलिप्रकाशयसिहेप्रभोप्रभूतज्ञानित्यन्वयः ॥ ४ ॥

क्रमसंदर्भः ।

कृतवान् भारतमित्यस्य यद्विरोधि मात्स्ये श्रूयते "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितमिति । तत्र स संहितां भागवतीं कृत्वानुक्रम्य चात्मजम् । शुकमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिमिति तत्समाध्यायवाक्येन समाधानम् दृश्यते । प्रथमतः सामान्यतया कृत्वा नारदोपदेशानन्तरम् अनुक्रम्य ततसन्मत्यानुक्रमेण विशेषतः कृत्वेति ह्यत्रार्थः भवतइति । यशोवर्णनाभावमयेन ब्रह्मज्ञानेनापि खिलमिति भगवद्दास्यपूर्णतत्त्वाविर्भावाभावात् ॥ ३—८ ॥

सुबोधिनी ।

चतुर्थेसर्वधर्माणांसंदेहोविनिरूपितः निरूप्यतेभक्तिमार्गेपंचमेतस्यनिर्णयः उर्द्धकर्णमध्यमत्वात् दृष्टांतस्यप्रदर्शनम् आद्यावेतेनिर्णयार्थहेतुत्वाद्युत्तरस्यहि पूर्वाध्यायांतेनारदः पूजितइत्युक्तं तत्रप्रतिपूजनादिकमकृत्वाभिन्नप्रक्रमेणपृच्छति अर्थेति तंपूर्वोक्तधर्मवंतमुत्तरपरिज्ञानात्निर्भयः सुखमासीनः उत्तरप्रश्नार्थमुपासीनंमहतान्यूनताप्रश्नः साधारणस्यनप्रष्टतइत्याहबृहच्छ्रवाः बृहत्कीर्त्तित्वादुक्त विश्वासार्थवादेवऋषिः देवानामपिदेवप्रतिपादकमंत्रद्रष्टासह्यलौकिकोभवतिविप्रर्षिपक्षिमवुद्धीनामुपायवकारंस्वर्षपूरकाणां पूरकंवाभागवतधर्माणामुत्तमत्वंख्यापयन्वितिवीणापाणिः स्वावसरंप्राप्यऊर्जितोविकसन्मुखःलोकेहसन्निव ॥ १ ॥

इष्टापहानपिमुह्यतीतिमिच्छतोमूलमपिनष्टमित्यभिप्रायेणस्वाभाविकंकुशलंपृच्छतिपाराशर्यइति पराशरस्त्वतिवैष्णवस्तत्पुत्रःकथंभगवन्मार्गेसंदिग्धइतिपितुनाम्नासंबोधनेनतदुद्बोधितंसमर्थस्याधिकारेभगवन्मार्गबोधनसंभवात् कृतार्थत्वमाहहेमहाभागेतिकच्चिदितिकोमलप्रश्नेशारीरआत्माआत्मनाभवतः स्वेनवाभवतःइतितुसमुदायः विषयाप्राप्तौतुस्वेनैवापरितोषः भगवतातुअनेनअलौकिकमलौकिकंवानिमित्तपृष्टंभवतिएवंमानसः एवशब्देनपूर्वरूपेगौणतासूचिता ॥ २ ॥

उत्तरार्थेतत्कृतंपूर्वपक्षेनाभिनंदतिजिज्ञासितमिति विचारितंसर्वलोकहिताचरणंसुष्ठुसंपन्नमेककृत्वैवआकल्पकरणासिद्धेः अपीत्याश्चर्यंभगवतोपिप्रत्येककृत्यपेक्षातचतुतदपिनास्तीत्याह इतितेमहदद्भुतमितिइतीतिसमासो अद्भुतस्यैवमहत्त्वंसंपत्तिमेवाहकृतवानितिपक्षेहिशास्त्रमेकपुरुषार्थप्रतिपादकं भारतंतुधर्मादिचतुष्टयप्रतिपादकमित्याह सर्वैर्धर्मादिपुरुषार्थैः परितःसाधनसहितैः बृंहितंसंवर्द्धमित्यर्थः ॥ ३ ॥

स्वाभाविकधर्मैर्विशेषमाह जिज्ञासितमिति ब्रह्मपरब्रह्मवेदश्चतत्रैकंजिज्ञासितमपरमधीतंचकाराद्ध्यापितंधर्मश्चजैमिनेरपितदुक्तार्थपरिबंधनात् अथवा प्रथमजिज्ञासाब्रह्मविषयिणी द्वितीयावेदस्य यत्तदितिअतिप्रसिद्धंसनातनमविकृतंब्रह्मशब्देनबृहत्त्वमेवास्तफलविपर्ययेणादूषयतितथापीति "तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतेः अनीशयाशोचतिमुह्यमानइतिच ज्ञानधर्मसंपत्तौशोकाभावः श्रुतिसिद्धः सचानुभवेनबाध्यते नचायंशोकोलौकिकइत्याह अकृतार्थइवेति यथाजिज्ञास्यद्वयाभावेअसिद्धपुरुषार्थस्यशोकः तथासंपन्नदशायामपीति अत्रोत्तरकथनसामर्थ्यंतवास्तीत्यतआहप्रभोइति ॥ ४ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

पञ्चमे ज्ञानकर्म्मादिवैयर्थ्यमुपपादयन् ।
भक्तिं कीर्त्तनमुख्याङ्गां नारदस्तमुपादिशत् ॥ ० ॥

उपासीनमातिथ्यार्थमासनार्घ्यपाद्यादिभिः उपासनां कुर्व्वन्तमेवाह । स्मयन्निव ओष्ठाधराभ्यां स्मितं निष्क्रमन्निव सर्व्वज्ञतया तैः प्रत्यन्तः प्रसादं नानाप्रश्नकौतुकार्थमवहित्थया गोपयितुमशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

शारीरःशरीराभिमानी आत्मा आत्मना तेन शरीरेण किं तुष्यति । मानस आत्मा मनोऽभिमानी तेन मनसा कच्चिदिति प्रश्ने किम् परितुष्यति नो वा । पाराशर्येति महाभागेत्याभ्यां पैतृकस्वीयमहाप्रभाववतो भवतोऽपि कोऽयं विषाद इति विस्मयो व्यञ्जितः ॥ २ ॥

व्यास उवाच अस्त्येव मे सर्व्वमिदं त्वयोक्तं तथापि नात्मा परितुष्यते मे।
तन्मूलमव्यक्तमगाधबोधं पृच्छाम हे त्वात्मभवात्मभूतम् ॥ ५॥
स वै भवान् वेद समस्तगुह्यमुपासितो यत् पुरुषः पुराणः।
परावरेशो मनसैव विश्वं सृजत्यवत्यत्ति गुणैरसङ्गः ॥ ६ ॥
त्वं पर्य्यटन्नर्क इव त्रिलोकीमन्तश्चरोवायुरिवात्मसाक्षी।
परावरे ब्रह्मणि धर्म्मतोव्रतैः स्नातस्य मे न्यूनमलं विचक्ष्व ॥ ७॥
नारद उवाच भवतानुदितप्रायं यशो भगवतोऽमलम्।
येनैवासौ न तुष्येत मन्ये तद्दर्शनं खिलम् ॥ ८ ॥

विश्वनाथ चक्रवर्त्ती।

न च तव शास्त्रज्ञानं किञ्चिदपेक्षितव्यं तदलब्धिमूलकोऽयं विषाद इति वाच्यम्। यतो जिज्ञासितमित्यादि ॥ ३ ॥
न चानुभवज्ञानमपेक्षितव्यम् इत्यपि वाच्यम्। यतः सनातनं नित्यं ब्रह्मव्यापकं निर्विशेषस्वरूपं यत्तदपि जिज्ञासितं वेदान्तसूत्रक-रणेविचारितम्। न केवलं जिज्ञासितमेव अपि तु अधीतमवगतमनुभवगोचरीकृतमित्यर्थः। अत्र अधीतम् अधिगतं प्राप्तमित्यर्थ इति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः।

अथेति पूजानंतरम् सुखमासीनः वृहच्छ्रवाः बृहत्कीर्तिः अहोपरोपकारायमहांतएवयतंतीतिहर्षेणस्मयन्निव देवर्षिर्भगवान्नारदः उपसमीपेआसीनम् विप्रर्षिं श्रीव्यासंप्राह ॥ १ ॥
शारीरः शरीराधिष्ठातामानसंश्चमनोनियंताऽऽत्माऽऽत्मनास्वतः परितुष्यतिकच्चिदितीष्टप्रश्ने ॥ २ ॥
तेजिज्ञासितम् ज्ञातुमिष्टम् सुसंपन्नंगत्यर्थस्यपदगताविच्यस्य ज्ञानार्थत्वात् सुष्ठुज्ञातम् यत्यतः महदद्भुतम् शब्दार्थाभ्यांविचित्रम्। सर्वार्थपरिबृंहितम्। "धर्मेचार्थेचकामेच मोक्षेचभरतर्षभ। यदिहास्तितदन्यत्र यन्नेहास्तिनतत्क्वचिदिति तत्रैवोक्तेः सर्वैःसांगोपांगैः धर्मादिभिरर्थैः परिबृंहितं पूर्णम् ॥ ३ ॥
यत्सनातनं ब्रह्मवेदरूपम्। तत्त्वयाशब्दतो ऽधीतमर्थतश्चजिज्ञासितम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका।

सूतजी बोले सुखपूर्वक आसन पर बैठे भये बडे यशस्वी नारदजी हाथमे वीणाको लिये हसते हुये समीप बैठे भये व्यासजी से बोलते भये ॥ १ ॥
नारदजी बोले हे पराशर पुत्र महा भाग्यवन् क्या आपके मनके सहित शरीर अथवा मानस आत्मा संतुष्ट होता है कि नहीं। २।
आपके जानने का इष्टभी संपूर्ण होगया जिन आपने सब अर्थों करके युक्त महान् अद्भुत भारत की रचना किया ॥ ३ ॥
जो सनातन ब्रह्म तत्त्व सोभी तुमने विचारा और जानातौभी अकृतार्थ के सरीके आप अपनी आत्मा को शोचते हो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामी।

आत्मा शारीरो मानसश्च। तन्मूलं तस्यापरितोषस्य कारणम्। अव्यक्तम् अस्फुटम्। हे नारद त्वा त्वां पृच्छाम। आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहादुद्भूतम् अतएवागाधोऽतिगम्भीरो बोधो यस्य तं (त्वाम्) ॥ ५ ॥
अगाधबोधत्वं प्रपञ्चयन्नाह स वा इति द्वाभ्याम्। सर्व्वगुह्यज्ञाने हेतुः। यद्यस्मात् पुराणः पुरुषः उपासितस्त्वया। कथम्भूतः परावरेशः कार्य्यकारणनियन्तामनसैव संकल्पमात्रेण गुणैः कृत्वा विश्वं सृजतीत्यादि ॥ ६ ॥
किञ्च त्वं त्रिलोकीं पर्य्यटन्नर्क इव सर्व्वदर्शी। योगबलेन प्राणवायुरिव सर्व्वप्राणिनामन्तश्चरः सन्नात्मसाक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः। अतः परे ब्रह्मणि धर्म्मतो योगेन निष्णातस्य। तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—इज्याचारदयाहिंसादानस्वाध्यायकर्म्मणाम्। अयन्तु परमो धर्म्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्। अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैः निष्णातस्य मे अलम् अत्यर्थं यत् न्यूनं तद्विचक्ष्व वितर्कय ॥ ७ ॥
अनुदितप्रायम् अनुक्तप्रायम्। भगवद्यशो विना येनैव धर्म्मादिज्ञानेन असौ भगवान् न तुष्येत तदेव दर्शनं ज्ञानं खिलम् न्यूनम् मन्येऽहम् ८

86

श्रीवीरराघवः ।

एवमापृष्टआहव्यासः ॥ अस्तीत्यादिभिस्त्रिभिः त्वयोक्तंसर्वमिदंजिज्ञासितंसुसंपन्नमित्यादिनोक्तम् ममास्त्येवतथापिममात्मानः परितुष्यते तस्यासंतोषस्यमूलंनिमित्तमव्यक्तंमयाज्ञातमतस्त्वामेवागाधबोधमपारज्ञानंसर्वज्ञमितियावत् आत्मभवोब्रह्मातस्यात्मनः शरीरादुत्संगाद्भूतंपृच्छामहे ॥ ५ ॥
नाहंजानामीतिमावोचइत्यभिप्रायेणाह सवाइति सर्वेज्ञानिनामग्रणीर्भगवान्समस्तंगुह्यंदेहिनामंतर्गतंवेदजानाति कुतःयद्यस्मात्त्वपुराणः पुरुषःसर्वजगत्कारणभूतः सर्वज्ञः परमपुरुषउपासितः कथंपरमपुरुषोपासनमात्रेणाहंजानीयामित्यत्राह परावरेशः परेब्रह्मादयोऽवरेयस्मात्तथासावीशःसर्वनियंताभगवान्मनसैवसंकल्पमात्रेणैवविश्वंसृजत्यवत्यपिसंहरतिच अथापिगुणैः सत्त्वादिभिर्नसज्जतेइत्यसंगः स्वसंकल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वनियंतुः सर्वमप्यंतर्गतवस्तुवेदित्वाद्यथाकतुरस्मिन्लोकेपुरुषोभवतीतिन्यायेनैश्वर्यसर्वज्ञयुक्तप्रायस्त्वमपिजानास्येवेतिभावः ॥ ६ ॥
एतदेवोपपादयन्नसंतोषनिमित्तंवदेत्याह त्वमिति त्वमर्कः सूर्यइवत्रिलोकीं पर्यटन्नपरिदृष्टवस्तुद्रष्टावायुरिवांतश्चरः ज्ञानव्याप्त्यासर्वधर्मेषुश्चरन्नात्मसाक्षी आत्मनोंतःकरणस्य साक्षाद्द्रष्टाहृद्गतार्थवेदीत्यर्थः । अतः परंचावरंचतयोः समाहारस्तस्मिन्ब्रह्मणिपरे ब्रह्मणितद्धर्मेवेदे वेदाख्ये ब्रह्मणि च विषये धर्मतोनिवृत्तिधर्मैः व्रतैः कांड्यनादिभिश्चब्रह्मतस्यपारंगतस्य समाप्तधर्मव्रतस्येत्यर्थः । ममन्यूनमसंतोषपमलंविचक्ष्वन्यूनशब्दस्तद्धेतावुपचाराद्वर्ततेन्यूनहेतुंविचक्ष्वचक्षिर्दर्शनेपि वर्ततेपश्यालोचयेत्यर्थः । अलंद्रष्टुं समर्थस्त्वम् यद्वा न्यूनमिति भावप्रधानोनिर्देशः अलमधिकं न्यूनम् न्यूनत्वंविचक्ष्व अथवा चक्षिर्भाषणार्थएवन्यूनताहेतुंविचक्ष्वेत्यर्थः इत्थंप्रचोदितआह भगवानारदःयावदध्यायसमाप्ति ॥ ७ ॥
किंवा भागवताधर्मास्त्वयेण निरूपिता इतितवुपेक्षितमेवतावदसंतोषहेतुमाह भवतेतिद्वाभ्याम् अमलंशुभयशः यद्भगवतांचाखिलगुरितापदं भगवतोयशः भवतानुदितप्रायं प्रायेणावर्णितमित्यर्थः । प्रायग्रहणेनभारतेप्रासंगिकतया प्राधान्येनभगवद्यशः कचित्कचिदुदितंनतुकुत्रप्रबंधानुस्यूतत्वेन प्राधान्येन चोदितमिति सूच्यते येन भगवद्यशोऽननुवर्णितेनैवासौतवात्मानतुष्येत असौतवात्माभगवान्वानतुष्येत भगवदपरितोषेऽपि सतितवत्रियस्वं त्वदीयमंतःकरणमपिनतुष्यतीतिभावः । यद्वा येनैवकारणेननतुष्येतासौतवात्माभगवान्वातत्कारणं किमिति चेदखिलंन्यूनंतद्दर्शनमेव भगवद्दर्शनमेव भगवत्स्वरूपगुणविभूतियाथात्म्यज्ञानपूर्वकं प्राधान्येन तद्वर्णनाभावएवेतिमन्यइत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

एवंनारदेनपृष्टोऽपरिमितज्ञानस्वरूपोपिअज्ञवत्दुष्टजनमोहनार्थतत्कारणंतमेवपृच्छतीत्याह अस्त्येवेति हेनारद त्वयोक्तमिदंसर्वंममस्त्येव नकिंचिदवशिष्टमस्ति तथापिमेआत्मामनःनपरितुष्यतेनालंबुद्धिंप्राप्नोति तुष्यतीतिवक्तव्येतुष्यतइतिप्रयोगात् अज्ञजनमोहनार्थमेवहरिणाप्रश्नःक्रियते नाज्ञानादितिमहान्विशेषोविज्ञायते आत्मनोविष्णोर्भवतीत्यात्मभवोब्रह्मातस्यात्मनःशरीरादुद्भूतउत्पन्नआत्मभवात्मभूतब्रह्मपुत्रइत्यर्थः आत्मनिभवतीतिवा स्वेति त्वामव्यक्तंसूक्ष्मंतस्यापरितोषस्यमूलंकारणंपृच्छामहे अल्पज्ञस्यप्रश्नोत्तरकथनमपादित्याह अगाधेति अपरिमितज्ञानंप्रश्नोत्तरवचनसमर्थमित्यर्थः अत्रापिसमित्युपसर्गमंतरेणपृच्छतेरात्मनेपदप्रयोगेणनारदस्यज्ञानंचुल्कजलपरिमितंव्यासज्ञानंप्रलयसमुद्रवदपरिमितमितितात्पर्यंशब्दैरेवज्ञायते आत्मभुवात्मभूतमितिकेचित्पठंतितत्रोवङादेशश्छांदसः ।५।
नारदस्यस्वात्मानलंबुद्धिहेतुवेदनकारणंवक्तीत्याह सवाइति योगुणैर्विरचितशरीरगतसुखदुःखफलसंगरहितोविश्वंमनसैवस्वतंत्रसाधनांतरानिरपेक्षतयासृजत्यवतिसंहरतिसपरावरेशोमुक्तामुक्तप्रपंचयोरीशइतिपरावरेशः जगदुत्पत्तेःपुराप्यस्तीतिपुराणः पुरमगातीतिवा पुरूणिकर्मफलानिसनोतिददातीतिपुरुषःउपासितइति अतःभवान्समस्तगुह्यंवेदेत्येकान्वयः एतदुक्तंभवति चतुर्मुखप्रियपुत्रत्वात्तथैव सर्वजगत्सृष्ट्यादिकर्तृभगवदुपासकत्वेनसर्वज्ञत्वात्तत्प्रसादादस्मदनलंबुद्धिहेतुवेदनमस्तीति ॥ ६ ॥
तवभगवत्प्रसादेनजनितापरोक्षज्ञानेनसर्वत्राव्याहतगतिकर्मज्ञानयोगप्रभावेनसर्वप्राणिशरीरांतश्चरणेनचानलंबुद्धिहेतुविरस्त्यमित्याह त्वमिति त्रिलोकींपर्यटन्अर्कइवत्रिलोक्यां अव्याहतगतिःसर्वप्राणधृतश्चरेवायुरिवात्मसाक्षीसर्वजीवबुद्धिवर्तिवृत्तज्ञःत्वं परंब्रह्मणितथावरेतत्प्रतिपादकवेदाख्यशब्दब्रह्मणि धर्मतोवेदोक्तभगवद्धर्मानुष्ठानेनतदधिकारोपपादकवेदव्रतादिभिश्चानुष्ठापितैःलोकमोहायचमयानुष्ठितैः ज्ञातस्यकृतकृत्यस्यमेअवतारप्रयोजनंन्यूनंनितरामुर्वरितमलंयथाभवतितथाविचक्ष्वविशिष्टतयाब्रूहीत्येकान्वयः ॥ ७ ॥
नारदोपिसर्वेशस्यव्यासस्यहृदिस्थिताभिप्रायंविज्ञायतत्प्रसादमादित्सुरवतारप्रयोजनंवक्तीत्याह भवतेति हेव्यासभवताभगवतोहरेरमलंयशोऽनुदितप्रायंबहुधेनप्रतिपादितंयेनानुदितेनयशःप्रतिपादकशास्त्रेणासौभगवत्आत्मानंयतुष्येत अहंतस्ययशसःप्रतिपादकंशास्त्रंखिलमुर्वरितंमन्यइत्यन्वयः ॥ ८ ॥

सुबोधिनी ।

प्रमाणबलाविचारकाणांनात्रोत्तरस्फूर्तिरित्याह अस्त्येवेति साधनस्यफलव्यभिचारेयन्मूलंतदव्यक्तंनप्रकटोलोकवेदयोरसिद्धत्वात् अतः अगाधबोधंत्वांपृच्छामहे अगाधंप्रमाणागम्यं तत्रापिप्रमेयबलाद्बोधः तदाह आत्मभवात्मभूतमितिआमानारायणः तद्भवोब्रह्मातस्यात्मनोदेहाज्जातम् आत्मैवातस्त्वाधनवाहंभगवदवतारआत्मवित् "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीति"श्रुतेः आत्मैवजातः असाधनसंबंधाच्चसूचितः

सुबोधिनी ।

भगवत्सेवकत्वाभूतानिविष्णोः सुरपूजितानीतिवाक्यात् ॥ ५ ॥

तस्यप्रमेयबलमाहसर्वंभवानिति वेदानांसमस्तंगुह्यंभवानितिवाउभयत्रापिहेतुः उपासितइतिपुराणत्वमुक्तमत्वायतेनपुरुषोत्तमःसेवितइतिकालादिनिरपेक्षःसेव्यसामर्थ्येन सेवकसामर्थ्येवर्तुंभगवद्गुणानाह्परेतिसर्वेश्वरत्वंसर्वकर्तृत्वंचचिंतनमात्रेणानुग्रहः ॥ ६ ॥

नारदस्यस्वतोऽपिसामर्थ्यहेतुमाह । पर्यटन्निति । बहिरंतः सर्वपरिज्ञानार्थं दृष्टांतत्रयमपेक्षितरूपंचक्रियया सर्वलोकगमनं योगेनांतःप्रवेशः ज्ञानेन सर्वसाक्षित्वम् एवं सार्द्धश्लोकेनभक्त्यादिभिः सर्वसामर्थ्यंप्रतिपाद्यस्वसंदेहंपृच्छति परावरेब्रह्मणीति परंवेदांतप्रतिपाद्यम् अपरं वेदः तत्र क्रमेणैवधर्मतः यज्ञादिकरणात् ब्रह्मणि निष्णातः तदुभयनिष्णातस्ययन्मूलं तद्विचारयन्नापाततोविचारितं नभविष्यतीत्याह अलमिति ॥ ७ ॥

नारदस्तुविचारितमेव वर्त्ततइति सिद्धवत्कारेणाह । अग्निहोत्रसुवर्णाखीज्ञानसद्भावेऽपि यथादीपसूर्योदिव्यतिरेकेणान्तर्बहिः प्रकाशः तथाभगवद्यशोव्यतिरेकेणानांतः प्रकाशः भगवदीयास्तुधर्मा नज्ञानादिभिः प्रकाश्याः तेचमहांतोबहवश्चयन्निषयंव्याप्यतिष्ठति सचविषयो नज्ञानादिभिः प्रकाश्यते यद्यपि भारते भगवद्यशः प्रतिपादनंगीतायांच विशेषतः तथापि इतरशेषत्वेन प्रतिपादनात् व्यामोहकलीलात्वंपि इदंपेतथैवावेशात् पूर्वकांडशेषत्वेनोत्तरकांडनिरूपणेन वेदांतैः स्वातंत्र्येणब्रह्मप्रतिपादनं तथाभगवद्यशोऽपि गीतादौतदेवाह । अमलंयशस्तेनैवांतःकरणदोषाभावः तद्व्यतिरेकेणापि सर्वं भविष्यतीति ज्ञानेखिलता ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

तस्यापरितोषस्य मूलं कारणम् अव्यक्तमस्माभिर्दुर्ज्ञेयं त्वां वयं पृच्छाम । अत्र हे इति सम्बोधनेन न चाहमपि न जानामीति वाच्यम् । यत आत्मभवो ब्रह्मा तस्यात्मनो देहात् भूतं जातमिति पैतृकप्रभावः अगाधबोध इति स्वीयश्च प्रभावस्तज्ज्ञाने कारणमस्त्येवेति भावः ॥ ५ ॥

त्वया यत् पुराणः पुरुष उपासितः तेन पराशरपुत्रत्वेन महाभागत्वेन चतुर्वेदज्ञत्वेन ब्रह्मानुभवित्वेन च त्वयाहमुत्कृष्टः त्वं तु ब्रह्मणः पुत्रोऽगाधबोधः सर्वज्ञो भगवदुपासक इति मत्तः सर्व्वथैवातितरामेव विशिष्ट इति भावः । परावरेश इत्यादिविशेषणकः स वै निखिलं भवानेव भगवदवतारत्वात् । अतो भवान् समस्तानां समस्तञ्च गुह्यं वेद ॥ ६ ॥

सर्व्वलोकहितार्थमेव पुराणपुरुषस्त्वद्रूपेणावतीर्णोस्तन्मम्माद्यहितं कुरुष्वेत्याह । त्रिलोकीं पर्य्यटन् अर्क इव सर्व्वदर्शी । वायुरिवान्तश्चरः । आत्मेव साक्षी बुद्धिवृत्तिज्ञः । अतः परे ब्रह्मणि धर्म्मतः योगेन निष्णातस्य । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन—इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्म्मणाम् । अयन्तु परमो धर्म्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति । अवरे च ब्रह्मणि वेदाख्ये व्रतैः स्वाध्यायनियमैः निष्णातस्य अलमत्यर्थं यन्न्यूनं तद्विचक्ष्व वितर्कय ॥ ७ ॥

न्नुदितप्रायम् अनुक्तप्रायम् । भगवतो यशः सर्व्वस्वरूपेभ्यो भगवत्स्वरूपस्योत्कर्षः सर्व्वोत्कर्षद्योतिनी तस्य लीला भक्तिश्च । ननु मया ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं वेदान्तदर्शनं कृतं तत्राह येनेति । तद्दर्शनं दर्शनशास्त्रमपि खिलं न्यूनमेव मन्ये । तद्दर्शनकर्त्तुरेव तथापि चित्ताप्रसादश्चेत् तर्हि अधीत्याधीत्य तद्दर्शनाभ्यासिनामपि कथं चित्तं प्रसीदेदित्यत्र भवानेव प्रमाणमिति भावः ॥ ८ ॥

सिद्धान्तप्रदीपः ।

हे इति । हे नारद तत्तस्यापरितोषस्यमूल हेतुंत्वात्वाम् ॥ ५ ॥

यद्यस्मात् त्वयापुरुषः उपासितः मनसैवसंकल्पेनैव ॥ ६ ॥

त्वमर्कइवत्रिलोकींपर्यटन् आत्मसाक्षी शरीररूपात्मग्रहणाद्बाह्येंद्रियवृत्तिद्रष्टेत्यर्थः वायुरिवांतश्चरः सन् आत्मसाक्षी । अंतःकरणवृत्तिद्रष्टा परेब्रह्मणि धर्मतः निवृत्ति धर्मतः अवरेशब्दब्रह्मणिव्रतैः तदध्ययनार्थकैर्नियमैः ज्ञातस्यकृतावगाहनस्यमे अलंमत्यर्थंन्यूनम् आचक्ष्व अमतपोव्रतज्ञातप्रयत्नाद्विषु अपूर्णंयदस्तितदालोचय ॥ ७ ॥

भवताभगवतः अमलम् श्रावयितॄणां श्रोतॄणांचमलघ्नम् यश अनुदित प्रायमवर्णितप्रायम् । येनैवभगवद्यशोवर्णनमंतरेण दर्शनेन असौतथात्मानतुष्येततत्तेदर्शनं ज्ञानंखिलमपूर्णंमन्ये ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

व्यासजी बोले आपने जो बात कहा सो सब हमारे है तथापि हमारा आत्मा परितुष्ट नहीं होता है तिसका कारण अप्रगट है सो अति गंभीर बुद्धि वाले ब्रह्मा के पुत्र आपको मै पूछता हौं ॥ ५ ॥

सो आप सब गुप्त बातोंको जानते हो जिस कारण आपने पुराण पुरुष परमात्मा का उपासना किया है जो परमात्मा कार्य कारण के नियामक गुणोंसे पृथक् होकर मनही से संसार को रचते हैं पालते हैं संहार करते हैं ॥ ६ ॥

आप सूर्य के तुल्य तीनो लोकों मे घूमते भये वायुके तुल्य सबके अंतःकरण मे विचरते साक्षी हो ब्रह्म औ वेदमे धर्मसे व्रतसे प्रवीण जो मै तिस मेरे को जोकुछ कमती हो सो संपूर्ण कहो ॥ ७ ॥

नारदजी बोले आपने प्राय करके भगवानका निर्मल यशका कथन नहीं किया है जिससे वह भगवान् संतुष्ट नहोय यह ज्ञान न्यून ही है ॥ ८ ॥

यथा धर्म्मादयश्चार्था मुनिवर्य्यानुकीर्त्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णितः ॥ ९ ॥
न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति मानसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ॥ १० ॥
तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि ।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यत् शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ११ ॥
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म्म यदप्यकारणम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामी ।

ननु भगवद्यश एव तत्र तत्रानुवर्णितं तत्राह यथेति । चशब्दाद्धर्म्मादिसाधनानि च । तथा धर्म्मादिवत् प्राधान्येन वासुदेवस्य महिमा न ह्युक्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

वासुदेवव्यतिरिक्तान्यविषयज्ञानवदेवान्यविषयं वाक्चातुर्य्यञ्च विलम्बितमित्याह नेति । चित्रपदमपि यद्वचो हरेर्यशो न प्रगृणीत तद्वायसं तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानम् उशन्ति मन्यन्ते । कुतः मानसाः सत्त्वप्रधाने मनसि वर्त्तमाना हंसा यतयो यत्र न निरमन्ति कर्हिचिदपि नितरां न रमन्ते । उशिक्क्षया उशिक् कमनीयं ब्रह्म क्षयो निवासो येषां ते । यथा प्रसिद्धा हंसा मानससरसि चरन्तः कमनीयपद्मषण्डनिवासाः स्वकविचित्रान्नादियुक्तेऽप्युच्छिष्टगर्त्ते काकक्रीडास्थाने न रमन्ते इति श्लेषः ॥ १० ॥

विनापि पदचातुर्य्यं भगवद्यशः प्रधानं वचः पवित्रमित्याह तद्वाग्विसर्ग इति । स चासौ वाग्विसर्गश्च वाचः प्रयोगः जनता जनसमूहस्तस्य अघं विप्लावयति नाशयतीति तथा । यस्मिन् वाग्विसर्गे अबद्धवत्यपि अपशब्दादियुक्तेऽपि प्रतिश्लोकम् अनन्तस्य यशसा अङ्कितानि नामानि भवन्ति । तत्र हेतुः यत् यानि नामानि साधवो महान्तः वक्तरि सति शृण्वन्ति श्रोतरि सति गृणन्ति अन्यदा तु स्वयमेव गायन्ति कीर्त्तयन्तीति ॥ ११ ॥

भक्तिहीनं कर्म्म तावत् शून्यमेवेति कैमुतिकन्यायेन दर्शयति नैष्कर्म्म्यमिति । निष्कर्म्म ब्रह्म तदेकाकारत्वान्निष्कर्म्मतारूपं नैष्कर्म्म्यम् । अज्यते अनेन इत्यञ्जनमुपाधिस्तन्निवर्त्तकं निरञ्जनम् । एवम्भूतमपि ज्ञानम् अच्युते भावो भक्तिस्तद्वर्ज्जितं चेदलमत्यर्थं न शोभते सम्यक् अपरोक्षाय न कल्पते इत्यर्थः । तदा शश्वत् साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखरूपं यत् काम्यं कर्म्म यदप्यकारणमकाम्यं तच्चेति चकारस्यान्वयः तदपि कर्म्म ईश्वरे नार्पितं चेत् कुतः पुनः शोभते बहिर्मुखत्वेन सत्त्वशोधकत्वाभावात् ॥ १२ ॥

दीपनी ।

जनतेति । तस्य समूहः (पा० व्या० ४ । २ । ३७ सू०) इत्यधिकारे ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् (पा० व्या० ४ । २ । ४३) इति सूत्रेण जन शब्दात् समूहार्थे तल्प्रत्ययो बोद्धव्यः ॥ ११ ॥

नैष्कर्म्यमिति । निष्कर्म्मणो मोक्षस्य साधनं वा नैष्कर्म्म्यम् । अज्यत इति । अज्यते अक्ष्यते इत्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

श्रीवीरराघवः

प्रायशब्दाभिप्रेतंव्यनक्ति यथेतिहेमुनिवर्यधर्मादयोधर्मार्थकामादयोर्थाः पुरुषार्थाः यथाससाधनैरनुकीर्तिताभारतेइतिशेषः तथावासुदेवस्यमहिमातेत्वयानानुवर्णितः ॥ ९ ॥

एवंतदुपेक्षितमेवासंतोषहेतुरर्द्धोक्त्यार्थप्रियाः परमहंसानांतएवह्यच्युतप्रियाइतितदुपेक्षितमेवत्वदीकर्तुंभागवतधर्मप्रतिपादकस्य प्रबंधस्य परमहंसैरनादरणीयत्वमित्याह नेति तच्चित्राणिपदानियस्मिन् अर्थवैचित्र्यस्याप्युपलक्षणमेतदेवंविधमपियद्वचः वाक्यप्रबंधइतियावत् पवित्रंश्रृण्वतांवदतांचपवित्रत्वापादकंहरेर्यशः क्वचिदपिनप्रगृहीतनोपाददीतचेत्प्रगृणीतेतिपाठेनवदेतचेत्प्रबंधयितुराशयवदितिंप्रबंधेध्यारोप्यनप्रगृणीतेत्युक्तम् यद्वा यच्चित्रपदमपिवचस्तच्चहरेर्यशोनप्रगृणीतचेत्प्रबंधकर्तेतिशेषः तद्वाचः प्रबंधंवायसंतीर्थमुशन्तिवायसतीर्थतुल्यमिच्छंतितीर्थविशेषणेच्छाफलमाह यत्रवायसेतीर्थेमानसाहंसाउशिक्क्षयाः कमनीयनिवासाः ननिरमंतिमानसाख्यसरोवरकमनीयनिवासस्थानविहारिणोमानसहंसायथावायसंतीर्थमुच्छिष्टपात्राविष्टपुरयोदकयुक्तं क्षेत्रंवायससंचारयोग्यमुशंतिमन्यंतइति यावत्यत्रननिरमंतिनानितरांरमंतेक्षणमात्रमपिनतत्रावतिष्ठंतइत्यर्थः तथोशिक्कमनीयनिरतिशयप्रियंब्रह्मैवक्षयमाश्रयोयेषांमानसाः मनस्येवमानसाब्रह्मानंदानुभाविकाहंसाविशुद्धांतःकरणाः परमहंसाइतिवाचतद्वचः वायसंतीर्थमुशंतिवायसतुल्यानांकामुकानामनुभवयोग्यंमन्यंतेयत्रनिरमंतिनाद्रियंतेतत्रकर्णंदत्वाश्रुण्वंतीत्यर्थः उशिक्क्षयेतिपाठेशब्दोऽध्येधाबकापरप्रकाशयितीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीवीरराघवः ।

तदेवं भगवद्यशोऽनंकितप्रबंधस्य शब्दतोऽर्थतश्चित्रपदस्यापि भागवतानुपादेयत्वमुक्तम् अथतदंकितस्य वैचित्र्यरहि-
न्दतोऽर्थतश्चदुष्टस्याप्यतीवतदुपादेयत्वमाह तदिति प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपिशब्दतोऽर्थतश्चदोषवत्यपियस्मिन्प्रबंधेऽनंतस्य
कितानिचिह्नितानिभगवद्गुणप्रत्यायकानिनामानिनारायणवासुदेवकृष्णादिनामानिदृश्यंतेइतिशेषः तद्वाग्विसर्गः सवाक्सृष्टि
जनताजनानांसमूहः "ग्रामजनबंधुभ्यस्तल् ॥४।२।४३॥ इतिसमूहार्थेतल्प्रत्ययः तलंतंस्त्रियामितिस्त्रीत्वंतस्याअघंपापंविप्लवयति
विप्लवः अंतर्भावितणयर्थात् प्लवेः पचादित्वादच् यद्वा भावेऋदोरप् ॥३।३।५७॥ इत्यप् जनतायाअघस्य विप्लवोनाशोयस्मात्स त
भागवताउपाददतइतिवदन् विशिनष्टियच्छृण्वंतिइतियद्वाग्विसर्गंसाधवः शृण्वंतिश्रावयितृसद्भावेगृणंतिकथयंतिश्रोतृसद्भावेत
भावेकेवलंस्वयंगायंति सामान्याभिप्रायेणयत्तदितिनपुंसकनिर्देशः शब्ददोषाणांनामानुपस्थाप्यार्थाभिप्रायेणप्रयोगः यथाश्चइत्यस्य
धनाभिप्रायेणप्रयोगः अर्थदोषाणामानुपस्थापकशब्दोपस्थाप्यत्वंयथात्मार्थमीयथोः स्वशब्दोपस्थाप्यत्वंतदेवंत्रिवर्गतत्साधनप्रतिपाद
यंग्रंथंभागवतानुपादेयंनिर्दिश्यभगवद्यशः प्रतिपादकस्यैवतदुपादेयत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

ननुधर्मादितत्साधनानामपिपुरुषाभिलषितत्वेनहितत्वात्तन्निरूपणमप्यर्थवदेवेत्याशंकायांविषमिश्रपयः प्रशंसातुल्यंतन्निरूपणमित्य-
भिप्रायेणैश्वर्यकैवल्यतत्साधनानांपुरुषार्थत्वतत्साधनत्वंप्रतिक्षिपति नैष्कर्म्यमितिनिर्गतंकर्मणोनिष्कर्मनिष्कमेवनैष्कर्म्यंस्वार्थेष्यञ्कर्मणो-
बहिर्भूतंकर्मेतरदात्मयाथात्म्योपासनात्मकज्ञानमित्यर्थः तन्निरंजनंरागद्वेषाद्यंजनरहितंरागादिभिरनुपप्लुतमप्यच्युतस्य भगवतोभावेन
भक्तियोगेनवर्जितंचेद्ब्रह्मज्ञानानांमध्येमलवर्द्धनमलमपवनशोभते यद्वा नैष्कर्म्यंनिरंजनंज्ञानमप्यच्युतभाववर्जितंचेत्अलंशोभतेनातीवशोभतइत्य-
र्थः "सर्वेऽच्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्यमोक्षभागिति केवलिनोऽपिपुनः च्यवनधर्मकैस्ताद्रक्कैवल्यस्यनपुरुषार्थत्वंनापितत्साधनयोगस्य पुरु-
षार्थसाधनत्वमितिभावः यतोनैष्कर्म्यंज्ञानयोगमेवनशोभतेकुतः पुनः तत्कर्मशोभतेक्रियतइतिकर्मईश्वरेनचार्पितमनर्पितमभिसंहितार्थका-
मादिफलमच्युत भाववर्जितंचेत्यर्थः अतएवशश्वत्सदाफलानुभवदशायामनुष्ठानदशायांचाभद्रंदुःखंयस्मिंस्तदनुष्ठानदशायामभद्रत्व-
स्वेकायक्लेशाद्यावहत्वेनदुष्टमेवफलदशायामपिपुनः पतनभयशंकयाऽभद्रत्वस्यसर्वगतत्वम् यदप्यकारणंनिष्कामकर्माप्यच्युतभाववर्जितं-
चेन्नशोभते अयमर्थः ज्ञानयोगः कर्मयोगश्च भगवद्भक्तिवर्जितोनशोभतेकाम्यंकर्मनशोभतेइतिकैमुत्यन्यायसिद्धमिति ॥ १२ ॥

श्रीविजयध्वजः ।

भारतादिशास्त्रेषुहरियशसोऽप्युदितत्वात्कथंखिलमन्यइत्युच्यतइतितत्राह यथेति हेमुनिवर्यसर्वज्ञतम मुनिभिःत्रियतइतिवा मुनि-
वर्यःप्राप्यइतिवामुनिवर्यधर्मादयःपुरुषार्थाः यथानुवर्णितास्तथावासुदेवस्यमहिमानानुवर्णितोहियस्मात्तस्मादनुवर्णनीयः धर्मादीनाम-
ल्पकथनेनापिपूर्तिःस्यान्नतथावासुदेवस्यमहिम्नोभारतादावतिकथितस्यापि सतांतत्तात्पर्याभावात्फलाधिक्याच्च नहिसूर्योदयमाकांक्ष-
माणस्यखद्योतोदयेनेच्छानिवर्ततइत्येतदर्थंहिशब्देनाह द्वितीयोहिशब्दोहेत्वर्थः ॥ ९ ॥

धर्मादीनामल्पकथनेनकथंपूर्तिःस्यादितितत्राह नेति यद्वचोजगत्पावनकरंहरेर्यशोनगृणीतकर्हिचिदपिनप्रतिपादयेत्तच्चित्रपदमपिचि-
त्राणिपदानियस्मिंस्तत्तथोक्तं तद्वचःशास्त्रंनभवतीत्यर्थः कुतःतद्वायसंयत्रोमान्नानुजीवितार्थशास्त्रमुशंतिइच्छंति यत्रकाकोच्छिष्टतीर्थे-
मानसाःप्रेक्षावंतः मानसाख्यसरोविहारिणोवाहंसाःपरमहंसाः धवलपक्षाजलपयोविवेककारिणः मिमक्ष्याविचारलक्षणज्ञानेच्छया-
तन्यपतनेननिपतंति नप्रविशंतीतियथातथायत्रयस्मिन्तीर्थेमानसाःब्रह्मणोमनसोजाताःसनकादयःहंसाःनिर्लेपाइतिवा तस्मात्सज्जनाना-
दरणीयत्वेनधर्मादीनामल्पकथनेनपूर्तिरितिभावः विरमंत्युशिक्क्षयाउशिक्शुद्धंक्षयंस्थानंयेपांतेतथोक्ताः शुद्धंब्रह्मतत्क्षयंयेषांतेतथो-
क्ताइतिवंतिपठित्वाकेचिद्व्याचक्षतेतदाचित्यम् ॥ १० ॥

वासुदेवमहिम्नोऽतिकथितस्यापिकथनेपूर्तिरितितत्राह सवागिति यस्मिन्प्रबंधेप्रतिश्लोकमपशब्दाद्यबद्धवत्यपिशब्दैकैर्मुमुक्षिते
देशकालगुणैरनंतस्यहरेःपारिजातहरणाद्यात्मकयशोलांछितानिनारायणादिनामानिसंति साधवःपरमभागवताः शुकादयोयच्छृण्वंति
गायंतिगृणंति सःजनतायाःजनसमूहस्याघंपापंविप्लावयतिनाशयतीतिजनताघविप्लवःवाचांविसर्गः विशिष्टरचनाविशेषइत्येकान्वयः य-
स्मिन्सतिप्रशस्तानिअनंतस्यनामानिसाधवःशृण्वंतीतियद्यस्मात्तस्मात्सएववाग्विसर्गइतिवा ॥ जनतापापविनाशहेतुत्वात् सज्जनगृ-
हीतत्वाच्चवासुदेवमाहात्म्यप्रतिपादकमेवशास्त्रं नान्यदतस्तदेवशास्त्रप्रणेतृभीरचनीयमितिभावः ॥ ११ ॥

नकेवलंवासुदेवमहिमद्योतकयशोर्कविधुरशास्त्ररचनमेवमोघंकिंतुहरिभक्तिविरहितनिर्मलज्ञानकर्मणीअपिनिष्फलएवेति विज्ञापय-
तीत्याह नैष्कर्म्यमिति नैष्कर्म्यस्यतोनिष्कर्मणोमुक्तेःसाधनम् अतोनिरंजनंविषयसंमार्जनमलरहितम् अलंतविरक्तिमछेदार्थेविपर्ययपरोक्षज्ञान-
मप्यच्युतभाववर्जितंभगवद्भक्तिरहितं हरावच्युततयानिरंतरभावनयामनोयोजनेनरहितंवानशोभते अधिकारिणोभीष्टफलंनप्रकाशयतिबं-
धकतयाशश्वत्सर्वदाअभद्रममंगलमीश्वरेहरौनचार्पितंकर्मनशोभतइतिकुतः पुनःकिमुवक्तव्यंयदप्यकारणंफलकामनादिविधुरंतथापीत्यर्थः
शश्वदभद्रमनुष्ठानकालेफलकालेवामंगलंयत्काम्यंकर्मनशोभतइतिकुतःपुनःयदप्यकारणंनित्यंकर्महरौनार्पितंचेत्तन्नशोभत इतिकिंवक्तव्य-
मितिवा अच्युतभाववर्जितमित्यनेनापरोक्षज्ञानस्यभक्तिसाध्यत्वात्परोक्षोपपदमेवात्रज्ञानंविवक्षितमितिज्ञायते ॥ १२ ॥

क्रमसन्दर्भः ।

तद्वदपि ॥ ९ ॥

तत्सम्बन्धमात्रं नास्ति तत् पुनरतिनिन्दितमित्याह न यद्वच इति । कर्हिचित् कुत्रचिदपि न प्रकर्षेण केनाप्यंशेन ॥ १० ॥

एवं व्यतिरेकेण तद्यशः स्तुत्वा अन्वयेनापि स्तौति । स वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो यस्मात् तथाविधः । सोऽपि यस्मिन् श्लोके श्लोके यथां यथां प्रति अबद्धवत्यपि तत्तत्प्रकरणादिसाधकत्वाभावात्प्रतीतिसंकेतादित्याद् सम्य-बाधकेऽपि तस्य यशोवर्णनलेशसंयोजितानि नामान्याख्यानि सन्ति न तु यशोनकातुरम्योगिन ताहशोऽपि । अहो तस्य नामाभासमात्र-जनताघविप्लवमानत्वं क्रियन्नाम माहात्म्यं यत्ताहशकाऽशुद्धवाग्विसर्गमयमपि यद्यः साधवः पूर्वोक्तप्रोज्झितकैतवा अपि मत्काः मानन्दावेशात् विविधतयानुशीलयन्तीत्याह यच्छृण्वन्तीति ॥ ११ ॥

तदेवं हरियशोवर्णनोपलक्षितभक्तिलो ब्रह्मज्ञानस्यापिन्यूनत्वे सकामनिष्कामकर्मण्यूनत्वं किमुतेत्याह नैष्कर्म्यमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुबोधिनी ।

सर्वेषामेवभूतानांपितामातासमाश्रयः तमेवशरणंयातदारत्वं कौरवर्षभाः अच्युताच्युतमानैवेत्याहरामित्रकर्षण पांडवानां भवाम्भो भवतंचाश्रितावयं करिष्येवचनतवेत्यादिश्लोकसहस्रैः स्वातंत्र्येणभगवद्यशः प्रतिपादनात्कथमुच्यतेनुचितप्रायमितितत्राहयथेति सत्यंप्रतिपादितं तथापिप्रकरणाभावात्प्रकरणेनविषयोबध्यंत इतिन्यायात् तत्रत्यानांतच्छेषत्वं आनुशासनिकेऽपिभगवद्धर्माणांधर्मत्वे नप्रतिपादनंनयशस्त्वेनतदाह धर्मार्थकाममोक्षायथाप्रकरणभेदेनप्रतिपादिताः नतथाभगवन्महिमाप्रकरणभेदेनप्रतिपादितइत्यर्थः ॥ २ ॥

ननुप्रतिपादकानांकथंनफलसाधकत्वंतत्राह नतद्वचश्चित्रपदमिति कीदृशमत्रफलंमृग्यते अंतःकरणप्रसादः परमानंदश्चेतिचेत्तन्न स्येदंतीर्थंकितुकाव्यवत् शृंगारादिरसाविष्टानांकामिनामाश्चर्यरसजनकत्वं काकानामिवोच्छिष्टगर्तः प्रमाणबलंदुर्बलमिति वक्तुमाह चित्रपदमितिअर्थमितिअर्थविशेषाभावेपदचित्रताहीनत्ववोधिकाशब्दाच्चित्रं पाञ्चचित्रमध्वंमंत्यदरंरसूतमितिवाक्यार्थात्रिपपत्रेभोजन यत्रतत्रत्यंप्रमेयंनहरिरूपंकितुतत्कृष्टत्वेनप्रतिपादितं तदाह हरेर्यशइतिजगत्पवित्र मितिसाधारणानांहि भारतंपावित्र्यजनकंनपति तानांनवायुकादितुल्यानां तेननसर्वाकांक्षापूरकं इदंतुजगत एवपवित्रं यथहरतिशब्दमात्रं तेनसामरागादीनामपिनिवृत्तिः कर्हिचिदिति मुख्यगौणलक्षणा प्रकरणादिभेदेषु एकस्मिन्नप्यंशे भगवत्प्रतिपादनेनदोषः इतिसूचितं ॥ तत्काकवत् पदार्थप्रतिपादकं वायसंतीर्थं काकतीर्थ मितियावत्वायसाबुद्धाः काकाःलोकेचतुराश्च तथाकामिनोराजपुत्रादयः नत्वन्येषां काकानांचनततोधिकदोषनिवृत्तिः नवासादृशगर्तेनिर्मातुः ततश्चननिवृत्तिः हंसत्वाच्च तस्यउशीतिवदंतिमानसादिति मनस्येयतिष्ठतिशवेहादावेहहितकरंचभारतंच अर्हत्यतिब्रह्मात्मबुद्धिः तथुक्ताः परोक्षेणहंसाइत्युच्यंते क्षीरनीरविवेकिनस्तत्रजसिद्धमपिसंश्लेषत्याजयंतिनतुसंश्लेषजनकेरमंते पुंसांकिलैकांत धियामितिवाक्यादभगवच्चारित्रताहशाऽशक्यसनीयंक्षयोनिवासस्त्थामं येषां यथायथाकमनीयता स्वरूपतोज्ञानतश्च तथातयाहंसनिवासत्वं तत्रोक्तितःदृष्टांताश्चनान्यथाकरणं तथापिभगवद्विषयकत्वात् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तविपरीतमस्मदादीनांत्रवनमित्याहतद्वागिति सचासौवाग्विसर्गश्चसहशिमाविद्ध्य भक्तकृतः भाषागीतगीर्विशादिरपिजन तायाः अखिलस्यस्वशर्पविशेषेणप्लावयतिसर्वथात्रशब्दबलमप्रयोजकमित्याह यस्मिन्निति यस्मिन्वाग्विसर्गे भाषाग्रंथश्लोकेषु व्याकरणदुष्टस्यप्रयोगः अबद्धवत्यानार्थः वाअर्थःप्रयोगःअभ्युपगमेन वासूचंहदयेतत्रहेतुः नामान्यनंतस्येति एकस्मिन्नप्यर्थे बहूनि नामानिभगवतोप्युच्यंते यथात्रिभुवनात्मभवनेत्यादि रूप्यतेनंतस्य अनंतान्येवनामानिभवंतिनकेवलंसंज्ञाप्रतिपादकानि किन्तुयशसांकितानिश यशोहेतुः यस्मिन्यस्माद्वाचकत्रिसाति शृण्वंतिभोतरिसलिंगायंतिअन्यथाचगृणंति एतच्चपूर्वोक्तहंसादिसतांकृत्यंभगवत्संबंधिनां धर्माणां भगवतासह अभेदात् यत्रकचिद्वर्तीर्णाभगवान् यथासेव्यते तथ क चिद पिस्थितानिनामानिश्रूयंते इत्यर्थवलम् ॥ ११ ॥

एवंशब्देषुभगवच्छब्दाप्रवोत्तमाः नान्यइतिनिरूपितं इदानींसमर्थविचारः क्रियतेतत्रज्ञानस्वरूपतः फलतश्चमहद् तथायज्ञादिरपिवाचारः तथान्येधर्मादयः एतेभगवताभगवदीयैश्च सहस्वरूपतः फलसमानाआहोस्विदधिक भवतीतिविचारणा तत्रप्रथमंज्ञानंनिंदति नैष्कर्म्यमिति

भक्तिसहितज्ञानादौफलसिद्धेर्भवतिसंदेहः किभक्तेः फलज्ञानस्येतिवा तदर्थंकेवलनिर्णयउच्यते अच्युतभक्तिरहितज्ञानंसांख्यवैदिकं वा भक्त्यानलंकृतत्वान्नशोभते ज्ञानस्यशोभयातत्रयशोभामयति अज्ञाननिवृत्तिश्चदीपवत्सुवर्णपुत्तलिकाप्यनलंकृतानशोभते यद्यपिनिरीश्वर सांख्यमते ईश्वराभावाद्यत्रभक्तिर्नास्ति निरूप्यर्थेश्रद्धामात्रेसेश्वरंपिसुखापदेश्वरः वैदिकेपियजमानादि देवतावेशा भावेलौकिकत्वात् स-र्वापेक्षाधर्माकरत्वात्अंतःकरणशुद्ध्यर्थंभक्तिरपेक्षते साचभगवच्छास्त्रानुसारिणंश्चनिर्गतमंअनयस्मादितिअविद्यानिवर्तकंनिरुपाधिकंच किंबहुनासर्वेषुशास्त्रेषुयत् ज्ञानमुक्तंतस्यस्वरूपोपकारिणीवाभक्तिरिति भक्त्यभावेस्वरूपफलेवान सिध्येदित्यर्थः कर्मापिभक्तिसापेक्षमित्याह किंपुनरिति तत्रकर्म विविधं कामतयाक्रियमाणंमानंगईश्वराराधनलक्षणंच तत्राद्येभक्त्यपेक्षानियतातदाहशश्वदभद्रमिति साधनकालेफल कालेचक्लेशरूपत्वात् भक्त्यभावेत्पुरुषार्थरूपंस्यात् द्वितीयेभगवतिसमर्पणंव्यतिरेकेणज्ञानांगतैवनास्तिसमर्पणमेवभक्तिः भक्तिसाध्यंचा-तदाह नचार्पितंकर्मेति नचभगवतिअर्पितंकर्मभवतीत्यर्थः चकारादीश्वरार्थंवाक्रियमाणंयदपिअत्रकरणंपंचरात्रोक्तं तस्यलौकिककर्मवत् संसारकारणत्वाभावात् तस्मात्सर्वकर्मसुभक्तिः सहकारिणी ॥ १२ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्त्ती ।

ननु पुराणेषु पाद्मादिषु भगवद्यशो वर्णितमेवेति तत्राह यथेति । चकारोऽप्यर्थे । धर्म्मादयोऽपि वासुदेवमहिमतो अपि यथा अर्था अनुकीर्त्तिताः पुरुषार्थत्वेनोक्ताः तथा वासुदेवस्य महिमा न वर्णितः पुरुषार्थशिरोमणिरपि पुरुषार्थत्वेनापि न वर्णितोऽपि भूरिशस्तत्र तत्र तन्महिमा अस्ततो मोक्षसाधनत्वेनोक्तः । अतोऽत्यादरणीयस्य वस्तुनः आदराभावाभिक्तस्यापि किं न करोत्विति भावः । ननु अन्यच पुराणतीर्थेषु मुक्तिरेव महाफलम् मुक्तेः प्राप्त्यां हरेर्भक्तिर्मेगुराणाञ्च लभ्यते ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्व्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परामित्यादिभिस्तत्र तत्र कथिन्मोक्षोपि भक्तिरुक्तेत्यत आह अन्यिति । अन्यतु पौनःपुन्येन न वर्णितः आनन्दमयोऽभ्यासादित्यत्र अभ्यासस्यैव शास्त्रतात्पर्य्यज्ञापकत्वेनोक्तत्वात् । अतो भगवन्महिम्न एव फलत्वेनोत्कर्षं पौनःपुन्येन स्पष्टतया यदा वर्णयिष्यसि तदैव ते चित्तप्रसादो भावीति भावः ॥ ९ ॥

वासुदेवमहिमवर्णनाभावे कविकृतिमात्रस्यैव जुगुप्सितत्वमेवाह न यदिति । यद्वचः कर्त्तृ चित्राणि गुणालंकारयुक्तानि पदानि यत्र तत् श्लेषेण चित्तस्य विस्मयस्य स्थानमपि हरेर्यशो न प्रगृणीत कीदृशं । जगदपि पवित्रयतीति तत् स्वश्रोतृवक्त्रादात्मकं सर्व्वं जगदपि पुनाति किं पुनः स्वमिति । जीवनतुल्येन तद्यशसा विना कथिवचोऽलंकारादियुक्तं मृतशरीरमिवापवित्रं भवतीति भावः । तद्वायसं तीर्थम् उच्छिष्टविचित्रान्नादियुक्तं गर्तविशेषं काकतुल्यानां कामिनामभिलषणीयत्वात् उशन्ति मन्यन्ते । कुतः मानसा मानससरोवरस्था हंसाः पक्षे मानसा हरेर्मनसि स्थिता भक्ता यत्र न नितरां रमन्ते न सर्व्वथैव रमन्त इत्यर्थः । साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् इति भगवदुक्तेः । यद्वा मानं तद्वचस आदरम् अरमणात् स्यन्ति नाशयन्ति । यद्वा मानसाः सनकादय इत्युशन्तीत्यस्य कर्त्तृपदम् । यतः उशिक् कमनीयं सरं भगवद्धाम च क्षयो निवासो येषां ते । अत्र वचःशब्देन वाक्ये अभिधीयमाने नाभागो नभगापत्यं यं ततं भ्रातरः कविम् । यविष्ठं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतमित्यादीनां श्रीभागवतीयानामपि पृथग्वाक्यानां वायसतीर्थत्वं प्रसज्येत । शास्त्रेऽभिधीयमाने व्यासादिकृतेषु पुराणादिषु न कुत्रापि हरियशः सामान्याभाव इति न कस्यापि वायसतीर्थत्वं स्यात् तस्मात् कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम् । इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्त्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैरिति । द्वादशोक्तेरत्र वचःशब्देनोत्तरत्र वाग्विसर्गपदेन च कथाप्रसङ्ग एवोच्यते । एवञ्च सति अत्रत्यानि सर्वाण्येवोपाख्यानानि हरियशोऽलंकृतान्येव । अन्यत्र पुराणादौ बहून्येवाख्यानानि हरियशोरहितानि वायसतीर्थान्येवेति सङ्गतिः ॥ १० ॥

व्यतिरेकेणोक्त्वा अन्वयेनाह तद्वागिति । स चासौ वाग्विसर्गो वाचः प्रयोगश्चेति स जनतायाः जनसमूहस्याघं विप्लावयति नाशयतीति स प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि बन्धोऽपि गाढः शिथिलो वा क्वापि श्लोके यत्र नास्ति किं पुनरलंकारादिरित्यर्थः । अपशब्दवत्यपीति स्वामिचरणाः । तथाभूतेऽपि यत्र वाग्विसर्गे उपाख्याने नामानि सन्ति । किञ्च यद्यदेवोपाख्यानं शृण्वन्ति श्रुत्वापि पुनर्गायन्ति गीत्वापि पुनर्गृणन्ति न तु तृप्यन्तीति भावः । यद्वा वक्तरि सति शृण्वन्ति श्रोतरि सति गृणन्ति अन्यदा स्वयं गायन्ति ॥ ११ ॥

न केवलं वचोमात्रमेव भक्तिरहितं व्यर्थम् अपितु श्रौतवचसापि प्रतिपाद्यमपरोक्षं ज्ञानमपि भक्तिरहितं व्यर्थं किमुत परोक्षं ज्ञानं किमुत तरां निष्कामकर्म्म किमुततमां सकामकर्म्म व्यर्थमित्याह नैष्कर्म्यमिति । अच्युते आवद्धिचदानन्द विग्रहत्वभावतया या भक्ति स्तद्वर्जितं चेज्ज्ञानं न शोभते । तेनतस्मिन् मायाशबलतालक्षणापकर्षभावनया भक्तिसत्त्वेऽपि मोक्षसाधकं न भवतीत्यर्थः । कीदृशम् अलम् अतिशयेन निरञ्जनम् अञ्जनमुपाधिरविद्या तद्रहितमपरोक्षमपि किं पुनः परोक्षमित्यर्थः । न च वाच्यमुपाध्यभावे मोक्षस्यासम्भावना नास्तीति । भगवतोऽचिन्त्यशक्त्या नष्टस्याप्युपाधेः पुनःपुनः प्ररोहात् । तथाहि वासनाभाष्यधृतं परिशिष्टवचनम्—जीवन्मुक्ता अपि पुनर्बन्धनं यान्ति कर्म्मभिः । यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्यपराधिन इति । तत्रैवान्यत्र च—जीवन्मुक्ताः प्रपद्यन्ते क्वचित् संसारवासनाम् । योगिनो न विलिप्यन्ते कर्म्मभिर्भगवत्परा इति । तथा ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुनेति ज्ञानकार्य्यं नैष्कर्म्यमपि न शोभते । तथाहि रथयात्राप्रसङ्गे विष्णुभक्तिचन्द्रोदयधृतं पुराणान्तरवचनम्—नानुव्रजति यो मोहाद्व्रजन्तं जगदीश्वरम् ज्ञानाग्निदग्धकर्म्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षस इति । अतएवाग्रे वक्ष्यते—आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रय इति । ज्ञानस्याप्यच्युतभाववर्जितत्वे तस्मिन् भगवति मायामयत्वभावनाविलक्षणोऽपराधो दुर्निवार एव । एवञ्च यदि तादृशभक्तिहीनं ज्ञानमपि विफलं तदा कुतः पुनः शश्वत् फलकाले साधनकाले अभद्रं दुःखरूपं कर्म्म प्रवृत्तिपरं यदप्यकारणं निवृत्तिपरञ्च कर्म्म ईश्वरे अनर्पितं सत् न शोभते साफल्याय न भवतीति ॥ १२ ॥

सिद्धांत प्रदीपः ॥

ननु भगवान्वासुदेवश्चत्वर्य्यतेत्रसनातनइतिप्रतिज्ञापूर्वकंभगवद्गुणास्वरूपादिया महाभारते वर्णितमेव कथं ममदर्शनमपूर्णमिव स्यात आह यथेति ॥ ९ ॥